ÉRTEKEZÉSEK
A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

ÚJ SOROZAT

29.

PERJÉS GÉZA

MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS, NÉPESSÉG, HADSEREGÉLELMEZÉS ÉS STRATÉGIA A 17. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN (1650—1715)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Perjés Géza

MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS, NÉPESSÉG HADSEREGÉLELMEZÉS ÉS STRATÉGIA A 17. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN (1650—1715)

ÉRTEKEZÉSEK
A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

ÚJ SOROZAT

29.

Szerkeszti
BARTA ISTVÁN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE

PERJÉS GÉZA

MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS, NÉPESSÉG, HADSEREGÉLELMEZÉS ÉS STRATÉGIA A 17. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN (1650–1715)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1963

Lektorálta

BENCZÉDI LÁSZLÓ

és

MAKKAI LÁSZLÓ

AK 116 k 6366

PRINTED IN HUNGARY

TARTALOM

Perjés Géza

MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS, NÉPESSÉG, HADSEREGÉLELMEZÉS ÉS STRATÉGIA A 17. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN (1650—1715)

(Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 29.)

A szerző, szembefordulva a hadtörténetírók egy részének véleményével, hogy ti. a 17. század stratégiáját valamilyen hibás hadtudományi elmélet határozta volna meg, kimutatja művében, hogy a háborúk lefolyására a hadsereg élelemmel való ellátása gyakran döntő hatást gyakorolt. A korabeli népesedési és agrártermelési viszonyok mellett a harcoló hadseregek ugyanis nem számíthattak arra, hogy a helyszínen talált élelemből tartsák el magukat, ezért raktárakra voltak utalva, ez a körülmény pedig erősen korlátozta mozgásukat.

A szerző a munka első részében új szempontok alapján közelíti meg a korabeli mezőgazdasági termelés eltartóképességének kérdését, a paraszti termelésből és fogyasztásból indulva ki. Ezt követően a hadsereg szükségleteit, majd az őrlés, a sütés, a takarmányozás és a szállítás technikai problémáit méri fel. Itt nyert eredményeit a kötet utolsó részében értékesíti, ahol kimutatja, hogy az élelemellátás technikai nehézségei, az államok kis hatásfokkal működő igazgatási apparátusa, valamint zilált pénzügyi viszonyai miatt a stratégia válsága egyre mélyül, és nem teszi lehetővé az ellenség hadseregének megsemmisítését, országának elfoglalását. Mindez elnyújtja a háborúkat, még jobban csökkenti a hadszinterek eltartóképességét, az államokat kimeríti, és a stratégia válságát még jobban elmélyíti.

Perjés Géza munkája elsősorban a hadtörténészek és agrártörténészek érdeklődésére tart számot, de azáltal, hogy rámutat a kor háborúinak, valamint gazdasági életének, állami igazgatásának és politikai viszonyainak összefüggéseire, érdekes gondolatokat vet fel a történészek számára is.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

ELŐSZÓ

Bár az élelemellátásnak a 17—18. századi stratégiára gyakorolt hatására több polgári hadtörténész rámutatott, a marxista hadtörténetírásban pedig szinte kézenfekvő lett volna a hadviselés anyagi alapjainak vizsgálata közben az élelemellátás vizsgálata is, mégsem foglalkoztak a kérdéssel behatóan sem a polgári, sem a marxista hadtörténészek. Egyebek között ez az oka annak, hogy a 17. századi hadviselés megítélésében a polgári és a marxista kutatók egyaránt súlyos hibákat követnek el.

Mindenesetre a kérdés tanulmányozása nem könnyű és a megoldáshoz vezető út tele van rejtett bukkanókkal, váratlan akadályokkal és veszélyes szakadékokkal, amint ezt könyvünk megírása közben nemegyszer tapasztalnunk kellett. Kezdetben úgy tűnt fel, hogy munkánk nem fog másból állni, mint hogy összegyűjtsük és rendszerezzük a szűken vett katonai forrásoknak az élelemellátás óriási nehézségeit tanúsító bőséges adatait. A kutatásnak ezen a kezdeti fokán azt hittük, sőt koncepciónkban mint alapfeltevést fogadtuk el, hogy a hadseregek nem szerezhették be élelmüket a helyszínről, mivel a korabeli mezőgazdasági technika és népsűrűség mellett a hadszínterek nem termelhettek meg annyi élelmet, mint amennyire a hadseregeknek szükségük lett volna. Ezért kellettek a raktárak, — legalábbis így gondoltuk még ebben az időben. Bizonyos idő után azonban egyes jelekből arra kellett következtetnünk, hogy a hadszínterek tulajdonképpen mindig megtermeltek annyi élelmet, amennyire a harcoló seregeknek szükségük volt. Ilyenformán azonban koncepciónk romba dőlt és más magyarázatot kellett keresnünk a raktárélelmezésre, melynek szükségességét a korabeli források egybehangzóan tanúsítják. Mindez elengedhetetlenné tette a korabeli mezőgazdaság kapacitásának beható vizsgálatát.

E vizsgálat során — amelynek nehézségeit kezdetben alig láttuk — hamarosan kiderült, hogy kérdésünkre a választ magából

a mezőgazdasági termelésből, egészen pontosan a termelést tükröző korabeli adatokból, illetve agrártörténeti kutatásokból nem kaphatjuk meg, hanem a fogyasztásból kell kiindulnunk. A korabeli fogyasztás és ennek alapján a mezőgazdaság kapacitásának rekonstrukcióját már elvégeztük, amikor kezünkbe kerültek Labrousse és Fourastier művei. Átfutva e műveket, örömmel láttuk, hogy a fogyasztásra vonatkozó eredményeink nagyjából egyeznek e két neves tudós eredményeivel, ugyanakkor bizonyos lehangoltság is erőt vett rajtunk, és felmerült bennünk a kérdés: mi szükség volt erőfeszítéseinkre, ha ezek a problémák tulajdonképpen már tisztázottak? Módszerük tüzetesebb átvizsgálása után azonban meg kellett állapítanunk, hogy módszerünk és ennek következményeként bizonyos fokig eredményeink is eltérnek az övékétől. A legelső különbség, hogy ők a fogyasztás rekonstrukciójánál mondhatni statikus és induktív módszert alkalmaztak, míg mi a kérdést dinamikusan és az induktív és deduktív módszer vegyes és egymást kiegészítő alkalmazásával ragadtuk meg. Ugyanis ők a korabeli fogyasztás megállapításánál lényegében az akkor élt szakértők adatait vették alapul. Ez azonban elég bizonytalan alap, hiszen jól tudjuk, hogy még a statisztika mai fejlett módszerei mellett sem ismerjük teljes pontossággal az emberek fogyasztását, másrészt pedig arról is tudomásunk van, hogy éppen az ancien régime idején mindent elkövettek az alattvalók, hogy fogyasztásuk valódi mértéke felől tájékozatlanságban tartsák uraikat, mivel csak így védekezhettek terheik növelésével szemben. S miután az emberek a valóságosnál sokkal nyomorúságosabbnak tüntették fel viszonyaikat, szinte bizonyosra vehetjük, hogy a korabeli szakértők becslései is túl alacsonyak. Itt csak Rousseau közismert esetére hivatkozunk, akit vándorlása közben egy paraszt először silány kenyérrel és borral kínált, s csak miután meggyőződött róla, hogy nem hivatalos emberrel van dolga, vette elő rejtekhelyéről jobb minőségű kenyerét és borát. Mindezek alapján a Labrousse és Fourastier által átlagosnak vett és a fiziológiai minimum alatt levő napi 1800 kalóriát adó táplálékmennyiséget túl alacsonynak tartjuk, hiszen ez azt jelenti, hogy a felnőtt dolgozóra csak napi 2500—3000 kalória jutott volna. Ennyi táplálékmennyiséggel aligha végezhette volna el a paraszt munkáját a korabeli nehézkes és csak igen nagy fizikai erőkifejtés árán kezelhető mezőgazdasági termelőeszközökkel. Márpedig az átlagos fogyasztás kiszámításánál a parasztságot kell alapul vennünk, mivel a korban a népességnek legalább 80%-a paraszt volt, vagy paraszti életmódot folytatott. Ebből következik az is, hogy problematikusnak kell tekintenünk minden, a gabonaárakból a fogyasztásra nézve levont következ-

tetést, amint ezt Labrousse és Fourastier teszi, hiszen a parasztság táplálékát maga termelte meg, tehát az egész társadalom által elfogyasztott élelemnek csak egészen kis része került bele a kereskedelmi forgalomba. Sőt, még azok egy része is, akik munkájuk pénzbeli béréből éltek, táplálékuk bizonyos hányadát maguk termelték meg, akár mint saját belsőséggel, esetleg kis darab földdel rendelkezők, akár mint mezőgazdasági idénymunkát vállalók.

Mi a korabeli fogyasztást a korabeli mezőgazdasági termelés egészébe igyekeztünk belehelyezni, s ilyenformán a statikus ténymegállapítás helyett — melynek értéke a mondott okoknál fogva egyébként is problematikus — a mezőgazdasági termelés és a paraszti élet mozgását szem előtt tartva, dinamikus módszerrel dolgoztunk. Mindez az élet különböző területeinek együttlátását vonta maga után, valamint a korabeli paraszti mezőgazdasági üzem problémáinak olyan végiggondolását, ami úgy hisszük, termékeny szempontokat nyújthat a további kutatás számára is.

További különbség Labrousse és Fourastier módszerével szemben az, hogy amíg ők a családi fogyasztásból indultak ki, mi a paraszti népesség egészét vettük alapul. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy miután ők egy családra két felnőttet és három gyermeket számítottak, teljesen kimaradt számításaikból az idősebb korosztály. Kétségtelen ugyan, hogy az öregek súlya a demográfiai struktúrában régen igen kicsi volt — becslésünk szerint 4 százalék —, mégis az átlagos fogyasztás kiszámításánál nem hagyhatók figyelmen kívül.*

* Meg kell jegyeznem, hogy bírálóim, elsősorban Makkai László eredményeimmel nem értenek mindenben egyet. Makkai László a Fourastier által átlagosnak vett napi 1800 kalóriát szintén alacsonynak tartja, viszont sokallja az általam feltételezett 2800-at. Szerinte valahol a két érték között van a helyes eredmény. A kérdést eldönteni igen nehéz, bár egyáltalán nem reménytelen. Véleményem szerint a megoldás útja az lenne, ha a korabeli háromnyomásos gazdálkodás és a mezőgazdasági termelőeszközök alapos vizsgálata alapján rekonstruálnók a paraszt egész évi munkarendjét és ennek alapján állapítanánk meg, hogy az egyes munkák mennyi időt vettek igénybe, és elvégzésük mennyi erőfeszítést kívánt. Mindezek figyelembevételével ki lehetne számítani az átlagos napi kalóriaszükségletet is.

A kérdésre adandó válasznál mindenesetre nem hagyható figyelmen kívül — s erre Dr. Szalai Sándor figyelmeztetett —, hogy bár a kalóriaszükséglet és a végzett munkamennyiség között szoros összefüggés áll fenn ugyan, azonban a szervezet önregulációs képessége folytán a kalóriamennyiség csökkenése nem von maga után azonnal kisebb munkateljesítményt, sőt meglehetősen hosszú ideig képes az ember minimális kalóriamennyiség mellett is munkát végezni. (Gondoljunk csak a hadifoglyokra és a koncentrációs táborok lakóira.) Huzamosabb ideig folytatva ezt, a szervezet természetszerűen legyengül, korán elhasználódik és ennek következménye a rövidebb életkor, a korai halál. És tudjuk, hogy az emberek átlagos életkora

Mindent összevéve a hadtörténész malgré lui agrártörténészkedése a korabeli fogyasztás és ennek alapján a mezőgazdasági termelés kapacitásának felmérése tekintetében bizonyos újszerű eredményekre vezetett. Hogy ezekre az eredményekre éppen hadtörténész jutott, annak oka az, hogy a történelmi diszciplínák más területein működő kutatókat nem kényszerítik a körülmények ilyesfajta kérdésfeltevésre. Ugyanis egyedül katonai szempontból volt releváns a korban — és ennek következtében a hadtörténet kutatója számára is — egy bizonyos terület eltartóképességének felmérése és általában a mezőgazdasági termelés kapacitásának számszerű kifejezése, mivel ilyen természetű globális adatok sem az állami adó- és gazdaságpolitika, sem az állami pénzügyek, sem pedig a külkereskedelem szempontjából nem voltak érdekesek.

Végeredményben a mezőgazdasági kapacitás rekonstrukciója során kiderült, hogy a hadszíntereken tulajdonképpen mindig termett annyi gabona és volt annyi marha, ami fedezhette volna

---

a 17—18. század folyamán a mainál sokkal alacsonyabb volt. A másik oldalról pedig a kalóriaszükséglet szorosan összefügg a test magasságával, egészen pontosan a test felületével is. Nos, igen sok adat azt mutatja, hogy a korban lényegesen kisebb volt az emberek testmagassága, mint napjainkban. Mindez az én feltevésem ellen szól és bírálóimat látszik igazolni.

Ugyanakkor azonban a következő adatokat sem szabad figyelmen kívül hagyni: 1943-ban végzett vizsgálatok szerint egy mezőgazdasági napszámos munkás napi kalóriaszükséglete 4043 kalória, napjainkban pedig egy mezőgazdasági dolgozóra 4200 kalóriát számítanak. Az 1943-as vizsgálatoknál évente 200 olyan munkanapot számítottak, amelyen a kalóriaszükséglet 5400 volt. Aratómunkásokon végzett kísérletek kimutatták, hogy még napi 4500—5000 kalória mellett is a munkások 5—6 kg-ot veszítettek testsúlyukból az aratási idény alatt. A fogyást csak 6000 kalória bevitelével lehetett megállítani.

Továbbá azt is szem előtt kell tartani, hogy a régi nehézkes mezőgazdasági munkaeszközök sokkal nagyobb erőkifejtést kívántak. Másrészt pedig abból kifolyóan, hogy a paraszti háztartás bizonyos fokig még ipari tekintetben is önellátó volt, a paraszt nem henyélhetett a téli hónapokban sem, hanem különféle háziipari munkát végzett, azonkívül fát és nádat vágott, fuvarozott stb. Meg kell jegyezni, hogy napjainkban egy cipész napi kalóriaszükségletét 2800, egy asztalosét 3200, egy lakatosét 3800-ra becsülik.

Ha mindehhez még azt is hozzávesszük, hogy egyes, a korból vett konkrét adataim is a felnőtt férfi napi 4000 kalóriaszükségletét igazolják, ami a társadalom egészét tekintve átlagosan 2800 kalóriát jelent, akkor talán indokoltnak látszik, hogy bírálóim megjegyzései ellenére is megmaradtam eredeti feltevésem mellett.

Végül meg kell jegyeznem, hogy minden adat, ami az általam feltételezett táplálékfogyasztás túl magas voltát bizonyítaná, nemhogy megdöntené, sőt inkább megerősítené könyvem fő mondanivalóját, ti. azt, hogy korban a hadseregek nem számíthattak arra, hogy a szükséges élelmet a hadszíntéren szerezzék be. Erre Makkai László lektori jelentésében igen nyomatékosan rámutatott.

a hadseregek szükségleteit. Hogy mindazonáltal mégsem tarthatták el a hadszínterek a hadseregeket, annak az volt az oka, hogy a helyszínen talált élelmi nyersanyagokat még fogyasztásra alkalmas formában kellett a katonákhoz és lovakhoz eljuttatni, azaz a gabonát meg kellett őrölni — néha még le is kellett aratni —, a lisztet meg kellett sütni, a takarmányt le kellett kaszálni, össze kellett gyűjteni, végül pedig a kész kenyeret és takarmányt el kellett szállítani. Mindez a korabeli technológia és a szállítóeszközök kapacitása mellett óriási és csak a stratégiai szempontok rovására tett engedmények árán megoldható nehézségekkel járt. Szükségessé vált tehát, hogy ezeket a technikai problémákat is behatóan vizsgáljuk.

Még egy kérdést kell tisztáznunk. Könyvünk címe szerint a 17. század második felével foglalkozunk, mégis ide értjük a 18. század első tizenöt évét is. Ez a korszakbeosztás általában elfogadott és ezt a tizenöt évet még a 17. századhoz tartozónak tekintik. Ez a korszakbeosztás a politikai történet szempontjából is indokolt, de még inkább az hadtörténelmi szempontból. A többi koroktól élesen elkülöníthető taktika, stratégia, hadseregigazgatás és hadseregellátás jellemzi a korszakot, a háborúk pedig lényegében ugyanazon ellenfelek között, ugyanazon célokért és ugyanazon hadszíntereken folynak.

Végezetül köszönetet mondok mindazoknak, akik munkám megírásában támogattak. Mindenekelőtt köszönet illeti meg a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya Titkárságát azért az erkölcsi és anyagi támogatásért, mellyel lehetővé tette e könyv megírását. Remélem, munkám igazolni fogja a belém helyezett bizalmat. Hálás köszönetemet kell kifejeznem Benda Kálmánnak, aki számos elvi és technikai tanáccsal segített. Külön ki kell emelnem, hogy tulajdonképpen az ő tanácsára vontam bele vizsgálataimba a kuruc hadsereget is, mert eredetileg — helyes vagy helytelen módszertani megfontolások alapján — csak az osztrák és a francia hadsereg gyakorlatával akartam foglalkozni. A hatalmas fejlődési hátrányokkal küzdő fiatal kuruc hadsereg viszonyainak összevetése a fejlettebb osztrák és francia viszonyokkal rendkívül termékenynek bizonyult. Köszönetet mondok Wellmann Imrének, aki volt szíves kéziratom agrártörténeti részét átnézni. Tanácsai, adatai és buzdítása nagy segítséget jelentettek munkámban. Ugyancsak köszönetemet kell kifejeznem a Központi Statisztikai Hivatal Nemzetközi Osztálya és Könyvtára dolgozóinak, különösen Cseh-Szombathy Lászlónak, Dávid Zoltánnak és Mészáros Istvánnak, akik nagy tudásukkal és tájékozottságukkal segítettek eligazodni a statisztikai források és irodalom rengetegében és igen értékes fel-

világosításokkal szolgáltak. Meg kell köszönnöm Maksay Ferencnek és Benczédi Lászlónak különösen a levéltári kutatómunkában nyújtott szíves és fáradságot nem kímélő baráti támogatásukat. Végül pedig megköszönöm lektoraimnak, Makkai Lászlónak és Benczédi Lászlónak alapos, sok útmutatással szolgáló, segítőkész és értékes bírálatukat.

BEVEZETÉS

A 17. század második felének hadviselésében legdöntőbb jelenség a hadseregek létszámának hatalmas megnövekedése. Franciaországban IV. Henrik uralkodása idején 50 000, Mazarin idején 125 000 fő a hadsereg létszáma. XIV. Lajos a devolúciós háború alatt (1667—1668) 75 000 katonával rendelkezik, a holland háborút (1672—1678) 160 000 katonával kezdi el és 280 000-rel fejezi be. Az augsburgi liga háborújában (1683—1697) 380 000, a spanyol örökösödési háborúban pedig (1701—1713) 400 000 katonát számlál a francia hadsereg. Ausztriának a harmincéves háború végén mintegy 40 000 katonája van, 1702-ben a mozgósított állomány 105 000 fő, a segédcsapatokkal együtt 122 000. A brandenburgi porosz hadsereg létszáma a harmincéves háborútól a spanyol örökösödési háború végéig 16 000 főről 38 000 főre emelkedik. Nagy Péter uralkodása elején mindössze négy reguláris ezreddel rendelkezik, uralkodása végén a hadsereg összlétszáma meghaladja a 200 000 főt.[1]

A harmincéves háború idején a szemben álló felek hadainak összlétszáma 100—120 000 fő körül mozog, a spanyol örökösödési háború idején már mindkét oldalon 450—500 000 katona harcol.[2]

Természetesen ezek a hadseregek nem együtt és nem egy hadszíntéren működtek, hanem különböző „táborokba", azaz

[1] X. Audouin, *Histoire de l'administration de la guerre.* I—IV. Paris 1831. II. 261. l. — G. Hanotaux, *Histoire de la nation française.* Tome VIII: *Histoire militaire et navale.* Premier vol.: J. Colin; *Des origines aux croisades.* Fr. Reboul: *Des croisades à la revolution.* Paris 1925. 427. l. E. Frauenholz *Das Heerwesen in der Zeit des Absolutismus.* München 1940. 35. l. — *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. III. 21. l., IV. 630. l. — Schmoller, *Preussische Verfassungs-Verwaltungs- und Finanzgeschichte.* Berlin 1921. 110. l. — Lavisse—Rambaud, *Louis XIV. 1643—1715.* (Histoire Générale. VI.) Paris 1912. 711. l.

[2] Wallenstein 1627-ben 120 000, Gusztáv Adolf 1632-ben 100 000 katonával rendelkezett. — E. Frauenholz, *Des Söldnertum in der Zeit des dreissigjährigen Krieges.* München 1938. 36. l.

önálló hadseregekbe elosztva.[3] Általában a harmincéves háború idején egy-egy csatában a küzdő felek létszáma mindkét oldalon 30—40 000 harcos, míg a spanyol örökösödési háború idején ez a szám felemelkedik 60—80 000, sőt 100 000 főre is.

Mindez olyan időben megy végbe, amikor a népesség szaporodása Európa-szerte nem mondható rohamosnak, Franciaországban pedig éppen lecsökken a lakosság száma a korszak végére.[4] Ugyanígy a mezőgazdasági termelés kapacitása sem változott — kivéve Angliát és Hollandiát —, sem a szállítóeszközöké. Az történt tehát, hogy lényegében változatlan népességszám és mezőgazdasági termésmennyiség mellett, háromszor-négyszer akkora hadseregek számára kellett az élelmet előteremteni, és az összegyűjtött igen nagy mennyiségű élelmet az előző korhoz képest semmivel sem jobb utakon és semmivel sem nagyobb kapacitású szállítóeszközökkel kellett a hadseregek után szállítani. Mindez eddig ismeretlen terheket jelentett az államháztartás és az állami igazgatás számára és új intézményeket, eljárásokat és megoldásokat tett szükségessé. Ez pedig visszahatott a kezdeti kapitalizmus és az abszolutista központosítás folyamatára, amennyiben fejlődésüket elmélyítette és meggyorsította.

A megnövekedett létszámú hadseregek ellátásával járó problémák döntően kihatottak a stratégiára is.[5] A stratégiában jelentkező probléma lényege abból állt, hogy a hadseregek számára szükséges nagy mennyiségű élelmet lehetetlen volt a helyszínen beszerezni, és azt már jóval a hadjárat megkezdése előtt raktárakban kellett összegyűjteni, feldolgozni, majd a hadjárat alatt a hadsereg után szállítani. Mindez eddig nem látott vezetéstechnikai nehézségeket jelentett és kihatott a kor hadviselésének egészére. A kor katonáinak leveleit és műveit olvasva tapasztalhatjuk,hogy legelső, a legmélyebb benyomásuk az, hogy a megnövekedett létszámok következtében milyen nehézzé vált az élelemellátás technikai és igazgatási szempontjainak a stratégia szempontjaival való összeegyeztetése.

[3]. A „táborok" értelmezésére nézve l. a *Tábori kis trakta*-hoz írt bevezetőmet, ZMHM. 97. l.

[4]. W. Willcox, *Increase in the Population of the Earth and the Continents since 1650*. New York 1931. 71. l. — M. Reinhardt, *Histoire de la population mondiale de 1700 à 1948*. Paris é. n. 56. l. — Huber—Bunle—Boveret, *La population de la France*. 3. ed. Paris 194? 21. l. — Franciaország népessége 1700-ban 21,1 millió, 1715-ben csak 18 millió. — E. Levasseur, *La population française*. I—III. Paris 1888—1892. III. köt. 206. l.

[5]. H. Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst*. IV. Bd. Berlin 1920. 343. l. — E. Frauenholz, *Das Heerwesen in der Zeit des Absolutismus*. München 1940. 40. l.

Ezért van, hogy a korabeli szakértők általában korlátozni kívánják a hadseregek létszámát és egy felső határt, egy optimális létszámot határoznak meg, ami mellett a sereg még elég erős, de nem oly nagy, hogy ellátása és vezetése lehetetlenné válna. Ez a létszám Zrínyinél 48 000, Montecuccolinál és Turenne-nél 50 000 fő.[6] A katonai szakértők intelmei azonban nem használtak, és a létszámok feltartóztathatatlanul növekedtek, de ez teljesen érthető, hiszen a kérdésben végül is nem a katonai, technikai szempontok voltak a mérvadók, hanem a társadalmi és politikai törvényszerűségek, melyek mind a hadseregek létszámának növelése irányában hatottak. Mindenesetre a katonai szakértők balsejtelmei nem voltak alaptalanok, és a létszámok megnövekedésével párhuzamosan a vezetéstechnikai nehézségek egyre leküzdhetetlenebbeknek bizonyultak. S még a 18. század második felében is, Guibert, a híres francia katonai szakértő a „hadművészet hanyatlásának" fő okát abban látja, hogy XIV. Lajos és Louvois „oktalanul" felduzzasztották a hadseregek létszámát, aminek következtében nehézkes és kezelhetetlen tömegekké váltak.[7]

Tulajdonképpen az történt tehát, hogy a kor hódító törekvései következtében, a hadseregek számszerű fejlődése messze megelőzte a termelési eszközök fejlődését és túllépte azt a határt, ami mellett az adott ellátási, szállítási és vezetéstechnikai adott-

[6] ZMHM. 122. — DGCT. Lib. III./XXVI. és Asch. I. 74.— X. Audouin *Histoire de l'administration de la guerre.* I—IV. Paris 1831. II. 244. l.

[7] Guibert, *Essai générale de tactique.* I—II. London, 1772. II. köt. 6. l. — Amint látjuk, Guibert tisztán véletlenszerű okokkal magyarázza a hadseregek létszámának megnövekedését és nem látja meg annak társadalmi és politikai okait. Ugyanakkor pedig a későbbi hadtörténetírásban a korabeli szakértők tartózkodását a túl magas létszámú hadseregekkel szemben valamilyen téves nézetnek, sőt babonának tulajdonítják. Clausewitz például így ír erről: „Ein anderes Beweis liegt in einer wunderbarer Idee, welche in den Köpfen mancher kritischer Schriftsteller spuckte, nach der es eine gewisse Grösse eines Heeres gab, welche die beste war, eine Normalgrösse, über die hinaus die überschiessenden Streitkräfte mehr lästig als nützlich wären." *Vom Kriege.* 9. Aufl. Berlin, 1915. 3. Buch, 8. Kap. 152. l. — A német hadtörténetírás egyik legnagyobb alakja, Jähns, teljesen osztja Clausewitz véleményét: „Dieser Aberglaube, dass ein Heer 'zu gross' sein könnte, hat lange geherrscht; erst die neue Zeit hat ihn vernichet." M. Jähns *Geschichte der Kriegswissenschaften.* I—III. Lpg., 1889—1891. I. köt. 466. l. Minderről azonban szó sincs. A korabeli szakértők nem valamilyen téves nézet következtében óvtak a túl nagy hadseregektől, hanem amint láttuk az ellátás nehézségei miatt. Igen pontosan látták a számbeli fölény fontosságát és törekedtek is annak elérésére, csak éppen a vázolt ellátási nehézségek miatt józan korlátok közé szorították kívánságaikat. Csak Montecuccoli fejtegetéseit kell elolvasni, és megláthatjuk, hogy milyen fontosnak tartották a régiek a számbeli fölényt. A. Sch. I. köt. 73—74., DGCT. Lib. III/XXV—XXVII.

ságokat tekintve, a hadseregek még megbízhatóan elláthatók és vezethetők lettek volna. A politikának a hadviseléshez képest való eme előresietése természetszerűen következett az európai hegemóniáért, a világkereskedelem és a gyarmatok kisajátításáért folyó világméretű küzdelemből, de hogy az előresietés egyáltalán bekövetkezhetett, arra a kifejlődő abszolutista centralizáció, az állami igazgatás eszközeinek és módszereinek megjavulása adott lehetőséget, mivel egyre több embert lehetett mozgósítani, felszerelni és csatasorba állítani.[8]

[8] Hajnal István írja: „Régen a háború inkább csak az uralkodó ügye volt, most a társadalom minden erejét vetik bele. Az adminisztratív állam is mind közvetlenebbül rendelkezhet a társadalom egész erejével." — Hajnal I., *Az újkor története.* (Egyetemes történet. 3. köt.) Bp. 1936. 444. l.

I. RÉSZ

A HADSZÍNTEREK ÉLELMI KÉSZLETEI, FELMÉRÉSÜK ÉS ÖSSZEVETÉSÜK A HADSEREGEK SZÜKSÉGLETEIVEL

ELVI ÉS MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK

A történelem folyamán a hadseregek élelemellátását vagy utánszállítással, vagy a hadszíntérről való helyszíni beszerzéssel biztosították, vagy pedig, és ez volt a leggyakoribb, a két mód vegyes alkalmazásával. Mivel azonban az utánszállítás igen drága volt, sokszor pedig a szállítandó élelem nagy mennyisége és a rendelkezésre álló szállítóeszközök csekély kapacitása miatt egyenesen kivihetetlen, az államok mindig arra törekedtek, hogy a hadszíntér erőforrásainak maximális kihasználásával csökkentsék az utánszállításra nehezedő óriási terheket. Ilyenformán a hadszíntér erőforrásokban való gazdagsága az alkalmazott stratégia, valamint a háborúk és hadjáratok lefolyása szempontjából döntő kérdés volt.

Amikor tehát azt állítjuk, hogy a hadseregek létszámának megnövekedése a 17. század második felében éppen azáltal idézett elő alapvető változásokat a stratégiában, hogy a hadszíntereken található élelmi készletek nem biztosíthatták a hadseregek ellátását, rendkívül fontos, hogy képet alkossunk az egyes hadszínterek erőforrásairól. A feladat lényegében abból áll, hogy felmérjük a kor hadszíntereinek mezőgazdasági kapacitását, és azt a 19. század első felének vezérkari gyakorlatához hasonlóan négyzetmérföldre, illetve négyzetkilométerre vonatkoztatva fejezzük ki. A 19. század első felének viszonyai azonban alapvetően különböznek a 17. század második felének viszonyaitól; más a népesség száma és a népsűrűség, de más a mezőgazdasági termelés kapacitása is. Ugyanakkor a 19. század első évtizedeiben a statisztika tudománya már elérkezett fejlődésének arra a fokára, hogy a vezérkarokat ellathassa a szükséges adatokkal, míg a 17. század második felében még csecsemőkorát éli és a kormányok csak hozzávetőleges képet alkothattak nemcsak az ellenség, de még saját országuk erőforrásairól is. Így tehát arra sem számíthatunk, hogy a tárgyalt kor hadszíntereinek erőforrásairól globálisan összefoglaló adatokat talál-

hassunk. Nem marad más hátra tehát, minthogy magunk kíséreljük meg rekonstruálni az egyes hadszínterek eltartóképességét. Ehhez a rekonstrukcióhoz a történeti statisztika elég sok adatot nyújt és ezeket természetesen fel is használjuk munkánkban. De ha a képet csupán ezekből akarnók mozaikszerűen összeállítani, munkánk igen hézagos és hiányos lenne, mivel az agrártörténeti kutatás mai állapotában mást, mint egyes uradalmak, falvak vagy egész kis területek szétszórt és rendetlen adatait, nem találhatunk. Az induktív módszer tehát önmagában nem lenne elegendő és a dedukciót is segítségül hívjuk; nem abból indulunk ki, hogy mennyi volt a korban a termelés, hanem hogy mennyinek kellett lennie ahhoz, hogy a lakosság eltartását biztosíthassa? Ehhez viszont tudnunk kell, hogy mennyi volt a korban egy adott terület — jelen esetben a hadszíntér — lakosságának a fogyasztása. Erre a kérdésre csakis elméleti úton kaphatunk választ, kiszámítván, hogy mennyi volt az emberek kalória- és fehérjeszükséglete. Ehhez feltételezzük, hogy az ember élettani funkcióinak biztosításához a maival azonos táplálékmennyiségre volt szükség a régebbi időkben is. Ezeket a deduktív úton nyert adatokat azután a történeti statisztikából nyert induktív adatokkal valószínűsítjük majd, biztosítván így a deduktív és induktív módszer helyes egyensúlyát, egyben megteremtvén az alapot a további vizsgálatokhoz, melyekben a kérdés most már az, hogy a lakosság fogyasztásához szükséges élelmi cikkek megtermeléséhez más és más népsűrűség mellett mennyi termőterület kellett?

A népsűrűség belevonása a vizsgálatba elengedhetetlen, mivel egészen nyilvánvaló, hogy ott, ahol több ember él, ott többet is kell termelni, tehát valamely vidék népsűrűsége és a művelés alá fogott területek nagysága, illetve az azokon folytatott termelés intenzitása között szoros összefüggés áll fenn. Ez a tárgyalt korban annál is inkább így van, mivel az élelmiszerszállítás rendkívüli nehézségei miatt Európa legnagyobb részén jelentős importtal számolni nem kell, tehát a lakosság lényegében abból élt, amit maga megtermelt.[1] A népsűrűség tekintetbevétele tehát rendkívüli mértékben megkönnyíti munkánkat, sőt tulajdonképpen más módon nem is alkothatunk magunknak képet valamely vidék mezőgazdasági kapacitásáról, mert arra nézve, hogy a termelést meghatározó összes klimatikus, földrajzi, talajtani, gazdasági, társadalmi stb. tényezőt vizsgálat alá vehessük, nemcsak most, de még az

[1] Az ancien régimenépessége fogyasztásának vizsgálatánál Fourastier is a „zárt gazdasági egységből" indul ki, ahol a külkereskedelem szerepe elhanyagolható. Fourastier, *Machinisme et bien-être*. 2. ed. Paris 1952. 116. l.

agrártörténeti kutatások későbbi fejlődési fokán se nagyon lesz lehetőség.

Amikor tehát a 19. század elején a vezérkarok az egyes hadszínterek eltartóképességének megítélésénél a népsűrűségből indultak ki, azt nagyon helyesen tették és számunkra is követendő példaként szolgálnak, amikor a 17. század második felének hadszíntereiről akarunk képet alkotni. A különbség a már említett változások miatt csupán annyi, hogy amíg a 19. század elején a szakértők aránylag pontos statisztikai adatokra és gyakorlati tapasztalatokra támaszkodhattak, nekünk retrospektív úton kell felmérni a tárgyalt kor mezőgazdasági termelésének kapacitását.

Munkánk megkezdése előtt néhány elvi és gyakorlati szempontot kell tisztáznunk. Kiindulásunk az, hogy amint már említettük, a tárgyalt korban Európa országai és azokon belül a legkisebb tájegységek is önellátók. Ebből következik, hogy az a terület, amelyen egy-egy hadjárat lefolyt, ami tehát ebben az időben „hadszíntérnek" számított, szintén önellátó volt és saját agrártermelvényeiből tartotta fenn magát. Ez a körülmény igen fontos, ugyanis a fogyasztás kiszámításánál az importból származó élelmiszerek tekintetbevétele óriási mértékben megnehezítené munkánkat, eltekintve attól, hogy a termelés és a népsűrűség között feltételezett szoros összefüggés többé nem lenne fenntartható. Az önfenntartó tájegységek létének elfogadása ilyenformán vizsgálataink alapja, egész gondolatmenetünk sine qua non-ja, de egyben korlátá is, mert semmiképpen nem alkalmazható városokra, monokultúrás és általában olyan vidékekre, melyek az élelmiszerkereskedelem szempontjából kedvező helyzetben voltak, elsősorban a vízi utakkal rendelkező vidékek. Ennek a korlátozásnak azonban nincs jelentősége problémánk szempontjából, mivel a tárgyalt kor klasszikus hadszínterei általában önmaguk termelték meg a lakosság eltartásához szükséges élelmet.

A másik kiindulópontunk az, hogy a kor táplálkozása alapvetően eltért napjainkétól és benne a gabonafélék foglalták el a főhelyet. Ez tehát azt jelenti, hogy az egy főre jutó fogyasztás kiszámításánál a gabonaneműeket kell figyelembe vennünk elsősorban. Ilyenformán megállapításaink megint csak nem érvényesek Európa minden vidékére, elsősorban azokra az állattenyésztő és halban gazdag vidékekre, ahol a lakosság táplálékának jelentős részét az állati eredetű táplálékok alkották. Szerencsére ez a körülmény sem lazítja meg következtetéseink zártságát, mivel a tekintetbe jövő hadszínterek közül egyedül a magyar Alföld emelkedik ki állattenyésztésével.

Miután rögzítettük az egy főre eső gabonafogyasztás alapján a kor embereinek gabonaszükségletét, kiszámítjuk, hogy annak megtermeléséhez különböző népsűrűség mellett mennyi termőterület kellett. Számításainkban a háromnyomásos termelés adottságait vesszük alapul, elfogadva, hogy ez a termelési mód a 17. század második felében Európa nagy részén már általános. Ez a körülmény igen nagy ökonómiát enged meg a történeti statisztikai adatok felhasználása szempontjából, mivel magyar és külföldi adatok egyformán felhasználhatók. De így időben is tágulnak kereteink és szaporodnak adataink, hiszen a háromnyomásos gazdálkodást csak a 18. század végén, de sok helyen csak a 19. század elején kezdik kiszorítani fejlettebb művelési módok. Így a 17. századi viszonyok rekonstrukciójánál — mutatis mutandis — a 18. századi, sőt a 19. század eleji adatok is felhasználhatók.[2]

Végül meg kell említenünk, hogy kizárólag az ún. „nyári", azaz a hadjárati idő alatti ellátással foglalkozunk csak. Ez természetszerűen következik könyvünk tárgyából, ami a korabeli stratégia és hadseregélelmezés összefüggéseinek vizsgálata. Márpedig stratégiáról csak ebben, a május—júniustól október—novemberig tartó hadjárati időben beszélhetünk, mert az év másik felében a hadak téli szállásra vonultak és nagyobb szabású hadműveletek szüneteltek.[3]

[2] A 17—18. századi mezőgazdasági technika-stagnálására nézve: H. Sée, *Histoire économique de la France.* I—II. Paris 1948—1951. II. 132. l. — Bakács I. *Trautsohn herceg regéci uradalmának termésérdményei a XVIII. században.* Bp. 1930. 112. l. — Berlász J. *A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában.* Bp. 1936. 88. l. — *Maksay* F. *Urbáriumok.* 11. l. — Wellmann I. *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása.* Bp. 1933. 131. l.

[3] A Regulamentum Universale szerint a „nyári havakra", azaz pünkösdtől mindszentig jár a katonáknak a „nyári alimentatio" hat hónapra, míg a „Téli Quartélyon" a „téli tractamentum és Condescensió" jár. II/1., IV/1.

I. FEJEZET

A HADSZÍNTEREK ELTARTÓKÉPESSÉGÉNEK FELBECSÜLÉSE A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN ÉS A TÁRGYALT KORBAN

Említettük, hogy a 17. századi hadszínterek eltartóképességének megbecsülésénél követendő mintának tekintjük a 19. század első felében kialakult vezérkari gyakorlatot, mely számításainak alapjául a népsűrűséget vette. Indokolt tehát, hogy elsőben is bemutassuk ezt a gyakorlatot, majd ezt követően a 17. század második felének sokkal fejletlenebb gyakorlatát.

A 19. század első évtizedeinek gyakorlata[4]

A hadszínterek eltartóképességének felbecsülése szempontjából az általunk ismert művek közül a legalaposabb és leghasználhatóbb a Szent-Péterváron, 1823-ban megjelent *Über die Militairökonomie* c. könyv. A mű magát megnevezni nem akaró szerzője Európát és ázsiai Oroszországot az eltartóképesség szempontjából öt kategóriára osztja:[5] 1. Magasan kulturált vidékek négyzetkilométerenként 35, vagy annál több lakossal.[6] Ide tartozik Nyugat- és Közép-Európa. Itt a vidék el tudja látni a hadseregeket és raktárak nem szükségesek. 2. Közepesen kulturált vidékek négyzetkilométerenként 17—25 lakossal. Ide tartoznak egyik oldalról a gabonatermelő Lengyelország, Galícia és Magyarország, a másik oldalról Nyugat-Európa ipari- és borvidékei. Ezekben az országok-

[4] A hadszínterek eltartóképességét napjainkban is figyelembe veszik. Hogy mégsem a modern gyakorlatot vesszük alapul, annak oka az, hogy a vasútak és a gőzhajó elterjedése óta Európa jelentős részén megszűntek az „önfenntartó tájegységek", azaz importáló, illetve exportáló területekké váltak, másrészt a hadsereg gyakorlatában is a helyszínről való beszerzés háttérbe szorult az anyaországból vagy más vidékekről való utánszállítás mellett.

[5]. *Über die Militairökonomie.* I—II. Szent-Pétervár 1823. I. 230. kk.

[6] A szerző négyzetmérföldben fejezi ki a népsűrűséget. Mi a porosz négyzetmérföld alapján számítottuk át adatait, amely 56,7 km²-rel egyenlő. Tehát a szerző szerint vett 2000/mf² = 35/km² népsűrűséggel.

ban a hadseregek vagy az alacsony népsűrűség, és a rossz közlekedési viszonyok, vagy pedig a kis termésmennyiség miatt raktárakra vannak utalva. 3. Kismértékben kulturált vidékek négyzetkilométerenként 9—17 lakossal. Ide olyan vidékek tartoznak, ahol a gabonatermelés ugyan kiadós, de a népsűrűség alacsony (Moldva, Bulgária, Fehér-Oroszország), vagy olyanok, ahol magas a népsűrűség, de a gabonatermelés csekély. Itt nemcsak hogy raktárak szükségesek, de ezek feltöltését is csak utánszállítással lehet megoldani. 4. Félig pusztaság, négyzetkilométerenként 5 lakossal. Ide tartoznak Norvégia, Szibéria kulturáltabb vidékei és Észak-Oroszország. 5. Pusztaság, 5/km^2-nél alacsonyabb népsűrűséggel és csekély gabonatermeléssel. Ide tartoznak a kirgiz puszták, Lappföld, Svájc magasabban fekvő vidéke stb. Ezeken a vidékeken gyakorlatilag majdnem lehetetlen hadműveletet folytatni.

Lényegében ezeket az adatokat veszi alapul Clausewitz is, amikor azt állítja, hogy egy adott terület általában háromszor-négyszer annyi katonát tud eltartani néhány napon keresztül, mint amennyi a lakosság száma. 35—55/km^2 népsűrűség mellett kb. 110 km^2 (2 négyzetmérföld) terület 30 000 katonát tud eltartani, amennyiben a hadsereg állandó előnyomulásban van.[7]

Lényeges megjegyezni, hogy nagyjából 35—40/km^2 népsűrűség az a határ, melyen alul a vidék nem tudja eltartani a hadsereget és raktárak szükségesek.

A 17. századi becslések

Tekintve a statisztika fejletlenségét, a katonai szakértők nem rendelkeztek megbízható értesülésekkel az egyes vidékek kapacitását illetően. Legfeljebb annyit tudtak, hogy az egyik vidék termékenyebb, mint a másik, esetleg arról is értesülhettek, hogy valamely évben a termés miként alakult a számbajövő hadszíntéren, de hogy számszerűen mennyi élelemre számíthattak, arra nézve semmilyen konkrét adattal nem rendelkeztek. Az ilyen természetű becslések igen bizonytalan és ellenőrizhetetlen benyomásokon alapultak.

1701-ben a küszöbön álló németalföldi hadműveletek tervének megalkotása közben a francia Puységur generális igyekszik képet alkotni a vidék mezőgazdasági kapacitásáról. Úgy értesült — írja a királyhoz intézett memorandumban —, hogy az utolsó

[7] Clausewitz, *Vom Kriege*. 311. l. (5. Buch, 14. Kap.) — Hasonlóan számol a *Militair Conversations-Lexikon* is. Aldorf 1841. VIII. Bd. „Unterhalt der Truppen" címszó.

két évben bőven termett a széna Flandriában és az árak is alacsonyak voltak. Emlékezteti a királyt, hogy Namur tíz év előtti ostrománál legalábbis a lovak számára elegendő mennyiségű élést tudtak szerezni, így remélhető, hogy most is így lesz.[8] Meg kell jegyeznünk, hogy ebben az időben a tartomány felett uralkodó Spanyolország szövetségese volt Franciaországnak, tehát az információszerzés legegyszerűbb módja mai fogalmainkkal az lett volna, hogy a spanyol kormányhoz forduljanak adatokért. Nyilvánvaló azonban, hogy ez semmilyen eredménnyel sem járhatott volna.

1704-ben a francia hadvezetőség folytatni akarja az előző évben elkezdett dél-németországi hadműveleteket. Tallard marsall alapvetően fontosnak tartja, hogy mielőtt elkészítenék a hadműveleti tervet, állapítsák meg, hogy Ulm környékén mennyi liszt és gabona található, hány szekérre lehet számítani, továbbá, hogy a parasztok elvetették-e az őszi gabonát. Marsin marsall válaszol a kérdésekre és közli, hogy bár a vidék két hadsereget is eltartott a tél folyamán, mégis remélhető, hogy sikerülni fog Ulmban 50 000 zsák lisztet összegyűjteni, ami aratásig elég lesz. Közli még, hogy a parasztok az ország nagy részén vetettek, arról azonban nincs tudomása, hogy mi a helyzet az ellenség által megszállt területeken.[9]

Természetesen a kuruc hadvezetőség sem rendelkezett számszerű adatokkal az ország egyes vidékeinek eltartóképességéről, bár a tapasztalatok alapján kialakult egy bizonyos kép arról, hogy hol nehezítik meg a hadműveleteket a szűkös erőforrások. Kimondottan szegény vidék, „pusztaság", egyedül a Duna—Tisza köze és a Körösök vidéke. Itt még kisebb létszámú seregek is nehezen juthatnak élelemhez, fához, sőt ivóvízhez is. Kecskeméttől Szegedig a vidék „puszta", ahová a császáriak nemigen merészkednek be, írja Rákóczi.[10] 1706 januárjában Rabutin várható mozdulatait mérlegelve kijelenti, hogy bár a hírek egyöntetűen azt állítják, hogy a „pusztának készül", ő ezt nem hiszi, mert „ott is, télbe, fa nélkül, víz nélkül hogy subsistálhat?", Bácska felé még inkább nem mehet „a fának szüki miatt".[11] Igen nagy értéke van a helyileg ismerős emberek információinak. Bercsényi 1706 őszén javasolja, hogy még Szeged előtt üssenek rajta a déli irányba vonuló ellenségen „Mert Szegedtül, az mint

[8] De Vault—Pelet, *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV*. Paris 1835. — I. 35. l.

[9] *I. m.* III. 377, 409—410. l.

[10] AR. I. 427. l.

[11] Uo. 464. l.

Szabó János mondja, innen sem élése, sem módja az járásnak."[12] Kőrös, Kecskemét és Cegléd határában „igen szegény vetések vadnak", viszont Dunántúlon és a Vág mentén „Büvőbb földön" élnek a hadak,[13] de hogy a különbség számszerűen mennyi, arra meg sem kísérelnek választ kapni.

Szokás volt ezen kívül a korban, hogy a katonai szakértők egy-egy terület eltartóképességét a mezőgazdasági termelés tapasztalati adatai alapján becsüljék meg. Montecuccoli szerint Pomerániában az elvetett mag tizenkétszeres termést hoz, ami nyilvánvaló túlzás.[14] Szerinte egy személy évente a háztartáson belül négy zsák gabonát fogyaszt.[15]

Puységur igen fontosnak tartja, hogy a hadvezér értsen a hadszíntéren található élelmi készletek felbecsüléséhez. Három nyomást vesz és úgy számítja, hogy egy adott termőterületnek $^1/_3$ része jól, $^1/_3$ része közepesen van megművelve, $^1/_3$ része pedig ugar. Lábon álló gabonánál 20 toise-carrée (kb. 76 m²) biztosítja egy ló napi takarmányát.[16] 700—800 toise oldalú négyzet alakú területről (1,7—2,3 km², 170—230 ha, 287—391 kat. hold) 28 000 lóporció nyerhető, gyakorlatilag azonban csak 10—12 000 adaggal lehet számolni, mivel a takarmányozásra kiküldött katonák gondatlansága következtében a termény nagy része tönkremegy. A learatott és betakarított gabona megbecsülésére a következő eljárást javasolja: meg kell tudni, hogy a faluban hány ló és marha telel át és hogy ezek eltartásához elegendő-e a falu termése, vagy behozatalra szorul-e a lakosság? Ezután meg kell állapítani, hogy mennyi időt töltenek az állatok a legelőn és mennyi ideig élnek tisztán istállótakarmányon. Ha például az állatok száma 100, és 100 napon keresztül vannak istállóban, a található készlet 10 000 porció. A másik eljárás, amit Puységur ajánl, hogy végig kell járni a falu csűrjeit és meg kell állapítani, hogy mennyi köb-toise gabona található összesen. Majd meg kell nézni, hogy egy köbtoiseból mennyi porciót lehet nyerni és ezzel megszorozva a talált gabonamennyiséget, megkapják, hogy a falu hány ló részére tud takarmányt adni.[17]

[12] Uo. V. 311—312. l.
[13] Uo. IX. 189. és I. 515. l.
[14] ASch. I. 205. l.
[15] DGCT. Lib. I/XLII.
[16] 1 toise = 1,9 m; 1 toise-carrée = 3,8 m². Chevennières szerint egy ló napi takarmányára elegendő 6 toise-carrée, tehát 23 m². *Détails militaires*. I—II. Paris 1750. I. 61. l.
[17] Puységur, *Art de la guerre par principes et par règles*. I—II. Paris 1749. I. 398. l.

A későbbi katonai írók, egészen a 19. század elejéig lényegében Puységur becsléseit követik. Ez természetes is, mivel egyrészt a mezőgazdasági technika nem változik meg lényegesen a 18. század folyamán, másrészt pedig a rendszeres agrárstatisztikai adatszolgáltatások és felmérések hiányában más mód nincs is a számbajövő készletek megbecsülésére.

II. FEJEZET

A NÉP TÁPLÁLKOZÁSÁBAN VÉGBEMENT VÁLTOZÁSOK A 17. SZÁZAD MÁSODIK FELÉTŐL A 19. SZÁZAD VÉGÉIG

A 17. századi fogyasztás megállapításának nehézségei és a közvetett módszer szükségessége

Említettük, hogy elmúlt korok fogyasztásáról képet alkotni igen nehéz, és a rendelkezésre álló történeti statisztikai adatok alapján tulajdonképpen nem is vihető végbe. Hiszen csak arra kell gondolnunk, hogy még napjainkban is a fogyasztás megállapítására használt képlet — fogyasztás = termelés + import — export — nem tekinthető teljesen megbízhatónak, különösen a kapitalista termelés viszonyai között. Még a vámhivatalok és a szállítóvállalatok adataiból az import és export nagyságáról lehet pontos adatokat szerezni, de arra nézve, hogy az egyes termelők mit és mennyit termeltek, nem mindig. Nehéz képet alkotni az egyik évről a másikra fennmaradó készletekről is. De szinte teljességgel lehetetlen megállapítani a hús-, a szárnyas- és a tej-, valamint tejtermékfogyasztást, mivel nem minden évben tartanak állatszámlálásokat — a szárnyasokra ez egyébként sem vonatkozik —, így sem a vágásra kerülő állatok számát és húshozamát, sem a tejelő állatok számát és tejhozamát nem lehet pontosan megállapítani. A kapitalista termelés viszonyai között azt sem lehet pontosan megállapítani, hogy a termelők termelvényeikből mennyit fogyasztanak el maguk és mennyit visznek piacra. A húsfogyasztás megállapításánál például egyedül a vágóhidakon történő vágásokról lehet pontos adatot szerezni, de arról nem, hogy a háztartásokban mennyi sertést és mennyi szárnyast vágnak le és fogyasztanak el.

Mindezt szem előtt tartva, könnyen belátható, hogy a rendelkezésre álló hiányos statisztikai adatok alapján a 17. századi emberek fogyasztásáról közvetlen úton képet alkotni nem lehet. Valószínű ez az oka annak, hogy ilyen természetű vizsgálatokra a kutatók csak ritkán vállalkoztak. Sok becslés értéke meglehetősen problematikus, azok az általános megállapítások pedig, amelyek szerint a 17—18. században a parasztság szinte kizárólag gabonaneműeken élt, problémánk szempontjából

rendkívül fontosak ugyan, azonban mennyiségi támpontokat nem adnak.[1]

Ezért közvetett úton kell megközelíteni a kérdést. Vizsgálataink első ütemében nem azt kérdezzük, hogy milyen volt a 17. század embereinek fogyasztása, hanem azt, hogy milyen *nem volt*, egészen pontosan: mennyiben különbözött mai fogyasztásunktól? Ehhez két rendkívül szembeötlő történeti tényt idézünk fel. Egyik a 17. századi nagy éhínségek katasztrofális demográfiai kihatása, a másik az emberek táplálkozásában végbement alapvető változás a 19. század folyamán. Már e két történeti tény alapján is megállapíthatjuk, hogy napjaink élelmi cikkeinek jó részét vagy egyáltalán nem ismerték, vagy a népesség túlnyomó része nem érhette el, tehát elfogadhatjuk azt az állítást, hogy a tárgyalt korban az emberek táplálkozásában a cereáliák foglalták el a főhelyet. Mi azonban nem elégszünk meg ezzel, hanem most már igen konkrétan vizsgálat alá vesszük, hogy, szem előtt tartva a korabeli mezőgazdasági technikát, a paraszti gazdaság üzemét, valamint a jobbágy jogi helyzetét és szolgáltatásait, valójában maradhatott-e gabonán kívül más a paraszt által megtermelt javakból saját fogyasztására? Látni fogjuk, hogy nem maradhatott, s így nyugodtan hozzáfoghatunk a táplálkozás alapját képező gabonaszükséglet kiszámításához, amire azonban csak a következő fejezetben kerül majd sor.

A 17. századi éhínségek és változások a nép táplálkozásában a 18., majd a 19. században[2]

Bár a statisztikai adatok hiányos volta miatt a 17. századi népmozgalmakról képet alkotni igen nehéz, mégis annyi kétségtelenül megállapítható, hogy a rossz termő éveket követő éhínségek

[1] Reizner J. *Szeged mezőgazdasági története*. MGSz. 1900. 52. l. — Makkai L. *Paraszti és majorsági termelés a XVII. századi Magyarországon*. Bp. 1957. 8. l. — Ila B. *A gömöri jobbágyság a XVII—XVIII. században az úrbérrendezésig*. Bp. 1938. 9. l. — Maksay F. *Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon*. Bp. 1958. 10. l. — N. Kiss I. *16. századi dézsmajegyzékek*. Bp. 1960. 1060. l. — H. Sée, *Histoire économique de la France*. Paris 1948—1951. I. 197. l., II. 143. és 150. l. — Kulischer, J.: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*. I—II. 2. Aufl. Berlin 1958. II. 95 — R. Mousnier, *Les XVIe et XVIIe siècles*. 2. ed. (Hist. Générale des Civilisations. IV.) Paris 1956. 146. l. — Labrousse és Fourastier becsléseivel kapcsolatban megjegyzéseinket az előszóban tettük meg.

[2] Felhasznált irodalom: Kulischer, Sée és Mousnier *i. m.*, továbbá: M. Reinhardt, *Histoire de la population mondiale de 1700 à 1948*. Paris é. n. —

és a nyomukba szegődő járványok hatalmas pusztításokat okoztak és nemcsak hogy lassították a népesség szaporodásának ütemét, de sokszor vissza is vetették. Szinte nincs év ebben a korban, amikor Európának egyik vagy másik vidékét ne sújtaná valamilyen természeti csapás, azt követően pedig éhínség, egész országokra kiterjedő éhínségek pedig 10—15 évenként térnek vissza. A pusztítások méreteiről a korabeli krónikák nyújtanak megrázó képet. Természetesen ezek a beszámolók tele vannak túlzásokkal, de az alapténytt, az éhínségek katasztrofális demográfiai kihatását el kell fogadnunk, annál is inkább, mivel az ilyen vonatkozásban végzett — sajnos elég kis számú — népesedéstörténeti kutatások teljes mértékben igazolják. A 18. század második felében a pusztító éhínségek megszűnnek, amit hűen tükröz a népesség szaporodásának meggyorsult üteme. Európa lakossága 1650 és 1750 között, tehát száz év alatt 30 millióval szaporodik csak, míg a következő ötven évben 35 millióval. Az első időszakban az évi szaporodás csak 3 ezrelék, míg a másodikban 7 ezrelék. Mindebben része van az orvostudomány fejlődésének és általában a közegészségügyi viszonyok megjavulásának is, de a döntő ok egészen bizonyosan a táplálkozás megjavulása. Mindenesetre az egész folyamatot a kutatások mai állása mellett meglehetősen homály fedi, ugyanis semmilyen konkrét adattal nem rendelkezünk arra nézve, hogy a táplálkozás milyen tekintetben és milyen módon javulhatott meg, hiszen új élelmi cikkekről nem tudunk — a burgonya a 18. század 80-as éveiben még nem néptáplálék —, az agrártermelés nagy forradalmától pedig Európa nagy részét még hosszú évtizedek választják el.[3] Mindenesetre szinte kétségtelennek lát-

---

C. F. Labrousse, *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France du XVIIIe siècle.* I—II. Paris 1933. — Mousnier—Labrousse—Bouloiseau, *Le XVIIIe siècle.* (Hist. Général des Civilisations. V.) Paris 1953. — J. Meuvret, *Les crises des subsistances et la démographie de la France d'ancien régime.* (Population. 1946. 4.) — Huber—Bunle—Boveret, *La population de la France.* 3. ed. Paris 194? — E. Levasseur, *La population française.* I—III. Paris 1888—1892. — W. Willcox, *Increase in the Population on the Earth and the. Continents since 1650.* New York 1931. — Fourastier, *Machinisme et bien-être.* 2. ed. Paris 1951. Madzsar J. *A táplálkozás reformja.* Sz. 1911. — M. Rubner, *Wandlungen in der Volksnährung.* Leipzig 1913. — Móricz M. *1690—1890. Kétszáz év Magyarország népesedése történetéből.* Kézirat. Bp. 1954.

[3] Kulischer is a táplálkozási viszonyok megjavulásában látja a demográfiai változások egyik okát, bár annak nyomait csak a vagyonosabb rétegeknél mutatja ki. Viszont már a számszerű eredmények is azt mutatják, hogy alapvetően a népesség zömét kitevő alacsonyabb néposztályok táplálkozásának megjavulásáról van szó, amint erre Mousnier is rámutatott. — Kulischer, *i. m.* II. 15. l.; Mousnier—Labrousse—Bouloiseau, *i. m.* 345. l. —

szik, hogy a változás csupán mennyiségi. A népesség túlnyomó részének táplálkozásában ezután is a gabona foglalja el a főhelyet, viszont minden valószínűség szerint rendszeresebben juthatott hozzá. Ez a változás azután elegendő lehetett ahhoz, hogy az elfogyasztott táplálékmennyiség biztosítsa a normális életfolyamatokat, ellenállóbbá tegye az embereket a betegségekkel szemben és általában lehetővé tette, hogy a normálisan termő években felhalmozott biológiai tartalékok segítségével az emberek átvészelhessék a rossz termő évek nélkülözéseit.

A nép táplálkozásában a döntő változás a 19. században következik be. A változásban közrejátszik a megjavult mezőgazdasági technika, a tőke behatolása a mezőgazdasági termelésbe, az iparosodással és a városiasodással párhuzamosan az agrártermelvényeket felvenni képes piacok megnövekedése, valamint a vasút és a gőzhajó elterjedésével a szállítási technika ugrásszerű fejlődése és a szállítás olcsóbbá válása. Mindezen okok eredőjeként a nép táplálkozása minőségileg is megjavul, az éhínség pedig — legalábbis Európa nagyobb részén — ismeretlenné válik. Európa szakít évezredes táplálkozási rendjével, a gabonaneműek elvesztik eddigi uralkodó szerepüket, az étrend változatos lesz. Ebben az időben válik a nép táplálékává a burgonya, a cukor, a kakaó, a kávé, és egyre nagyobb szerepet játszanak a táplálkozásban az állati eredetű táplálékok, elsősorban a hús.

A 17—18. századi parasztság valószínű hús- és tejfogyasztása

Gondolatmenetünk az eddigiekben az volt, hogy regisztráltuk a táplálkozásban végbement 19. századi változásokat, az új élelmi cikkek megjelenését és a húsfogyasztás felemelkedését és ebből azt a következtetést vontuk le, hogy máson, mint gabonaneműeken nem élhettek az emberek. Most a kérdést így tesszük fel: miután a burgonya, a cukor, a kávé, a kakaó ismeretlen vagy a nép szempontjából elérhetetlen a 17—18. században, e cikkek emelkedő fogyasztásáról hírt adó statisztikai adatokkal szemben nem lehet semmi kételyünk. De hogy állunk a hús- és tejfogyasz-

---

Reinhardt a népesség gyorsuló szaporodását a mezőgazdasági technika megjavulására vezeti vissza részben. Ha ez Angliával kapcsolatban el is fogadható, Franciaországgal kapcsolatban semmi esetre sem. 113. l. — Fourastier az életszínvonal emelkedésével magyarázza a demográfiai változásokat, de hogy ez miként nyilvánult meg a táplálkozásban, arra nézve nem ad választ. *i. m.* 68. l.

tással? Elképzelhető, hogy a parasztság saját állatai húsából és tejéből nem fogyasztott, vagy csak igen keveset? Nem valamilyen statisztikai tévedésről van itt szó, olyasfajta kiküszöbölhetetlen hibaforrásról, mint amire az előzőekben céloztunk a modern fogyasztási statisztikák hiányosságaival kapcsolatban? Hogy erre a kérdésre válaszolhassunk, bizonyos számításokat kell elvégeznünk.

Legegyszerűbb lenne kiindulni az állatállományból. Sajnos azonban ilyen természetű országos, de még kisebb területegységek viszonyait tükröző globális adatokat sem találhatunk. A legrégibb országos jellegű becslés, mellyel kutatásaink során szembetaláltuk magunkat, az angol Kingé, aki 1688-ban Anglia juhállományát 12 millióra becsüli, ami azt jelenti, hogy lakosonként kereken 2 juh esett. A következő becslés már 1774-re vonatkozik, eszerint Angliában 2,9 millió szarvasmarha, 12 millió juh volt, a relatív állatállomány 0,35, illetve 1,5.[4] Miután a 19. század folyamán az állatállomány minősége ugyan ugrásszerűen megjavult, a relatív állatállomány azonban lecsökkent,[5] feltehetjük, hogy az ancien régime idején a relatív állatállomány nagyobb lehetett, főleg az igásállatoknál, mivel egyik oldalról a gyengébb minőségű állatok kis teherbíróképessége, másik oldalról az utak rossz minősége, a járművek nehézkessége, a faekék súlyossága miatt több vonóállatra volt szükség. Ezek alapján talán nem esünk túlzásba, ha az ancien régime idejében a relatív marhaállományt 0,6—1,0-re vesszük. Ha elfogadjuk, hogy ebben az időben a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 75—80 százalék volt,[6] és feltesszük, hogy a marhaállomány kizárólag ennek a csoportnak a kezén

[4] M. Mulhal, *The Dictionnary of Statistics*. London 1892. 15. l.

[5] Európában 1828/32 és 1880/85 között a relatív marhaállomány 0,33-ról 0,30-ra, a juhállomány 0,76-ról 0,55-re, a sertésállomány 0,20-ról 0,13-ra csökkent. Neumann—Spallart—Juraschek, *Übersichten der Weltwirtschaft, Jhg. 1885—89*. Berlin 1890. 186—199. l.

[6] Angliában a 17. század végén a népességnek kb. 84%-a paraszt, Franciaországban a 18. század végén kb. 80%-a. M. Reinhardt, *Histoire de la population mondiale de 1700 à 1948*. Paris é. n. 100, 105. l. — Labrousse elfogadja Mathiez becslését, amely szerint a 18. század végén Franciaországban a népesség 75%-a paraszt. C. F. Labrousse: *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France du XVIIIe siècle*. I—II. Paris, 1939. I. köt. 583. l. Fourastier szerint egészen a 19. század első negyedéig világszerte a lakosság 8/10-része dolgozott a mezőgazdaságban. *Machinisme et bien-être*. 2. ed. Paris 1951. 9. l. — 1820-ban az USA-ban a lakosság 73%-a dolgozott a mezőgazdaságban, napjainkban csak 16%. Fourastier, *Le grand espoir du XXe siècle*. 3. ed. Paris 1952. 77—78. l. — Magyarországon 1720-ban az adóköteles háztartásokban a családfők 63%-a jobbágy, 13%-a zsellér, 11%-a mezővárosi polgár. TSF. 379. l.

volt, akkor egy személyre 0,7—1,3 marha eshetett. Ez azt jelenti, hogy háztartásonként 5 lelket számítva, egy paraszti háztartásra 3,5—6,5 marha esett.

Ez meglehetősen bizonytalan becslés, mert kiindulásunk is — ti., hogy az ancien régime idején a relatív állatállomány 2—3-szorosa lehetett a 19. századinak — pusztán feltevés. Próbáljuk a kérdést más oldalról megfogni. Induljunk ki abból, hogy a paraszti gazdaság állatállománya nem lehetett kisebb annál, amennyit a gazdasághoz tartozó földterület megmunkálása megkívánt, de nagyobb sem lehetett, mint amennyit a rendelkezésre álló takarmány megengedett. Az ancien régime idején a paraszti gazdaság birtokállománya átlagosan 15—20 katasztrális hold, és ennek megműveléséhez általában egy ekére volt szükség.[7] Egy ekére a talaj minőségétől függően 4—6—8 ökröt számíthatunk.[8] Mi vegyünk itt 6 ökröt. Mennyi takarmányra volt szüksége ennek a hat ökörnek?

Napjainkban egy 6 q súlyú igásökör napi takarmányszükséglete könnyű munkánál 14—16, nehéz munkánál 16—18 kg. A napi adag különböző takarmányokból áll, úgymint zöld- és erjesztett takarmányokból, szénából, cséplési melléktermékekből, magvakból stb.[9] Régebben sokkal kevesebb takarmányt kaptak az állatok, és a választék sem volt ilyen nagy; lényegében a legelőn legelt fűből, szénából és szalmából állt. A 18. század második felében Grassmann a téli takarmányozás idején napi 6—7 kg takarmányt számít egy számosállatra, ami 3—4 kg őszi gabonaszalmából és 1,5—1,5 kg tavaszi gabonaszalmából, illetve szénából állt.[10]

[7] H. Sée, *Histoire économique de la France*. I. Paris 1948—1951. 129. l. — Maksay F. *Urbáriumok*. 44. l. — Makkai L. *II. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai*. (1631—1648). Bp. 1954. 38. l. — G. R. Faesch. *Règles et principes de l'art de la guerre*. II. Leipzig 1771. 250. l. — Grassmann az ideális paraszti gazdaságra 18 gyeszjatin, azaz 31 k. hold földet számít, aminek megműveléséhez két ekét tart szükségesnek. Meg kell jegyezni, hogy Grassmann az átlagos paraszti háztartásra 12 személyt számít. G. L. Grassmann, *Bestimmung des Landes zu dem reichlichen Unterhalt einer Bauernfamilie*. Berlin 1776. 43. l.

[8] Makkai L. *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631—1648)* Bp. 1954. 38. l. — Merényi L. *A kaposvári uradalom 1720-ban*. (MGSz. 1905) 48. l. — *François Quesnay et la physiocratie*. I—II. Paris 1958 II. 430. l. — G. L. Grassmann, *Bestimmung des Landes zu dem reichlichen Unterhalt einer Bauernfamilie*. Berlin 1776. 56. l.

[9] Hajas—Rázsó, *Mezőgazdaság számokban*. Bp. 1955. 462. l. — *Mezőgazdasági Lexikon* I—II. Bp. 1958. „Takarmány" címszó.

[10] Grassmann 15 számosállat részére 7—8 hónapra 75 berkovecz őszi gabonaszalmát és 37,5—37,5 berkovecz tavaszi gabonaszalmát, illetve szénát, összesen tehát 150 berkovecz takarmányt tart szükségesnek. 1 berkovecz = 10 pud = 163,8 kg. Egy számosállatra tehát havonta 2—2,3 q

A nyári takarmányozás idején csak a legelők fűhozamával számol.

Próbáljunk képet alkotni magunknak arról, hogy az átlagos paraszti gazdaságra eső szántó, rét és legelő miképpen biztosíthatta a hat igásállat takarmányát és ezen felül még hány állat tartását engedte meg. Általában a rétek aránya a szántóhoz 1 : 6 — 1 : 2 volt.[11] Mi vegyünk itt 1 : 3 arányt, tehát számítsunk a 15 kat. holdat kitevő gazdaságra 5 hold rétet. Egy kat. hold rétről, minőségétől függően különböző mennyiségű széna nyerhető napjainkban is. A háromszor kaszálható lapályrétről 30—40, a kétkaszálatúakról 20—30, míg az egykaszálatú láprétekről 10—15 q széna nyerhető.[12] Régen ennél sokkal kevesebb szénát adhattak a rétek. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a takarmány a tavaszi hónapokra rendszerint teljesen elfogyott, ezért amint a fű kisarjadt, az állatokat sürgősen kihajtották legelni a rétekre is. A május végéig tartó legeltetés alatt az állatok a talajt összetiporták és nagy károkat okoztak a réteken. Így a június—júliusban sorra kerülő első kaszálás már sokkal kevesebbet hozott, másodkaszálásra pedig alig került sor, mert újra kihajtották az állatokat legelni, s így a sarjú tönkrement. A rétek legeltetését ugyan tiltották, de ez mit sem használt, mivel oly nyomasztó volt a takarmányhiány.[13] Mindezt szem előtt tartva, feltesszük, hogy egy kat. hold rétről 10 q szénánál többet nem kaphattak.[14] Öt hold rét tehát 50 q

---

takarmány jut. G. L. Grassmann, *Bestimmung des Landes zu dem reichlichen Unterhalt einer Bauernfamilie.* Berlin 1776. 54—55. l. — C. F. Labrousse, *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France du XVIIIe siècle.* I—II. Paris 1933. I. 281. l.

[11] Mráz V. *Nezsider község történeti statisztikája a 16—17. században.* (ATSz. 1957. 3. 4) 242. l. — Sándor P. *Rezi község földbirtokstatisztikája a kataszteri felvételek tükrében. (1789—1851).* (Tört. Statisztikai Évkönyv. 1960) 61., 69. l. — Varga J. *Az úrbéres föld mennyiségének változása Bihar megyében az úrbérrendezés és 1836 között.* (ATSz. 1959. 1—4.) 57. l. — Maksay F. *Urbáriumok.* 44. l. — Wellmann I. *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása.* Bp. 1933. 115. l. — TSF. 20. tábla. — I. Bog. *Die bäuerliche Wirtschaft im Zeitalter des dreissigjährigen Krieges.* Coburg 1952. 18. l. — G. L. Grassmann, *Bestimmung des Landes zu dem reichlichen Unterhalt einer Bauernfamilie.* Berlin 1776. 55. l.

[12] Hajas—Rázsó, *Mezőgazdaság számokban.* Bp. 1955. 179. l.

[13] Minderről Tessedik ad igen plasztikus képet. — Hanzó L. *Tessedik néhány kiadatlan gazdasági írása.* (ATSz. 1961. 2.) 262., 266. l.

[14] Ha a magyar holddal egyenlőnek vett „szekér" rét kapacitását úgy értelmezzük, hogy az egy kaszálás alkalmával egy szekér szénát adott, akkor az a kérdés, hogy egy szekér széna mennyit nyomott. 1686-ban Mercy generális Kecskeméttől 900 000 font, illetve 1860 szekér szénát követel. 900 000 font (à 0,56 kg) = 5040 q, tehát egy szekér széna 2,7 q-t nyomott. — Hornyik J. *Kecskemét város története.* I—III. Kecskemét 1860—66. 127. l. Ha már

szénát adhatott, ami azt jelenti, hogy hat havi téli takarmányozást véve, egy állatra havonta 1,3 q, naponta kereken 4 kg széna jutott.

A téli takarmányként felhasználható szalma mennyisége így alakulhatott: általában az őszi gabona szalmája a szemtermés 1,5--2-szeresét, a tavaszi gabona szalmája a szemtermés 1—1,5-szeresét teszi ki.[15] Mi számítsunk itt 1 q őszi gabona után 2 q szalmát, tavaszi után 1,5q-t. Háromnyomásnál a 15 holdas parasztgazdaságnál évente 5 hold tavaszi és 5 hold őszi vetést kell számítani. Egy holdra 4 q termést számítva, a szántóterület 20 q tavaszi és 20 q őszi gabonát adott, ami után 30, illetve 40, összesen 70 q szalmát számíthatunk. Egy igásökörre tehát a téli takarmányozás hat hónapjában kereken 10 q, egy hónapra 1,6 q és egy napra kereken 5 kg szalma esett. Láttuk az előzőekben, hogy szénából naponta 4 kg jutott, így a téli időszakban az állatok naponta 9—10 kg takarmányt kaphattak. Amint látjuk, ez jóval

---

mostan feltesszük, hogy kétszer kaszáltak — ami, láthattuk, egyáltalán nem volt általános —, akkor egy kaszás rétről, azaz egy magyar holdról 6 q-t nyertek, egy katasztrális holdról 8 q-t. A szekerek teherbíró képessége azonban vidékenként igen különböző volt, ez tehát elég bizonytalan adat. A Rákóczi-korból rendelkezünk egy adattal, ami szerint egy szekér széna csak 3 mázsát, azaz 1,5 q-t nyomott. Th.Gy. XIII. 147—148. — Puységur jó úton 15, rossz úton 7 q-t számít egy szekérre. Puységur, *Art de la guerre par principes et par règles*. I—II. Paris 1749. II. 65. l. — Napjainkban egy szekérre zöld szálas takarmányból 8—12, szénából és szalmából 6—10 q-t számítanak, ha a széna bálákban van, 10—14 q-t. Hajas—Rázsó, *Mezőgazdaság számokban*. Bp. 1955. 687. l. — Mindenesetre az általunk vett kat. holdankénti átlagos 10 q szénatermést valószínűsítik a következő adatok: Franciaországban a kaszás rét („la fauchée de pré") 6 q szénát adott. A „fauchée de pré" = 559 francia négyszögöl = 0,36 k. hold. Tehát egy k. hold 17 q-t adott. Chevennières, *Détails militaires*. I—II. Paris 1750. I. 71. l. Baur a 19. század elején egy württembergi holdra (kb. 0,32 ha) átlagosan 18 Zentner, azaz 9 q szénát számít. Ez k. holdra átszámítva 16 q-t jelent. F. Baur, *Handbuch für Offiziere des Generalstabes*. Stuttgart 1840. 367. l. — Károly fhg. egy osztrák holdra (1 k. hold) 30 mázsát, tehát kereken 17 q-t számít. Carl, Erzherzog, *Beiträge zum praktischen Unterrichte im Felde* (Ausgewählte Schriften I—V.) Wien, 1893. I. 193. l. — Grassmann egy gyeszjatin (1,7 k. hold) kaszálóra 40 pud, azaz 6,5 q-t számít. Ez k. holdanként 4 q-t jelent csak. G. L. Grassmann, *Bestimmung des Landes zu dem reichlichen Unterhalt einer Bauernfamilie*. Berlin 1776. 55. l. Franciaországban a restauráció idején egy hektár rétről átlagosan 18—20 q szénát nyertek, s egészen kivételes volt a 40—50 q hozam. Ez k. holdanként 10—11 q-t jelent. G. Castellan, *Fourages et bovins dans l'économie rurale de la restauration*. (Rev. d'Hist. Éc. et Soc. 1960. l.) 85. l.

[15] Grassmannál az arány 1 : 1,5, illetve 1 : 1. G. L. Grassmann, *i. m.* 54. l. — Baur szerint az arány búzánál 1 : 2, rozsnál, 1 : 3, árpánál 1 : 1,5, zabnál 1 : 2. F. Baur, *i. m.* 366. l. Napjainkban valamivel kisebb az arány. Hajas—Rázsó, *i. m.* 151. l.

több annál, mint amennyit Grassmann számított, bár igaz, hogy mi a téli takarmányozás idejét hat hónapra vettük, míg ő hatnyolcra. Tekintsünk el ettől a különbségtől és számítsunk úgy, hogy csak 7 kg-ot kapnak az igásállatok naponta, így fennmarad 3 kg. Láthatjuk tehát, hogy a paraszti gazdaság téli takarmánykészlete a hat igásállat tartását ugyan megengedte, de azon felül még egy számosállatét már csak szűkösen.

Mennyi állatot lehetett eltartani a nyári idényben? Amint láttuk, ebből a szempontból egyedül a legelők hozama jöhetett tekintetbe. Annak megállapítása, hogy a paraszti gazdaságra mennyi legelő juthatott, igen nehéz. Első pillanatra úgy tűnhet fel, hogy a legeltetésre felhasznált terület szinte korlátlan volt, hiszen a népsűrűség a mainál sokkal alacsonyabb volt, és a fű mindenütt kinő, ami nem vetés, lakott terület, víz, erdő, szőlő stb. Sőt, még ennél is több terület állhatott rendelkezésre, hiszen az ugart is legeltették, és az erdei tisztásokon is volt legelő. A konkrét adatok világánál azonban a helyzet nem ilyen kedvező. Egyrészt figyelembe kell vennünk, hogy az éjszakát az istállóban töltő kézi jószágot nem lehetett bizonyos távolságokon túl kihajtani legelni. De, ha ettől eltekintünk is, és az összes legelőt számítjuk, tehát azt is, amelyen a marha gulyába terelve éjjel-nappal kint volt, akkor sem lehetett túlságosan nagy a legeltethető terület. A rendelkezésre álló adatok mindenesetre ezt mutatják. Franciaországban 1820 körül a rét és a legelő országosan az összterület 10%-át tette ki, a lyoni és villefranche-i kerületben 10,5—12,5%-át.[16] Bajorországban 1844-ben az összterületnek 14%-a rét és csak 4%-a legelő.[17] Ha már mostan azt vesszük, hogy ebben az időben Franciaországban az összterületnek kb. 30%-a gabonatermő, Bajorországban pedig 44%-a, akkor Franciaországban a rét és legelő aránya (együtt!) a szántóhoz 1 : 3, Bajorországban csak a legelőé 1 : 10. Mindebből az látszik, hogy sokkal kevesebb volt a legelő, mint azt első pillantásra hihetnénk. Grassmann 18 gyeszjatin szántóra 9 gyeszjatin legelőt számít, az arány tehát 2 : 1.[18] Vegyük alapul mi is ezt az arányt és a paraszti gazdaság 15 holdjára számítsunk 7,5 hold legelőt. Mennyi állatot tarthatott el ez a legelő?

Napjainkban a közepes minőségű legelő katasztrális holdja 1—1,5 marhát tud eltartani évente. Régen sem lehetett jobb a

[16] *Annuaire-Statistique*. Paris 1938. G. Gastellan, *Fourages et bovins dans l'économie rurale de la restauration*. (Rev. d'Hist. Éc. et Soc. 1960. l.) 79. l.

[17] Fr. Reden, *Deutschland und das uebrige Europa*. Wiesbaden 1854. 65. l.

[18] G. L. Grassmann, *Bestimmung des Landes zu dem reichlichen Unterhalt einer Bauernfamilie*. Berlin 1776. 60. l.

helyzet.[19] 7,5 hold legelő tehát 7,5—11,25 marhát tarthatott el, tehát többet, mint amennyi az igásállatok száma. Láthattuk, hogy ez volt a helyzet a téli takarmánynál is. Némi túlzással számoljunk úgy, hogy a paraszti gazdaság takarmánykészlete a hat igásállaton kívül még két tehén, két sertés és tíz juh eltartását engedte meg.[20]

Mennyi húst és tejet fogyaszthatott ilyen körülmények között a parasztcsalád? Mivel az igásállatok vágásra nem kerülhettek, fogyasztásra csak az évi szaporulat maradhatott és a juh-, a sertés-, valamint a szárnyasállomány egy része. Vegyük azt, hogy a szarvasmarhaállomány évente két borjúval, illetve tinóval szaporodott, így levághattak egy tinót és egy kiöregedett állatot, mely a növendékmarha munkába állítása után feleslegessé vált. A kiöregedett marha húshozamát 1 q-ra, a tinóét 0,5 q-ra becsülve,[21] az öttagú parasztcsalád minden tagjára 0,3 q hús juthatott évente, hetenként kereken 0,6 kg.[22] Ha úgy számítunk, hogy évente két sertést vágtak le, és súlyukat 1—1 q-nak vesszük — bár ez szinte valószínűtlen a korban! —, akkor ez 80%-os kitermelés mellett 80 kg húst és ugyanannyi zsírt jelent. Egy személyre tehát hetenként 300 g hús és naponta 40 g zsír juthatott. Évi 5 birkaszaporulatot és birkánként 5 kg húst számítva, a háztartás évente 25, egy személy 5 kg birkahúst fogyaszthatott, ami elhanyagolható mennyiség. Ehhez esetleg hozzá lehet számítani bizonyos szárnyast, esetleg halat és vadat, bár az utóbbiakhoz a paraszt nemigen juthatott hozzá a földesúri tilalmak miatt.

[19] *Mezőgazdasági Lexikon* I—II. Bp. 1958. „Legelő" címszó.; — Grassmann egy számosállatra 1,2 k. hold legelőt számít, bár meg kell jegyezni, hogy csak 4 hónapos legeltetési idényt vesz alapul. G.L. Grassmann, *i. m.* 60. l

[20] Grassmann 30 k. holdas gazdaságra 2 lovat, 6 ökröt, 2 tehenet és 20 juhot számít. *I. h.*

[21] A gyenge takarmányozás, a rossz istállózás és a helytelen tenyésztés miatt régebben az állatok súlya sokkal kisebb volt mint ma. Amíg napjainkban egy marhából 2—3 q hús nyerhető, régebben a húshozam 1—1,5 q volt. A hadsereg gyakorlatában marhánként általában 1 q húst számítottak. — Roscher V. *A földművelés.* 2. kiad. Bp. 1913. 129. l. — I. Bog, *Die bäuerliche Wirtschaft im Zeitalter des dreissigjährigen Krieges.* Coburg 1952. 22. l. — H. Sée, *Histoire économique de la France.* I—II. Paris 1948—1951. I. 317. l. — Hornyik J. *Kecskemét város története.* I—III. Kecskemét 1860—66. III. 127. l. — AR. III. 372. és IX. 607. l. — Takács J. *Köztehervisélés II. Rákóczi Ferenc korában.* Zalaegerszeg, 1941. 31. l.

[22] Egy paraszti háztartásra általában öt személyt számíthatunk. C. F. Labrousse, *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France du XVIIIe siècle.* II. Paris 1933. 582. l. — Dávid Z. *Az 1715—20. évi összeírás.* TSF. 189. l. — Veress Éva sokallja az öt személyt. Veress É. *A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVII. század közepén.* (Tört. Szemle, 1958. 3—4.) 383. l.

Mindez azonban csak optimális körülmények között lehetett így. Egyrészt ennyi állata a paraszti gazdaságnak úgyszólván sehol sem volt. Másrészt a parasztra nehezedő pénzadó kifizetése leginkább az állatállomány értékesítése útján volt lehetséges. S ha ehhez még hozzávesszük, hogy a földesúri és az egyházi adó, valamint a különféle „ajándékok" szintén apasztották a paraszt állatállományát, akkor valójában nem tarthatjuk túlzásnak, hogy a korban a paraszt húst alig fogyaszthatott.

A tej- és tejtermékfogyasztás sem lehetett túl nagy. Hasonlóan a húshozamhoz, a tejhozam sem lehetett nagy régen.[23] Ha a paraszti gazdaság két tehenére 1000 liter tejet számítunk, személyenként évente 200, naponta kereken 0,6 liter tej juthatott. Ehhez még hozzászámíthatunk juhtejet, ami a juhállomány nagyságát tekintve, nem lehetett csekély. Persze mindehhez azt kell figyelembe venni, hogy a tej, főleg pedig a tejtermékek a legkönnyebben értékesíthető áruk közé számítottak, tehát a paraszt nagy részüket piacra vihette és az előbb mondott okoknál fogva piacra is kellett vinnie.

A magyarországi hús- és tejfogyasztás kérdése. Végkövetkeztetések

Felmerülhet a kérdés: vajon Magyarországra is érvényesek-e következtetéseink? Két körülmény amellett szól, hogy a korban Magyarországon a nép táplálkozása sokkal gazdagabb, változatosabb és tartalmasabb volt, mint nyugaton. Az egyik az itt járt utazók egybehangzó véleménye, akik elragadtatással írnak az ország természeti gazdagságáról, termékenységéről, a nép bőséges táplálkozásáról, a sehol nem tapasztalt óriási marhaállományról és hal-, szárnyas- és vadgazdagságról.[24] De ezeken a szubjektív benyomásokon kívül az objektív adatok is azt bizonyítják, hogy Magyarországon a nyugathoz képest igen nagy volt az állatállomány, hiszen évente több tízezer marhát hajtottak ki az országból a külföldi piacokra. Mindezek alapján kézenfekvőnek látszik, hogy a belső fogyasztás is nagyobb lehetett, mint nyugaton. Kérdés

[23] A tejhozam nemcsak a gyenge takarmányozás és a rossz tenyésztés miatt volt kisebb, hanem azért is, mivel a mainál sokkal rövidebb volt a laktációs idő. Wellmann Imre közlése szerint a 19. század harmincas éveiben csak 5—6 hónapon keresztül fejték a teheneket. Sőt, amint Tessediktől tudjuk, volt olyan esztendő is, melyben a katasztrofális takarmányhiány következtében a borjakat tehéntejen kellett tartani, így fejésre egyáltalán nem maradt tej. — Hanzó L. *Tessedik néhány kiadatlan gazdasági írása.* (ATSz. 1961. 2.) 250. l.

[24] Erre nézve Szamotánál találhatunk érdekes adatokat. Szamota I. *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten.* Bp. 1891.

azonban, hogy az ország minden vidékén nagyobb volt-e a húsfogyasztás, vagy pedig csak a kimondottan állattenyésztő vidékeken, tehát lényegében véve az Alföldön? Az mindenesetre elképzelhető — és az adatok is ezt mutatják —, hogy az Alföldről felhajtott marhából legfeljebb a városok vásároltak, de a parasztnép nem, így függetlenül az alföldi nagy állatállománytól, az ország más vidékein a nép ugyanolyan kevés húst fogyasztott, mint nyugaton. Hátramarad még az a feltevés, hogy bár az Alföld állatállományát az ország más vidékei nem is közelítették meg, mégis több állattal rendelkeztek, mint a nyugati országok; azaz Magyarország nem alföldi vidékei valahol az Alföld és a nyugati országok között foglalnának helyet az állatállomány szempontjából.

Ezt azonban a rendelkezésre álló adatok nem támasztják alá, sőt azt bizonyítják, hogy a parasztgazdaságok állatállománya jóval az előzőekben normaként elfogadott szint alatt volt, sőt még az igásállatok száma is csak ritkán érte el az ekénként számított 4—6 ökrös átlagot. Az általunk felhasznált források tanúsága szerint az egyes uradalmakban és falvakban az állatállomány a következő értékek között mozgott háztartásonként a 17—18. században: ökörből 0,7—5,5, tehénből 0,5—10, lóból 0,15—2,9, sertésből 0,8—3,7, juhból 2,9—7,5. Meg kell jegyeznünk, hogy a közölt maximumok igen kivételesek, és az átlagos középértékek sokkal közelebb állnak az alsó értékekhez.[25]

Mindebből az következik tehát, hogy Magyarország nem kimondottan állattenyésztő vidékein az állatállomány nem lehetett nagyobb, mint nyugaton. Mint végső következtetést pedig levonhatjuk, hogy a tárgyalt korban Európa nagy részén a népesség zömét kitevő parasztság táplálkozásában a hús, a tej, a tejtermékek és más táplálékok jelentéktelen helyet foglaltak el, és a táplálkozás alapját döntő mértékben a cereáliák alkották.

[25] Makkai L. *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. (1631—1648)* Bp. 1954. 33. l. — Maksay F. *Urbáriumok.* 48. l. — Veress Éva, *A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVII. század közepén.* (Tört. Szemle, 1958. 3—4.) 393. l. — Ila B. *A gömöri jobbágyság a XVII—XVIII. században az úrbérrendezésig.* Bp. 1938. I—II. tábla— Mráz V. *Nezsider község történeti statisztikája a 16—17. században.* (ATSz. 1957. 3—4.) 246. l. — Berlász J. *Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században.* Bp. 1958. 29. l.

III. FEJEZET

A PARASZTI NÉPESSÉG VALÓSZÍNŰ GABONASZÜKSÉGLETE A 17—18. SZÁZADBAN ÉS MEGTERMELÉSÉHEZ SZÜKSÉGES SZÁNTÓTERÜLET

A kalória- és fehérjeszükséglet

A táplálkozástudomány szerint egy felnőtt férfinek naponta 2900 kalóriára és 120 g fehérjére van szüksége.[1] Nőknek, fiatal korúaknak és öregeknek e kalória-, illetve fehérjemennyiségből csak bizonyos hányadra van szükség, mégpedig a következő táblázat szerint:[2]

Felnőtt férfi szükségletének hány %-ára van szükség		
	kalóriából	fehérjéből
Nőknek	80	50
Öregeknek	50	50
Fiataloknak	45	45

De ez a 2900 kalória csak mérsékelt testi munkánál elegendő, nehéz testi munkánál a szükséglet 4000, igen nehéz munkánál pedig 5500-ra is felmehet. Mivel minket a 17. századi népesség zömét kitevő parasztság táplálkozása érdekel elsősorban, a férfiak szükségletét 4000 kalóriára becsüljük, arra gondolva, hogy a legnehezebb munkát jelentő aratás napi 5500 kalóriát kívánt, viszont a téli hónapokban többnyire 4000 kalória sem kellett. Ugyancsak magasabbra vettük a nehéz háztartási munkát végző és a mezei munkákban is résztvevő asszonyok kalóriaszükségletét, valamint a munka szempontjából kiadósan igénybevett öregekét és a korán dologra fogott fiatalokét is. Ezek alapján a 17. századi paraszt kalória- és fehérjeszükségletét az alábbiak szerint képzeljük el:

[1] Tangl H. *A táplálkozás.* Bp., é. n. — *Handwörterbuch der Staatswissenschaften.* Jena 1922. „Konsumption" címszó.

[2] Meg kell jegyezni, hogy a 0—14 éves korú gyermekek kalória- s fehérjeszükséglete igen különböző. Mi a kb. középarányost vettük.

	A kalóriaszükséglet		A fehérjeszükséglet	
	mennyisége	hány %-a a férfi kalóriaszükségletének	mennyisége, gr	hány %-a a férfi fehérjeszükségletének?
I. A 15—59 éves férfiak	4000	100	120	100
II. A 15—59 éves nők	3200	80	60	50
III. A 60 éves és idősebb férfiak és nők	2000	50	60	50
IV. A 0—14 éves fiúk és lányok	1800	45	54	45

A felnőtt férfi napi kalóriaszükségletének kielégítéséhez 1,3—1,4 kg liszt, illetve kenyér, vagy 1 kg kenyér és 150—200 g szalonna, vagy 1 kg kenyér és 300—350 g sajt, vagy 1,2 kg kenyér és 1 liter tej kell. Láthatjuk tehát, hogy a szükséges kalóriamennyiséget aránylag szerény táplálékokkal is elő lehet állítani. Ez a táplálékmennyiség lényegében fedezi a fehérjeszükségletet is.

Összevetés Grassmann adataival

A kérdés az, hogy vajon van-e ezeknek a számításoknak valamilyen gyakorlati értékük a 17. századi fogyasztás megbecsülése szempontjából? Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az adatok rendkívüli szűkössége mellett is van néhány forrásunk, melyekkel valószínűsíteni tudjuk elképzeléseinket. Mint legfontosabbat Grassmannak már többször idézett művét említjük, melyben pontosan megadja, hogy egy paraszti háztartásban mennyi gabonára van szüksége a férfiaknak, a nőknek, az öregeknek és a gyermekeknek. Adatait az alábbi táblázatban foglaljuk össze:

Rozs- és árpaszükséglet egy paraszti háztartáson belül*

	Rozsszükséglet		Árpaszükséglet		Összesen	
	egy évre q	egy napra kg	egy évre q	egy napra kg	egy évre q	egy napra kg
Egy férfi számára	5	1,36	2,2	0,6	7,2	1,96
1 nő, 1 öreg, 1 ifjú számára egyenként	2,5	0,7	1,4	0,4	3,9	1,1
1 gyermek számára	1,25	0,34	1,1	0,3	2,35	0,64

*Grassmann a mennyiségeket csetvertben, illetve Scheffelben adja meg; 1 csetvert = 4 berlini Scheffel (á 55,5 l) = 222 l. A rozs hektolitersúlyát 70-nek, az árpáét 64-nek vettük.

A rozsot kenyérgabonaként használták fel, az árpából darát, kását és sört készítettek. Ezenfelül Grassmann a 12 személyből álló paraszti háztartásra még 4,7 q zabot és 3,3 q borsót és tatárkát számított. A zabot mint zabkását fogyasztották el.

Egyedül a rozs- és árpamennyiség kalória- és fehérjeértékét kiszámítva a következő eredményeket kaptuk: az egy férfire eső napi 1,4 kg rozsból 80%-os kiőrlés mellett 1,1 kg liszt lesz, amiből 0,8 kg-ot számítottunk kenyérre és 0,3 kg-ot tésztaneműekre. 0,8 kg lisztből kb. 1,1 kg kenyér lesz.[3] 1,1 kg rozskenyér kalóriaértéke napjainkban kb. 2400, itt, tekintve a korban szokásos durva paraszti őrlést, melynek nyomán sok korpa maradt a lisztben, csak 2200 kalóriát vettünk. A kenyér fehérjeértéke napjainkban 55 g lenne, itt csak 50 g-ot vettünk az említett okok miatt. A tésztaként felhasznált rozsliszt súlya 0,3 kg, kalóriaértéke 1000, az elkészítéséhez felhasznált zsírral együtt 1100, fehérjeértéke 30 g. Az egy napra jutó 0,6 kg árpából 0,3 kg-ot számítottunk sörre, 0,3 kg-ot darára; kalóriaértéke 740, fehérjeértéke 24 g. Kiszámítva az egyes kategóriáknak jutó rozs- és árpamennyiség tápértékét és összehasonlítva az általunk feltételezett kalória- és fehérjeszükséglettel, az alábbi eredményeket kapjuk:

	Kalóriából		Fehérjéből	
	jut	többlet vagy hiány	jut gr	többlet vagy hiány
Férfinek	4060	+ 60	109	—11
Nőnek	2410	—600	67	+ 7
Öregnek	2410	+400	67	+ 7
Gyermeknek	1687	—100	51	— 3

Láthatjuk tehát, csupán rozzsal és árpával a család lényegében fedezhette kalória- és fehérjeszükségletét. A hiányokat bőven pótolhatta az itt ki nem számított zab, tatárka és borsó tápanyagértéke, valamint a Grassmann által a háztartásra számított 2 tehén, 20 juh és a bizonytalan számú szárnyas tej-, hús- és tojáshozama. Persze nem szabad szem elől téveszteni, hogy Grassmann ideális viszonyokat tartott szem előtt, és valójában a parasztság táplálkozása ennél gyengébb lehetett. Az eltérés azonban nem lehetett túl nagy, mert egyébként képtelen lett volna a jobbágy nehéz munkáját elvégezni.

[3] Később ismertetésre kerülő adatok szerint a liszt és a kenyér aránya 3 : 4.

Most még csak az van hátra, hogy tekintetbe véve a népesség demográfiai struktúráját, megállapítsuk, hogy mennyi volt az átlagos tápanyagszükséglet. Figyelembe kell tehát vennünk a népesség kor és nem szerinti eloszlását. A kérdés az, hogy mi volt a súlya a kor demográfiai struktúrájában a 15—59 éves férfiakból álló I. kategóriának, az ugyanilyen idős nőkből álló II. kategóriának, a 60 és ennél idősebb férfiakból és nőkből álló III. kategóriának és a 0—14 éves fiúkból és leányokból álló IV. kategóriának? A korabeli összeírásokból nem derül ki a népesség kor és nem szerinti megoszlása. Az első megbízhatónak tekinthető 1784—1787. évi, magyarországi népszámlálás adataiból pontosan csak a férfiak és nők számát, hozzávetőlegesen pedig a 0—14 éves férfisarjadék arányát lehet megállapítani.[4] A népesség megoszlásáról más országokban is csak a 19. századi népszámlálások adataiból lehet képet alkotni. Így nem tehetünk mást, minthogy ezekből az adatokból következtetünk vissza a 17. századi viszonyokra. Napjaink és a régi idők demográfiai struktúrájának legfőbb különbsége az, hogy az egészségügy fejlődésével párhuzamosan megnőtt az idős korosztályok súlya a népességben, a születéskorlátozások elterjedésével párhuzamosan pedig csökkent a gyermekeké. Ez az „elöregedési folyamat" a 19. század második felében vált érezhetővé és hatalmasan meggyorsult napjainkban. Így feltehetjük, hogy a 17. századi népesség demográfiai struktúrája nem különbözhetett alapvetően a 19. század közepén élt népességétől.[5]

Néhány európai állam népességének megoszlását a 19. század közepén a 44. lapon levő táblázat szemlélteti.[6]

Amint látjuk, a négy kategória súlya a feltüntetett országok demográfiai struktúrájában lényeges eltérést nem mutat. Németországban a IV. kategória feltűnő kiugrását az magyarázza, hogy a fiatalkorúak kategóriáját 0—20 évig vették. Így természetesen az I. és II. kategória aránya is kisebb. Magasnak tűnik fel Franciaországban és Írországban az öregeknek 9%-ot meghaladó aránya. Mindenesetre jól látható, hogy a fejletlenebb országokban magasabb a gyermekek számaránya (Spanyolország és Magyarország),

[4] Danyi D.—Dávid Z. *Az első magyarországi népszámlálás. (1784—1787)* Bp. 1960.

[5] Csak a 15 éven aluli fiúk aránya a férfi népességhez viszonyítva így alakult Magyarországon: 1784/87-ben 37,5, 1869-ben 36,8, 1900-ban 35,7, 1957-ben 27,4%. *I. m.* és *Magyar Statisztikai Zsebkönyv.* Bp. 1958.

[6] *I. m.*, valamint — *Annuaire Statistique.* Paris 1938.

Az ország megnevezése és az összeírás éve		I.	II.	III.	IV.
		kategória az össznépesség %-ában			
Magyarország	1869	28,5	29,5	5,0	37,0
Spanyolország	1860	28,7	30,0	5,5	35,0
Ausztria	1860	30,0	33,2	5,5	31,0
Anglia	1860	27,5	26,5	7,5	36,0
Németország	1870	23,6	25,1	7,8	43,5
Hollandia	1850	28,4	29,7	7,8	32,3
Dánia	1840	28,5	29,1	8,5	32,1
Írország	1860	28,0	30,0	9,3	32,7
Franciaország	1850	30,2	30,3	9,9	26,8

és alacsony az időseké. Ezek alapján úgy véljük, hogy nem követünk el nagy hibát, ha a fenti adatok némi módosításával a 17. századi népesség megoszlását így képzeljük el:

Kategóriák	I.	II.	III.	IV.
%-ban	29	29	4	38

Meg kell jegyeznünk, hogy a férfiak és nők arányát pusztán a könnyebb számolhatóság kedvéért vettük egyformára, ugyanis a nők aránya feltehetően kisebb volt. Viszont az is valószínű, hogy a különbséget csak tizedesekben lehetne kifejezni. Feltehető, hogy ebben a korban az emberek még rövidebb ideig éltek és még több gyermeket nemzettek, mint a 19. századi Spanyolországban és Magyarországon, ezért az öregek arányszámát kisebbre, a gyermekekét pedig nagyobbra vettük.

Ezek után, az előbbi tápanyagszükségleti táblázatunk segítségével kifejezhetjük, hogy az egyes kategóriákba tartozók miként részesedtek az adott táplálékmennyiségből. Láthattuk, hogy a nők 80, az öregkorúak 50, a gyermekek pedig 45%-át kapták a férfiak kalóriaszükségletének. Ennek alapján a kalóriaszükséglet képlete 100 emberre vonatkozóan:

$$K_ö = 29\,(X) + 29\,(0{,}8\,X) + 4\,(0{,}5\,X) + 38\,(0{,}45\,X),$$

ahol $K_ö$ = az összes kalóriaszükséglet,

X = a felnőtt férfi kalóriaszükséglete, 29, 29, 4 és 38 szorzók jelentik az egyes kategóriák súlyát az össznépességben, az

1, 0,8, 0,5 és 0,45 = együtthatók pedig a férfiak és az egyes kategóriákba tartozó személyek kalóriaszükségletének hányadosát.

Ebből: $K_ö = 71{,}3\ X$, és $X = \frac{K_ö}{71{,}3}$, a fejenkénti átlagos kalóriaszükséglet pedig $= \frac{71{,}3\ X}{100}$

Ugyanilyen alapon a fehérjeszükséglet:

$$F_ö = 29\ (Y) + 29\ (0{,}5\ Y) + 4\ (0{,}5\ Y) + 38\ (0{,}45\ Y),$$

ahol $F_ö$ = 100 ember összes fehérjeszükséglete,

Y = a felnőtt férfi fehérjeszükséglete,

a szorzók értelme ugyanaz, mint a kalóriaszükségletnél, 1, 0,5, 0,5 és 0,45 együthatók pedig a férfiak és az egyes kategóriákba tartozó személyek fehérjeszükségletének hányadosát jelentik.

Ebből: $F_ö = 62{,}6\ Y$, és $Y = \frac{F_ö}{62{,}6}$, továbbá $F_e = \frac{62{,}6\ Y}{100}$, ahol

F_e = egy személy fehérjeszükséglete.

Ha a felnőtt férfire 4000 kalóriát számítunk és feltesszük, hogy ennek 80%-át, tehát 3200 kalóriát cereáliákból fedeztek, akkor ennek előállításához 1 kg, kenyér és tészta formájában elfogyasztott lisztre volt szükség. 1 kg liszt előállításához 80%-os kiőrlés mellett 1,2 kg gabona kellett. Képletünk szerint egy ember szükséglete $= \frac{71{,}3\ X}{100}$, ahol az X most a felnőtt férfi gabonaszükségletével egyenlő. Miután az előbbi számításaink szerint $X = 1{,}2$, a behelyettesítés után a képlet így fog alakulni: $\frac{71{,}3 \times 1{,}2}{100} = 0{,}86$, kereken 1 kg, azaz egy személy átlagos évi szükséglete gabonából kereken 3,5 q.

Az eredmények összevetése néhány történeti adattal

Vessük össze eredményeinket néhány korabeli adattal. A sárospataki birtok 1648. évi urbáriumában olvashatjuk: „Dobo Ferencz és Lorántffi Mihály idejében, az kinek hetven vagy nyolczvan kerezt buzaja volt, magha szükseghere (kinyerből meg fogyatkozván) az dezmalas előt szabad volt het és 8 kerezt buzat be

vinni kinyernek . . ."[7] Mi ezt a szöveget úgy értelmezzük, hogy a sárospataki birtok jobbágycsaládjainak évi szükséglete 70—80 kereszt búza volt átlagosan. Előfordulhatott valamilyen oknál fogva, hogy aratás idejére már kifogytak a kenyérből, és ilyenkor megengedték, hogy még a dézsmálás előtt 7—8 keresztet felhasználhassanak. Egy keresztben 15—16 kéve volt és egy kéve kb. 2 kg magot eresztett;[8] 75 × 15 × 2 = 2250 kg, tehát egy család évi szükséglete szűken 23 q gabona volt.[9] Családonként öt személyt véve, fejenként kb. 4,6 q jutott. Ha ebből vetőmagként ¼ részt elveszünk, akkor fogyasztásra maradt 3,5 q, ami pontosan megegyezik a felállított képletből nyert eredménnyel. Láthatjuk viszont, hogy ez lényegesen kevesebb a Grassmann által megadott mennyiségnél, ami képletünk szerint 5 q, és ebbe nincs beleszámítva a zab, a borsó és a tatárka.

Montecuccoli egy háztartásban egy-egy személyre 4 zsák gabonát és 2 tonna sört számított. Nem egészen világos, hogy Montecuccoli milyen zsákra gondolt, így a gabona mennyisége lehet 2 q, de lehet 4 q is.[10] Az 1—2 hl értékhatárok között mozgó tonnát 1,5 hl-nek véve, az évi sörfogyasztás 3 hl. Általában 0,3 q árpa kell 1 hl sör elkészítéséhez, ezek szerint 3 hl-hez kereken 1 q kellett. Ilyenformán az évi gabonaszükséglet 3—5 q, attól függően, hogy milyen zsákot veszünk. Az első esetben Montecuccoli adata a sárospataki adathoz áll közelebb, a második esetben Grassmanné hoz. Vauban egy személyre — város- és falulakót egybevéve — 3 setiers gabonát számít.[11] 1 setiers = 156 l; 156 × 3 = 368 l, ami 72-es hektolitersúly mellett kereken 3,4 q-t jelent.

[7] Makkai L. *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631—1648)* Bp. 1954. 281. l.

[8] N. Kiss I. *16. századi dézsmajegyzékek.* Bp. 1960. 9. l.

[9] Pontosan 23 q gabona esett egy családra 1570-ben az esztergomi szandzsákban Mészáros István számításai szerint. Mészáros I. *Történeti statisztikai források a török hódoltság korából.* (Stat. Szemle, 1960. május) 509. l.

[10] „Quattro stara o sacchi di grano, e due tonne di birra." — DGCT. — I/XLII. A „star", a „staro" Triestben 31, Tirolban 74 l volt. A „sacce" (zsák) térfogata igen különböző volt. A modenai zsák 1,3, a sardiniai 1,2, a toszkanai 0,73 hl. Franciaországban egy zsákba 1 q gabona fért. Tudunk azonban 25 literes és 1,7 hektoliteres zsákokról is. Ha azt tekintjük, hogy Montecuccoli a starat és a zsákot egyformának veszi, akkor csak a tiroli stararól, illetve a toszkánai zsákról lehet szó. Így négy zsák, illetve stara gabona 72-es hektolitersúly mellett csak 2 q. Más helyen viszont 1,4 hl-es zsákot vesz, amibe kereken 1 q gabona fér. Ebben az esetben tehát 4 q jutna egy személyre. — ASch. I. 205. l.

[11] W. Braeur, *Quelques remarques sur l'oeuvre économique de Vauban.* (Rev. d'Hist. Ec. et Social. 1951. l.) 12. l. — C. F. Labrousse, *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France du XVIIIe siècle.* I—II. Paris 1933. I. köt. 585. l.

A városlakók gabonafogyasztása jóval kisebb. Quesnay csupán 1,7 q-t számít egy párizsi lakosra.[12] Ez 80%-os kiőrlés mellett évi 1,4 q és napi 0,4 kg lisztet jelent személyenként. Képletünk szerint a felnőtt férfire napi 0,6 kg liszt jut, aminek kalóriaértéke 2400. Tekintve, hogy Párizs lakossága lényegesen könnyebb munkát végzett, mint a falusi parasztság, azonkívül szem előtt tartva azt is, hogy ebben az időben óriási volt a városi nincstelenek száma, akik munka nélkül lévén, nem is igen dolgoztak, ez a kalóriamennyiség nem látszik túl alacsonynak, különösen, ha arra gondolunk, hogy csak kb. 200 g húsra vagy 100—150 g szalonnára, vagy 200 g sajtra volt szükség ahhoz, hogy napi 3000 kalória meglegyen.

Nürnbergben a 17. század első felében egy személyre kereken 2,5 q gabonát számítottak.[13] Ugyanebben az időben Nápolyban csak 1,9 q-ra van szükség,[14] ami — tekintve a klimatikus viszonyokat, valamint a valószínű nagy halfogyasztást — elegendőnek látszik.

Mindezek után úgy véljük, nem állhatunk messze a valóságtól, ha a korban az emberek évi gabonaszükségletét 3—4 q-ra becsüljük. Eltérések természetesen előfordulhattak és állattartó, halban vagy vadban gazdag vidékeken, továbbá a városokban a szükséges kalória- és fehérjemennyiséget jelentős részben húsból, halból, tejből és tejtermékekből állíthatták elő, de a 17. századi háborúk klasszikus hadszínterein Nyugat- és Közép-Európában a paraszti népesség gabonafogyasztása az említett határok között mozoghatott. Az elkövetkező számvetésekben ehhez tartjuk magunkat, s mint középértéket 3,5 q-t veszünk, de feltesszük, hogy ennek csak 70%-a, azaz 2,5 q őszi gabona, míg 30%-a, azaz 1 q tavaszi. Ez utóbbit részben kenyér, részben kása, dara és sör formájában fogyasztották el.

A hadszínterek lakosságának gabonaszükséglete

Mi a hadszíntér nagyságát $100 \times 100 = 10\,000$ km^2-nek vettük. A korban egy-egy hadjárat nagyjából ilyen nagy területen folyt le. Különböző népsűrűségű vidékeket vettünk, négyzetkilométeren-

[12] *François Quesnay et la physiocratie.* I—II. Paris 1958. II. köt. 515. l.

[13] I. Bog, *Die bäuerliche Wirtschaft im Zeitalter des dressigjährigen. Krieges.* Coburg 1952. 48. l.

[14] W. Naudé, *Getreidehandelspolitik der europäischen Staaten vom 13. bis zum 18. Jahrhundert.* Berlin 1896. 156. l.

ként 5—50 lakossal. A népesség és a gabonaszükséglet összefüggéseit az alábbi táblázat mutatja:

	5	10	20	30	40	50
	km² népsűrűség mellett					
A 10 000 km²-re jutó lakosok száma 1000-ben	50	100	200	300	400	500
A lakosság évi gabonaszükséglete millió q-ban	0,175	0,35	0,7	1,05	1,4	1,75

Ezek szerint tehát 20/km² népsűrűség mellett, a hadszíntéren 200 000 lélek lakik, a gabonaszükséglet pedig évente 700 000 q, 30/km² népsűrűség mellett a lakosság száma 300 000, a gabonaszükséglet 1 050 000 q.

Felmerülhet a kétely abban a tekintetben, hogy mi itt a hadszíntér lakosságát homogénnek vettük és a paraszti fogyasztásból indultunk ki, holott a hadszíntér 10 000 km²-én más néprétegek is élhettek, sőt városok is lehettek rajta. Azonban azt kell figyelembe vennünk, hogy amint már említettük, Európa népességének túlnyomó része, kb. 80%-a élt ebben az időben vidéken. A falusi réteg döntő többsége pedig, sőt a városlakók egy része is mezőgazdasági termelést folytatott és életmódja, tehát fogyasztása is paraszti volt (pl. a kisnemesség, vagy nálunk a bocskoros nemesség). Ilyenformán kérdés, hogy számíthatunk-e akár 20%-ot is arra a rétegre, melynek fogyasztási szokásai városiak voltak. De vegyünk 20%-ot és tegyük fel, hogy ebbe a rétegbe tartozók csak 2 q gabonát fogyasztottak évente. Ebben az esetben például 20/km² népsűrűségnél a hadszíntér gabonaszükséglete nem a táblázatunkban kiszámított 700 000 q, hanem csak 640 000 q. A különbség tehát valójában nem jelentős.

Ami pedig a termelést illeti, miután a hadszínteret oly zárt egységnek tekintjük, melyben a kereslet és kínálat — azaz a fogyasztás és termelés — egyensúlyát sem import, sem export nem zavarja, a homogénnek tekintett fogyasztással szemben homogén termelést tételezhetünk fel. Ez egyrészt azt jelenti, hogy számunkra teljesen közömbös lehet, hogy a fogyasztást milyen termelés fedezi: paraszti-e vagy majorsági? Ettől a különbségtől annyival is inkább eltekinthetünk, mivel kapacitás szempontjából a két üzemfajta között eltérés alig volt. A homogén termelés feltételezése másrészt azt vonja maga után, hogy számunkra az is közömbös lehet, hogy a paraszti üzemnek a földesurat és az egyházat illető természetbeni adó miatt többet kellett

termelnie saját fogyasztásánál. Ugyanis ez a többlettermelés sem hagyta el a hadszíntér területét, hanem az ott élő népesség fogyasztására fordíttatott, akár piaci áru formájában, akár mint bizonyos szolgáltatásokért járó természetbeni járandóság.

A fogyasztás fedezéséhez szükséges termőterület

Számítsuk ki, hogy a hadszíntér lakosságának gabonafogyasztását mennyi termőterületről lehetett biztosítani.[15] Kiindulásunk az, hogy ebben az időben egy katasztrális holdnak megfelelő területen mindenütt kb. 1 q vetőmagot vetettek. A szemhozam általában 2—6-szoros volt, a 17. században inkább 2—4-szeres, a 18. század végén 5—6-szoros. Mi itt különböző népsűrűségnél, valamint 2-, 4-, illetve 6-szoros maghozam mellett számítjuk ki a szükséges termőterületet. Számításainkban csak az őszi vetést vettük figyelembe, szem előtt tartva, hogy az egyes calcaturák nagysága egyforma volt, de a tavaszi calcaturát nem mindig vethették be teljesen. Így amikor az őszi gabonából szükséges 2,5 q szem megtermeléséhez tartozó *összes* szántóterület nagyságát akarjuk tudni, akkor a 2,5 q megtermeléséhez szükséges területet hárommal megszorozzuk (ti. az őszi és tavaszi nyomás, valamint az ugar területe) Azt viszont feltételezzük, hogy a tavaszi calcaturában, még akkor.

[15] A terméshozamokra nézve: H. Sée, *Histoire économique de la France.* I—II. Paris 1948—1951. — W. Braeur, *Quelques remarques sur l'oeuvre économique de Vauban.* (Rev. d'Hist. Ec. et Social. 1951. 1.) — W. Sombart, *Das moderne Kapitalismus.* II. Bd. 1—2. Hbd. 3. Aufl. Leipzig 1919. — Th. Goltz, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft.* I—II. Berlin 1902. — G. Hanssen, *Agrarhistorische Abhandlungen.* I—II. Leipzig 1880. — W. Achilles, *Getreidepreise und Getreidehandelsbeziehungen europäischer Räume im 16. und 17. Jahrhundert.* (Ztschft. f. Agrargesch. und Agrarsoz. 1959. április.) — G. Tessin, *Wert und Grösse mecklenburgischer Rittergüter zu Beginn des dreissigjährigen Krieges.* (Ztschft. f. Agrargesch. u. Agrarsoziologie. 1955. okt.) — I. Bog, *Die bäuerliche Wirtschaft im Zeitalter des dreissigjährigen Krieges.* Coburg 1952. — Fr. Lütge, *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte.* Berlin 1952. — Bakács I. *Trautsohn herceg regéci uradalmának terméseredményei a XVIII. században.* Bp. 1930. — Ila B. *A dézsmajegyzékek mint a történeti statisztika forrásai.* TSF. — Wellmann, I. *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása.* Bp. 1933. — Ravasz J. *A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében.* Bp. 1938. — Makkai L. *Paraszti és majorsági termelés a XVII. században.* Bp. 1957. — Maksay F. *Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon.* Bp. 1958. — Acsádi—Csizmadia, *Kísérlet a bélapátfalvai jobbágyok XVIII. századi életszínvonalának megállapítására.* (TSK. 1958. 1—2.) — N. Kiss I. *16. századi dézsmajegyzékek* Bp. 1960. — *Encyclopédie, ou Dictionnaire Raisonnée des Sciences, des Arts et des Métiers.* Publié par Diderot et D'Alambert. 3. ed. Livorno 1773. — *Annuaire Statistique.* Paris 1938.

is, ha nem vetették be teljesen, a 3,5 q kenyérgabonaszükségletből hiányzó 1 q megtermett.

Kétszeres maghozamnál 1 kat. holdon a termés 2 q volt. Mivel ebből vetőmagként 1 q-t félre kellett tenni, fogyasztásra 1 q maradt. Egy ember évi 2,5 q őszi gabonaszükségletét tehát 2,5 hold őszi vetés biztosíthatta. Ehhez a 2,5 hold őszi vetéshez azonban háromnyomásnál 2,5 tavaszi vetés és ugyanannyi ugar járult, így egy ember eltartásához 7,5 hold szántó kellett. 10 000 km²-en, négyzetkilométerenként 5 lakos mellett, 50 000 lakos eltartásához 375 000 kat. hold, azaz 215 000 hektár, tehát az összterület kerek 22%-át kitevő szántóterület kellett. 10-es népsűrűségnél már 430 000 hektár (750 000 kh), tehát az összterület 43 százalékát kitevő termőterület kellett.

Négyszeres maghozamnál az 1 kat. hold őszi vetés 4 q-t kitevő terméséből 3 q kerülhetett fogyasztásra. Így egy személy évi szükségletének megtermeléséhez 0,83 hold őszi vetés, összesen 2,5 hold szántó, azaz kereken 1,4 hektár termőterület kellett. Ez ötös népsűrűségnél 72 000, tizesnél 144 000 hektárt jelent, azaz az összterület 7-, illetve 14 százalékát.

Hatszoros maghozamnál 5 q kerülhetett fogyasztásra, tehát egy személy évi szükségletének megtermeléséhez 0,5 hold őszi vetés, összesen 1,5 hold szántó, azaz 0,86 hektár biztosíthatta. Tehát húszas népsűrűségnél 173 000, harmincasnál 260 000 hektár termőterület kellett, azaz az összterületnek 17, illetve 26%-a.

Az összefüggéseket a következő táblázat szemlélteti:

Népsűrűség	A lakosság száma 10 000 km²-en (1000 fő)	A lakosság évi szükségletének megtermeléséhez kell:						Hány %-a a szántó az összterületnek		
		kétszeres		négyszeres		hatszoros		2×	4×	6×
		szemhozamnál						szemhozamnál?		
		1000 kh	1000 ha	1000 kh	1000 ha	1000 kh	1000 ha			
5	50	375	215	125	72	75	43	22	7	4
10	100	750	430	250	144	150	86	43	14	9
20	200	1500	860	500	288	300	173	86	29	17
30	300	2250	1290	750	432	450	259	129	43	26
40	400	3000	1726	1000	575	600	345	173	58	35
50	500	3750	2150	1250	720	750	432	215	72	43

Bár e táblázat adatait tisztán elméleti megfontolások útján nyertük és a konkrét történeti anyag alapján való valószínűsítésük

elengedhetetlen, mégis bizonyos törvényszerűségek levonására alkalmasak. Elfogadva azt, hogy a 17—18. század folyamán Európa túlnyomó részén a mezőgazdasági termelést egyedül a belső fogyasztásnak a nép szaporodásával párhuzamos növekedése befolyásolta, nem pedig újabb exportlehetőségek, fel kell tennünk, hogy a népesség szaporodása és a termő területek növekedése, illetve a magasabb szemhozamban jelentkező belterjesebb művelés között a háromnyomásos gazdálkodás adott keretei között szoros összefüggés állt fenn. A növekvő szükségleteket eleinte minden bizonynyal újabb és újabb területek feltörésével fedezték. Később ez az extenzív terjeszkedés lelassúdhatott, esetleg meg is állhatott és helyt adott az intenzívebb művelésnek. Nem valószínű, hogy a termőterület bárhol is nagyobb lett volna a 18. században, mint 19. század első évtizedeiben, márpedig ekkor a művelés alá fogott terület az összterület 20—45%-ánál sehol sem volt nagyobb.[16]

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az alacsonyabb népsűrűségű régiókban a népsűrűség és a termőterület közötti összefüggés nem volt ilyen szoros. Ugyanis abból kifolyóan, hogy adott kalóriamennyiségnek állati eredetű táplálékokból való megtermeléséhez nagyobb terület kell,[17] egy bizonyos népsűrűségi szint felett a rendelkezésre álló terület már nem lett volna elegendő a szükséges kalóriamennyiség előállításához állattenyésztő gazdálkodásnál. A megoldás csak az lehetett, hogy a rétek és legelők feltörésével egyre több területet vontak szántóművelés, azaz kenyérgabonatermesztés alá. Ennek feltevésünk szerint 15—20-as népsűrűségnél kellett bekövetkeznie. Mindez tehát azt jelenti, hogy alacsonyabb népsűrűségnél a szükséges táplálékmennyiség nagyobb részét fedezhették állati eredetű táplálékokból, azaz a gabonaszükséglet kisebb volt, következésképp viszonylag kevesebb területet kellett szántóművelés alá vonni. Hogy most már a 15—20-as népsűrűség alatti régiókban a nép táplálkozásában mekkora helyet foglaltak el az állati eredetű táplálékok és mennyit a gabonaneműek, és ennek következtében mennyi volt a szükséges szántó-

[16] Franciaországban 1820 körül a szántóterület az összterületnek csak 47%-a, de ebben benne vannak a mesterséges legelők is. 1844-ben Bajorország területének 44%-a szántó, ugyanebben az időben Németország és Ausztria területének 36%-a. Magyarországon az 1860-as években a szántóterület 41%. — *Annuaire Statistique*. Paris 1938. — Fr. Reden, *Deutschland und das uebrige, Europe*. Wiesbaden 1854. 56, 65, 82—83. l. — *Hivatalos Statisztikai Közlemények*, I. évf. 1868. 66. l.

[17] Fourastier számításai szerint 1800 előtti termésátlagokat véve, egy hektár föld gabonatermelés mellett 2,7 személy eltartását biztosíthatta, míg tejtermelésnél csak 0,6, hústermelésnél pedig 0,2 személyét. — Fourastier, *Machinisme et bien-être*. 2. ed. Paris 1951. 35—36. l.

terület, azt még hozzávetőlegesen sem lehet megbecsülni. Annyit szinte biztosnak vehetünk, hogy táblázatunknak az alacsonyabb népsűrűségű régiókra vonatkozó adatai maximumnak tekinthetők, és az esetek túlnyomórészében a számítottnál lényegesen kisebb lehetett a szántóterület.[18]

A magasabb népsűrűségű régióknál pedig azt kell szem előtt tartanunk, hogy amint említettük, a szántóterület az összterületnek mindössze 25—30%-át tette ki. Ránézve a táblázatra, láthatjuk, hogy kétszeres szemhozamnál és 10-es népsűrűségnél az összterületnek 43, 20-as népsűrűségnél 86%-át tette volna ki a szántó. Ez azonban teljesen valószínűtlen, s már 10-es népsűrűségnél is — ha a népesség táplálkozásában nem az állati eredetű táplálékok foglalták el a főhelyet — négyszeres maghozam volt szükséges ahhoz, hogy a lakosság szükségletét fedezni lehessen. De a négyszeres maghozam sem lehetett volna elegendő 30-as népsűrűségnél, mert akkor az összterületnek 43%-át kellett volna művelés alá vonni. A termőterület maximális kiterjedésének valószínű határát táblázatunkon a fekete vonal jelzi.

Mindebből az a következtetés vonható le, hogy a háromnyomáson belül maximálisnak tekinthető hatszoros átlaghozam 25—30-as népsűrűségnél már elengedhetetlenné vált. Ezt a népsűrűséget Ausztria csak a 18. század negyvenes-ötvenes éveiben, Magyarország a nyolcvanas években, Németország keleti részei a 19. század első felében, nyugati részei a 18. század első felében érték el, míg Franciaországban a 17. század végi 35—40-es népsűrűség a 18. század utolsó negyedéig megmaradt, ha időközben éppen nem szállt alá.[19]

[18] Minderre lektori jelentésében Makkai László igen határozottan rámutatott és az elmondottakat az ő megjegyzése alapján dolgoztam bele a szövegbe.

[19] Danyi I.—Dávid Z. *Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787)*. Bp. 1960. — E. Levasseur, *La population française*. I—III. Paris 1888—1892. I. köt. 206. l. — V. Goehlert, *Die Ergebnisse der in Oesterreich im vorigen Jahrhundert ausgeführten Volkszählungen*. Wien 1854. 9. l. — Häpke, *Die Bevölkerung des Mittelalters und der neueren Zeit bis Ende des 18. Jahrhunderts in Europa*. (Hdwb. der Staatswiss. II. Bd.) Jena 1924. 672—673. l.

IV. FEJEZET

A HADSEREG SZÜKSÉGLETE ÉS A HADSZÍNTÉR KÉSZLETEI

A kenyérszükséglet

Említettük már, hogy a tárgyalt korban az önállóan működő hadseregek, „táborok" létszáma 50—100 000 harcos volt. Mi vegyünk itt 60 000 harcost. Ennek a hadseregnek a napi kenyérszükséglete 60 000 porció lett volna, de a harcosokon kívül el kellett látni a kocsisokat, a mesterembereket, a munkásokat stb., azonkívül a magasabb rendfokozatúak több porciót kaptak. Ilyenformán a tulajdonképpeni harcos létszámnál sokkal nagyobb embertömeget kellett eltartani. A különbség általában a harcosok létszámának felét jelentette, tehát a mi esetünkben nem 60 000, hanem 90 000 kenyérporciót fogyasztott a hadsereg naponta.[1] A későbbiekben részletesen ismertetjük a katonák ellátmányát, valamint az őrlési és sütési arányokat, most elégedjünk meg annyival, hogy kereken 1 kg kenyér járt naponta a katonáknak, melynek előállításához 3 : 4 sütési arány mellett 0,75 kg liszt kellett és ezt 100%-os kiőrlésnél ugyanannyi gabonából kapták. A hadsereg egy napi, egy havi és a hadjárati időt kitevő hat havi kenyér- és liszt-, illetve gabonaszükséglete ezek szerint így alakult kerek számokban:

	kenyér q	gabona, illetve liszt q
1 napra	900	675
1 hónapra	27 000	20 250
6 hónapra	160 000	121 500

[1] Puységur 120 000 harcosra 180 000 kenyérporciót számít. — Puységur, *Art de la guerre par principes et par règles*. I—II. Paris 1749. II. köt. 62. l. — Dupré d'Aulnay, pusztán a vezérkar többlet-adagjait számítva, a harcos létszám 1/3-ával nagyobb kenyéradagot tart szükségesnek — Dupré d'Aulnay, *Traité général des subsistances militaires*. Paris 1744. 116. l.

Ha ezeket az eredményeket összevetjük a 48. oldalon közölt adatokkal, akkor azt láthatjuk, hogy a hadszíntéren található gabonakészlet még a legalacsonyabb népsűrűség mellett is fedezhette a hadsereg gabonaszükségletét.

A hússzükséglet

Bár a katonák húsellátásáról általában nem az állam gondoskodott, hanem markotányosok, illetve vállalkozók, mégis kiszámítjuk a hadsereg hússzükségletét. Általában péntek kivételével 200—400 g húst számítottak egy személyre naponta, hetenként tehát egy személyre 1,2—2,4 kg hús jutott. Vegyünk heti 2 kg-ot, és ebben az esetben a hadsereg heti hússzükséglete 1800 q, egy hónapra kereken 7000 q és egy fél évre 42 000 q. Láttuk, hogy a hadsereg gyakorlatában 0,8—1,1 húst számítottak egy marhára. Ha egy métermázsát veszünk, hetenként 1800, havonként 7000, és fél év alatt 42 000 marhát fogyasztott el a hadsereg.[2]

A relatív szarvasmarhaállományt 1,0-nak véve, 10 000 km²-en, különböző népsűrűség mellett a következő marhaállománnyal lehetett számolni:

5-ös	10-es	20-as	30-as	40-es	50-es
népsűrűségnél					
50 000	100 000	200 000	300 000	400 000	500 000

Láthatjuk tehát, hogy a hadszíntér szarvasmarhaállománya még a legalacsonyabb népsűrűség mellett is fedezhette a hadsereg hússzükségletét.

A takarmányszükséglet általában

Mindenekelőtt állapítsuk meg, hogy hány állat (hátas- és igásló, valamint igásökör) eltartásáról kellett gondoskodni a hadseregenek. Egy 60 000 harcost számláló hadseregben, 2 : 1 arányt

[2] A kuruc hadseregben a napi, illetve heti húsadagra nézve az adatok különbözők. Egyes adatok szerint heti 3 font (1,7 kg) volt az adag. — Takács J. *Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában.* Zalaegerszeg 1930. 31. l. AR. V. 616. l. — Declaratio legalium onerum. . . OL. RL. I. 2. b. 1704. — Más adatok szerint heti 6 font húst számítottak. Instructio pro Egrogio Nicolao Mester. Uo. I. 2. d. 1704. VI. 7. — A tekintetes Táború Commissáriátusság Instructioja. Uo. I. 2. d. (Valószínűleg 1706-ból.)

véve, általában 40 000 gyalogos és 20 000 lovas katona volt.[3] A lovasság hátaslovain kívül azonban még nagy számban voltak a hadseregnél tüzérségi hámoslovak, a tábori eszközöket és felszerelést szállító szekerek lovai, valamint az élelemszállító vonat lovai és ökrei. Így a lóporciók száma nagyobb volt, mint a harci lovak száma, azonkívül, hasonlóan mint kenyérből, lóporcióból is többet kaptak a magasabb rendfokozatúak. Általában a tulajdonképpeni harci lovak számánál kétszer több lóporcióra volt szükség, tehát a 20 000 lovas harcost számláló hadsereg lóporcióinak számát 40 000-re vehetjük.[4]

A takarmányt rendkívül bonyolult módon biztosították. Az óriási mennyiségű takarmányt utánszállítással biztosítani nem lehetett, a helyszíni beszerzést pedig a korabeli mezőgazdaságnak az előbbiekben vázolt szűk takarmánybázisa nehezítette meg. Bonyolult volt már a lovak étrendjének és porciójának összeállítása is, ugyanis amíg a modern időkben a katonalovak télen-nyáron nagyjából egyforma ellátást kapnak,[5] addig régebben a napi porció teljesen az évszakokhoz igazodott.

Mielőtt azonban tovább mennénk, néhány terminust kell tisztáznunk. Takarmány alatt értették a lovak, illetve igásökrök mindenfajta táplálékát. A takarmányféléket két szempont szerint osztályozták. Az érés szempontjából megkülönböztettek zöld- és száraztakarmányt. Az előbbihez tartozott a rétek és legelők legeltetés vagy kaszálás útján értékesített füve, valamint minden fajta éretlen, lábon álló gabona. A száraztakarmányokhoz tartozott: a széna, a szalma, a zab, és szükség esetén mindenfajta gabonanemű. Alak szerint megkülönböztettek szemes- és szálastakarmányt. Az előbbihez tartozott minden száraz szemestakarmány, az utóbbihoz a fű, a széna, szalma és minden fajta éretlen, lábon álló gabona. Zrínyi és a kurucok abrakon a szemes száraztakarmányt, rendszerint azonban csak a zabot értették.[6]

[3] Zrínyi „tágas helyeken" 2 : 1, „hegyes, völgyes, vizes, árkos helyen" 3 : 1 arányt vesz. ZMHM. 109. l.

[4] Zrínyi 18 000 gyalogosból és 6000 lovasból álló hadseregnél 13 600 lovat számít. ZMHM. 117. l. — Puységurnél 120 000 harcosra 80 000 ló esik. *Art de la guerre par principes et par règles*, I—II. Paris 1749. II. köt. 64. l.

[5] A két világháború között a magyar honvédségnél aszerint, hogy könnyű vagy nehéz lovakról volt szó, naponta 4—5 kg zabot, 3,5—5,5 kg szénát és 2—3 kg szalmát számítottak. Nagy L. *Élelmezés kézikönyve*. I—II. Bp. 1930. I. köt. 12. l.

[6] Zrínyi szerint a zab a „legolcsóbb, legbátorságosabb és legkönnyebb abrak is". ZMHM. 117. l. — AR. II. 32. l.

E különböző takarmányfajtákat a lovak az évszaknak megfelelően más és más összeállításban és mennyiségben kapták. Mindenekelőtt eltért egymástól a hadjárati idő alatt, valamint a téli kvártélyban adott takarmányadag. A dolgok természeténél fogva télen csak száraztakarmányt kaptak a lovak, míg a hadjárati időben az ellátás alapját jelentős mértékben a zöldtakarmány képezte. A legfőbb különbség azonban az volt, hogy a hadjárati időben szálastakarmányt soha, abrakot pedig csak kivételes esetben szállítottak a hadsereg után, így a takarmányellátás lényegében a csapatok helyszínen történő beszerzésén alapult. Továbbá, szemben a modern gyakorlattal, mely elengedhetetlennek tartja az abrakot, a korban teljesen természetesnek tartották, hogy a lovak csak szálastakarmányon éljenek. Minden hadseregben szabály, hogy zabot a központi raktárakból csak a hadjárat első és utolsó hónapjában utalnak ki, amikor szálastakarmány még nem volt, vagy már nem volt.[7]

A takarmányozás periódusai

Nagy általánosságban a takarmányozásnak négy időszakát lehet megkülönböztetni. Az első időszak a téli kvártély ideje. Ezzel itt nem foglalkozunk. A második az ún. „füvellés" ideje, a tavaszi hónapokban. Harmadik az aratás előtti 6—8 hét, amikor a lábon álló, éretlen gabonát adták zöldtakarmányként a lovak elé. A negyedik időszak aratástól a hadjárati idő végéig tartott, amikor is az állatok elsősorban száraztakarmányt kaptak és csak kismértékben zöldtakarmányt.

Bár a füvellési idő rendszerint megelőzte a hadjárati időt, itt mégis foglalkoznunk kell vele. A lovak kihajtását a tavaszi legelőre elsősorban egészségügyi okok indokolták. Évezredes tapasztalat mutatta, hogy az első füvön való legeltetés „megtisztítja" és felfrissíti az állatokat. Bár erről a régiek nem tudtak, a

[7] Az osztrák hadseregre nézve: H. Meynert, *Geschichte der k. k. österreichischen Armee.* I—IV. Wien 1852—1854. III. köt. 166. l. — *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. I. köt. 279. l. — A francia hadseregre nézve: Puységur, *Art de la guerre par principes et par règles.* I—II. Paris 1749. II. köt. 63. l. — De Vault — Pelet, *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV.* I—VIII. Paris 1835. II. köt. 757. l., V. köt. 553. l. — A kuruc hadsereg utasításai igen határozottan mondják ki, hogy a hadjárati időben nincs központi zabellátás: „Lovaikra a Nyári havakban sem köz, sem Tisztviselő Rend abrakot semmiképen ne praetendálhasson. . ." RU. II/5. — Az 1708. évi költségvetés csak a hat téli hónapra számít zabot. AR. V. 618. l. — Kolozsvári András instrukciója. OL. RL. I. 2. d. 1706. IV. 12.

tavaszi vitamindús fű rendkívül fontosságú biológiai hatásáról volt szó, ami visszaadta a szűkös és rendszerint igen rossz minőségű téli takarmányon tartott állatok életerejét. Ezt fejezi ki Balassi Bálint utolérhetetlen szépséggel pünkösd idejét üdvözlő versében: „Az jó hamar lovak is csak benned vigadnak, Mert fáradtság után füremedett (megerősödött) tagokat, Szép harmatos füvel hizlalod azokat, Uj erővel épitvén üzéshez inokat." A füvellés tisztító, felfrissítő hatását éppúgy ismerték a törökök, mint a császáriak, a franciák, mint a kurucok.[8]

De azért is szükség volt a füvellésre, mivel a téli kvártélyban vagy „postérungokban" fekvő hadakhoz télutóban és a kora tavaszi hónapokban a felázott utakon utánpótlás nem érkezhetett, a lakosság takarmánykészlete pedig még saját állatainak eltartására is alig volt elég, így a lovak eltartását egyedül a legelők biztosíthatták.[9] A füvellést annyira elengedhetetlennek tartották, hogy általában addig nem is kezdték el a hadjáratot, amíg néhány hétig nem voltak legelőn a lovak. Így a hadjárat megkezdése a fű kinövésétől függött.[10] A kurucoknál is rendkívüli fontossága

[8] A törököknél májusban, a hadjárat megkezdése előtt két hétig „tisztultak" a lovak a legelőkön. Montecuccoli: DGCT. III/XLVI. — Feuquières szerint azért kell tavaszi fűvön legeltetni a lovakat, hogy „faire perdre la mauvaise nourriture qu'ils peuvent avoire prise pendant l'hiver, et les rafraichire..." Feuquières, *Mémoires sur la guerre*. Amsterdam 1734. 73. l.— Tessedik szerint tavasszal lóherét kell adni a marháknak „damit es sich von dem in Winter gesammelten Unreinigkeiten, Seuchen-Stoff, Seuchen-Material auspurgiere." Hanzó L. *Tessedik néhány kiadatlan gazdasági írása*. (ATSz. 1961. 2.) 252. l. — 1710 áprilisában írja Rákóczi: „Az fű előtt" semmit sem lehet tenni, „mert igen búsúlnak az hadak lovai s nézik a földet". AR. I. 229. l. — A füvellés ideje kíméleti idő volt, ezért írja Eszterházi Bezerédinek, hogy ne fogjon semmilyen vállalkozásba: „Most füvesek lévén az lovak, nem strapaczirozhatni oly hirtelen." ETK 712. l. — 1710-ben írja Rákóczi Eszterházinak, hogy kiküldheti már a katonákat portyára, mivel „lovak csakugyan már megvelősödhetett" a füvellésben. AR. III. 264. l.

[9] Tavaszra sokszor annyira kifogyott a takarmány, hogy a zsupfedeleket etették meg a lovakkal. AR. XII. 361. l. — De Vault—Pelet, *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV*. I—VIII. Paris 1835. III. köt. 927. l. — Hanzó L. *Tessedik néhány kiadatlan gazdasági írása*. (ATSz. 1961. 2.) 262. l.

[10] C. Rousset, *Histoire de Louvois*. 6. ed. I—IV. Paris. 1879. I. köt. 144. l. — *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*. I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. IV. Suppl. H.: 118. l., V. Suppl. H.: 42. l., VI. 729. l., — De Vault—Pelet, *i. m.* II. köt. 313. l. — Amíg a háborúk nem merítették ki Franciaországot, katonai fölényének egyik oka az volt, hogy tavasszal előbb kezdhette meg a hadjáratot, mint ellenfelei, mivel raktáraiból zabbal láthatta el lovait, míg ezzel szemben ellenfeleinek meg kellett várni a fű és a vetések kisarjadzását. Ezért a francia ellátási rendszer Európa-szerte bámulat tárgya volt. — C. Rousset, *i. m.* II. köt. 309. l. 1676 tavaszán igen hamar kizöldült a fű, s így Franciaország ellenfelei egy időben szállhattak vele hadba. Indig-

volt a „füvellő táboroknak". A szabadságharc bármelyik évének levelezését forgatva, a tavaszi hónapokban lépten-nyomon szembetaláljuk magunkat a füvellés problémáival.[11]

A takarmányozás harmadik periódusa a hadjárati idő első felére esett. Szemestakarmányra ebben az időben egyáltalán nem lehetett számítani a hadszíntéren, a hatalmas tömegű takarmány utánszállításáról pedig szó sem lehetett. A hadszíntér legelőinek és réteinek hozama ugyan fedezhette volna a szükségleteket, de a legeltetést, illetve a kaszálást ekkora területen megoldani technikai okokból nem lehetett. Ezért a hadsereg egyszerűen lelegeltette vagy lekaszáltatta a környék zöld gabonáját.[12] A takarmányozásnak ez a módja volt a legpusztítóbb a vidékre nézve. Ugyanis zöldtakarmányból, így a zöld gabonából is általában kétszer annyi mennyiség kellett, mint szárazból, nagy víztartalma miatt.[13]

Az aratástól a hadjárati idő végéig tartó negyedik takarmányozási periódusban a vidék learatott gabonatermését etették fel szem- és szalma formájában száraztakarmányként, zöldtakarmányt pedig csak elenyésző mennyiségben adtak.

Most számítsuk ki, hogy a hadjárati idő alatt, tehát a takarmányozás harmadik és negyedik periódusában mennyi volt a hadsereg takarmányszükséglete és mennyiben fedezték azt a hadszíntér készletei.

Takarmányszükséglet a zöldtakarmány idején

Számításainkban Puységur adataira támaszkodunk. Ő 25 kg zöldtakarmányt számított egy lóra, amit egy toise-carrée gabonával bevetett terület biztosított. 1 toise-carrée = kb. 76 m^2, tehát 0,76 ár. Ezek szerint egy ár 1,3 lovat tarthatott el, egy hektár

---

nálódva írja ezzel kapcsolatban XIV. Lajos: „Il seroit facheux, que ceux qui n'ont pas de magasins pussent se mettre en campagne peu de temps après moi." *I. m.* 214—215. l.

[11] AR. I. 521., II. 195., 226., III. 87., IX. 659. l. Th. Gy. VIII. 141., 330—310., XI. 78. stb. l.

[12] De Vault—Pelet, *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV.* I—VIII. Paris 1835. IV. köt. 405. l. — Márki S. *II. Rákóczi Ferenc.* I—III. Bp. 1907—1910. II. köt. 268. l. — Trencsén vm. 1709. V. 19-én kelt felterjesztésében olvashatjuk: a kuruc katonák „árpáinkat, búzáinkat maghok lovaival étetik s kaszállyák. . ." Állami Lt. Nyitra. Prileszky cs. lt. 5. fasc. (Benda Kálmán szíves közlése.)

[13] Puységur száraztakarmányból naponta 12—13 kg-ot, zöldtakarmányból 25 kg-ot tart szükségesnek. Puységur, *Art de la guerre par principes et par règles.* I—II. Paris 1949. II. köt. 64. l.

130-at és egy k. hold 74-et. Nagyjából erre az eredményre jutott Károly főherceg is. Szerinte 10 000 k. hold 100 000 lovat tud eltartani 8 napon keresztül, ami azt jelenti, hogy egy k. hold 80, egy hektár pedig 140 lovat tud eltartani. Vegyünk egy hektárra 140 lovat és ebben az esetben 40 000 állat eltartásához 300 hektár kell. A katonák azonban nem nagyon kímélték a paraszt gabonáját, hanem letaposták, tönkretették jó részét, éppen ezért Puységur a valójában meglevő készletnek csak a felére számított. Így egy hektár nem 140, hanem csak 70 lovat tarthatott el, azaz a hadsereg összes lovának eltartásához nem 300, hannem 600 hektár kellett.

Ha a zöld takarmányozás idejére két hónapot számítunk, 60 × 600 = 36 000 hektár őszi és tavaszi vetés teljes termését kellett igénybe venni. Visszaemlékezve a 50. oldalon közölt táblázatunkra, négyszeres maghozamnál és tízes népsűrűségnél 144 000, húszas népsűrűségnél 288 000 hektárt tett ki a szántóterület. Ennek $^2/_3$ része, tehát 96 000, illetve 192 000 hektár volt a tavaszi és az őszi vetés. A hadsereg tehát a hadszíntér összes gabonatermésének mintegy 19—37%-át fogyasztotta el zöld állapotban.

Ehhez még hozzá kell venni a rétek és legelők hozamát. Alapul véve a mai viszonyokat, úgy számítottunk, hogy 160 napos legeltetési idény mellett egy kat. hold közepes legelő 1,5 számosállat takarmányát biztosíthatta. A legelők fűhozama azonban nem osztódik el egyenletesen a legeltetési idényben. Az egész évi hozamból májusra kereken 39, júniusra 23, júliusra 15, augusztusra 9, szeptemberre 12, októberre 4% esik.[14] Május és júniusra tehát 62% számítható, így ebben a két hónapban egy hold nem 1,5, hanem csak 0,93, kereken 1 számosállatot tarthat el. Amennyiben a legelők arányát a szántóterület felének vesszük, akkor négyes szemhozam és tízes népsűrűség mellett 125 000, húszas népsűrűségnél 250 000 hold legelőre lehetett számítani. A legelők tehát lényegében egymaguk is eltarthatták a hadsereg állatait.

Miután a rét és a szántó arányát 1 : 3-ra vettük, a hadszíntéren négyszeres szemhozamnál, valamint tízes, illetve húszas népsűrűségnél 80 000, illetve 125 000 hold rétre lehetett számítani. Holdanként 10 q szénát számítva, a termés 0,8—1,25 millió q-t tehetett ki. Ha lovanként napi 10 kg szénát számítunk, a fenti szénamennyiség 80—125 000 ló eltartását biztosíthatta két hónapon keresztül.

[14] *Mezőgazdasági Lexikon.* I—II. Bp. 1958. „Legelő" címszó. — Lényegében megegyezik ezzel Baur számítása a 19. század első évtizedeiben. F. Baur, *Handbuch für Offiziere des Generalstabes.* Stuttgart 1840. 368. l.

Mindent összevéve a hadszíntér gabonatermése, valamint a rétek és legelők hozama kb. tizszer-tizenötször annyi állat eltartását engedte meg az első periódusban, mint amennyi a hadsereg állatainak száma.

Takarmányszükséglet a száraztakarmány idején

Az aratástól a hadjárati idő végéig tartó négy hónapban a lovak túlnyomórészt száraztakarmányt kaptak. Száraztakarmányból egy equilis portio állhatott: 7—8 kg szénából és 2—3 kg szalmából vagy 2—3 kg zabból, 4—5 kg szénából és 2—3 kg szalmából vagy 9—10 kg szénából csupán.[15] Vegyünk itt napi 2 kg zabot, 5 kg szénát és 3 kg szalmát. Ebben az esetben a hadsereg 40 000 lovának száraztakarmány szükséglete:

	zabból q	szénából q	szalmából q
1 napra	800	2 000	1 200
1 hónapra	24 000	60 000	36 000
4 hónapra	96 000	240 000	144 000

Tegyük fel, hogy a tavaszi vetés $^2/_3$ részét tette ki a zabvetés, azaz az összes termőterületnek kereken $^1/_5$ részét. Ez azt jelenti, hogy négyszeres szemhozamnál és húszas népsűrűségnél az 500 000

[15] ASch. II. köt. 248. l. — Puységur, *Art de la guerre par principes et par règles*. I—II. Paris 1749. II. köt. 63. l. — J. S. Grubern, *Die heutige neue volkommene Kriegsdisziplin*. Leipzig 1702. 139. l. — Igen nehéz eligazodni a kuruckori adatok között, mivel nem egyeznek meg egymással, és a használt mértékek sem egységesek. A RU. IV/2. pontja szerint az equilis porció egy hónapra „harmadfél pozsonyi szapu", ahol pedig köböllel mérnek „7 véka, nem tetézve de tsapva". Ha a pozsonyi szaput a pozsonyi mérővel vesszük azonosnak, azaz 65,5 l-nek, akkor 2,5 szapu = 164 l, ami 45-ös hl súly mellett 73 kg. A napi adag tehát 2,4 kg. A kassai köblöt 83 l-nek véve, egy vékája kereken 21 l; 7 véka = 147 l = 66 kg, tehát a napi adag 2,2 kg. Ugyanennyit ír elő a *Quártélyoknak rendit illető Particuláris Regulamentum*, 3. pontja. Kolozsvári András már idézett instrukciója szerint az equilis porció havonta 2 kassai köböl abrak, 1 szekér széna és 8 kéve szalma. Ez napi 2,5 kg zabot, 5—10 kg szénát jelent (attól függően, hogy a szekér szénát 1,5 vagy 3 q-nak vesszük, valószínűbb az előbbi!); Más adat szerint azonban egy pozsonyi szapu jár 14 lónak havonta. Th. Gy. III. 121. l. — Ez napi 4,7 kg-ot jelentene. Másutt viszont csak 1/2 szapu jár 14 lónak. *Ráday Pál iratai*. Bp. 1955. I. 411. l. — Teljesen eltér ezektől egy következő adat, amely szerint egy lóra naponta összesen 7—8 kg száraztakarmány esett volna. Ez túl kevésnek látszik. Th. Gy. XIII. 147—148. l.

hold szántóból 100 000 hold a zabvetés, melyről 400 000 q termés várható. Ötös népsűrűségnél és kétszeres maghozamnál a zabvetés kereken 75 000 hold, a várható termés 150 000 q. Ez tehát azt jelenti, hogy a hadszíntér zabtermése még a legalacsonyabb népsűrűség mellett is fedezhette a hadsereg szükségletét.

Miután az előzőekben megvizsgáltuk a várható szénatermést és azt láttuk, hogy az bőségesen fedezhette a hadsereg szükségletét nemcsak az első periódusban, de az egész hadjárati idő alatt is, most már csak a szalmatermést kell kiszámítanunk. Vegyük a szalmatermést egyszerűség miatt a tavaszi és őszi gabonánál egyaránt a szemtermés kétszeresének. Négyszeres szemhozamnál és húszas népsűrűségnél a 332 000 hold tavaszi és őszi vetés kereken 1,3 millió q szemtermése után tehát 2,6 millió q szalma várható. Ötös népsűrűségnél és kétszeres szemhozamnál a bevetett terület 250 000 hold, a szemhozam 500 000 q, a várható szalmatermés pedig 1,0 millió q. Tehát a hadszíntér szalmatermése bármilyen népsűrűség mellett is fedezhette a hadsereg szükségletét. Végeredményben pedig megállapíthatjuk, hogy a hadszíntér száraztakarmány készletei bőven fedezhették a hadsereg négyhavi szükségletét.

II. RÉSZ

A HADSZÍNTÉR ERŐFORRÁSAIT CSÖKKENTŐ TÉNYEZŐK

V. FEJEZET

A „SZŰKEBB" ÉS A „TÁGABB HADSZÍNTÉR" ÉS A KRITIKUS NÉPSŰRŰSÉG

Láthattuk, hogy nincs olyan élelmi cikk, melyből ne kaphatott volna a hadsereg elegendő mennyiséget a hadszíntéren. Mégis, a történeti adatok azt bizonyítják, hogy a vidék nem tudta eltartani a harcoló hadsereget. Mi volt ennek az oka? A következőkben erre akarunk választ adni.

Nyilvánvaló, hogy a hadműveleteit folytató (menetelő, harcoló vagy pihenő) hadsereg nem vehette közvetlenül igénybe a hadszíntér összes készleteit, hanem csak azokat, melyek közvetlen közelében voltak. Ugyanis nem terjeszkedhetett szét korlátlanul a hadszíntér egész területén, sőt biztonságának és ütőképességének megőrzése miatt meglehetősen zártan kellett maradnia. Kapcsoljuk ki most a harci napokat, melyek száma a korban egy-egy hadjárat folyamán meglehetősen kevés volt és tegyük fel, hogy a hadsereg állandó menetben volt és naponta 20 km-t teljesített. Ez azt jelenti, hogy a napi 8—10 órai menetidő után még 6—8 órája maradt a hadseregnek ahhoz, hogy igénybe vehesse a helyszínen található készleteket. Ha azt a legjobb — de szinte valószínűtlen — esetet vesszük, hogy két óra alatt sikerül a kenyeret, a takarmányt és a húst összegyűjteni, akkor a ki- és visszamenetre 4—6 óra maradt, ami azt jelenti, hogy a beszerzők, illetve rekvirálók 10—15 km-nél messzebb nem távolodhattak el a hadsereg táborától, illetve kvártélyától. De még akkor is, ha a hadsereg nem menetelt napközben, tehát nem 4—6 óra, hanem lényegében az egész nap rendelkezésére állt, az említett biztonsági okok miatt nehezen képzelhető el, hogy az élelembeszerzők 10—15 km-nél messzebb távolodhassanak el a hadseregtől. A hadsereg által közvetlenül igénybe vehető terület tehát egy 10—15 km sugarú és 300—700 km^2 területű körnek felelt meg. Vegyünk átlagosan 500 km^2-t. Ez a 10 000 km^2 nagyságú hadszíntérnek mindössze 5%-a, ami azt jelenti, hogy a fent kiszámított készleteknek mindössze huszadrészét vehette igénybe közvetlenül a hadse-

reg. Nevezzük ezt az 500 km²-nyi területet a *szűkebb hadszíntérnek*.

Természetesen a hadsereg ellátó szervei és intézményei, valamint a vállalkozók révén ennél sokkal nagyobb terület készleteit vehette igénybe, bár nem az egész hadszínterét. Ez a terület a hadszíntérnek az ellenségtől, illetve a harcok színhelyétől messzebb eső része. Itt a hadbiztosok és a vállalkozók összegyűjthették az élelmet, azonban a nagy távolságok miatt nem szállíthatták közvetlenül a csapatokhoz, hanem raktárakban kellett felhalmozniok, így a hadsereg napi szükségleteinek fedezése szempontjából nem jöhetett számításba. Nevezzük *tágabb hadszíntérnek* ezt a területet, és elfogadva azt, hogy az egész hadszíntérnek mintegy felét lehetett biztonságosan, az ellenség behatásától mentesen kihasználni, nagysága 5000 km²-nél nagyobb nem lehetett. Ilyenformán tehát, a hadsereg a hadszíntér készleteinek 60—70%-ánál többet (ti. 50%-ot a tágabb és 10—20%-ot a szűkebb hadszíntér területén) elméletileg nem használhatott fel. De felhasználhatott-e ennyit is valójában? Nézzük meg közelebbről a kérdést.

A szűkebb hadszíntér, valamint a kenyér- és húsellátás

Húszas népsűrűség mellett közvetlenül az aratás után a szűkebb hadszíntér kenyérgabonakészlete a 48. oldalon közölt táblázat adatai szerint 35 000 q lehetett. Miután a hadsereg napi szükséglete csak 675 q gabona volt, a vidék készletei bőven fedezhették a hadsereg szükségletét. A gabona azonban még nem kenyér, és ezzel a gabonakészlettel a hadsereg nem tudott mit kezdeni. Egyedül kenyér formájában jelenthetett segítséget a hadsereg számára a vidék gabonakészlete. De számíthatott-e arra a hadsereg, hogy 900 q kenyeret egyszerre megkaphasson a szűkebb hadszíntéren? Húszas népsűrűség mellett a szűkebb hadszíntér lakosainak száma 10 000. Háztartásonként öt telket számítva, a háztartások száma 2000, azaz a hadsereg szükségletének kielégítéséhez minden háztartásnak 45 kg kenyeret kellett volna adnia. Azonban napi egy kg kenyérfogyasztást számítva fejenként, háztartásonként legfeljebb 35 kg kenyér lehetett, de ez is csak a sütési hét első napján, mert az utolsóra már csak 5 kg maradt. Legfeljebb 40—50-es népsűrűségnél számíthatott arra a hadsereg, hogy kenyérszükségletét a háztartások fedezni tudják. Ugyanis, ha azt vesszük, hogy átlagosan 20 kg kenyér található a háztartásokban (a sütési hét első és utolsó napi készleteinek kb. középarányosa), akkor a hadsereg szükségletét 4500 háztartás fedezhette. Viszont 4500 háztartás 22 500 lelket jelent, ennyi lakosa pedig csak 45—50-es

népsűrűség mellett lehetett az 500 km²-t kitevő szűkebb hadszíntérnek. Ez az eredmény nagyjából megegyezik a 19. századi vezérkaroknak, könyvünk 23. oldalán közölt számításaival.

A húsellátás szempontjából sem volt jobb a helyzet. A 54. oldalon közölt táblázat adatait alapul véve húszas népsűrűségnél 10 000 marhára lehetett számítani a szűkebb hadszíntéren. A hadsereg napi hússzükségletének fedezéséhez 300 marha kellett. Tehát a szűkebb hadszíntér marhaállománya bőven fedezhette a hadsereg hússzükségletét. A baj azonban ott van, hogy a hús közvetlenül a vágás után még nem fogyasztható, illetve, ha megfőzik ízetlen és rágós marad, tehát 6—12 óráig állni kell hagyni.[1] De ha a katonák edzett gyomra el is bírta volna ezt a húst, és rögtön a vágás után hozzáfogtak volna a főzéshez, 300 marha összegyűjtése, levágása, feldarabolása és megfőzése olyan sok időt vett volna igénybe, hogy a hadsereg legfeljebb a késő éjszakai órákban jutott volna húshoz.

Igen megkönnyíthette a hadsereg dolgát, ha a polgári közigazgatás helyén maradt és működött, mert ebben az esetben levehette a hadsereg válláról az élelem összegyűjtésével és elkészítésével járó terheket. Ez azonban nem mindig lehetett így, s egyébként is az ellenség természetesen mindent megtett annak érdekében, hogy a hatóságok ilyen irányú tevékenységét megakadályozza.

A szűkebb hadszíntér és a takarmányellátás

Lássuk először a zöldtakarmány idejét. Húszas népsűrűségnél és négyszeres szemhozamnál az összes szántóterület 14 000 hektár, a bevetett terület 9200 hektár. A takarmányszükségletet viszont 600 hektár biztosíthatta. A nehézség ott volt azonban, hogy a lábon álló gabonát még le kellett kaszálni. Egy hektár lekaszálásához 8—10 órai munkaidő mellett 7—8 ember kellett.[2] 600 hektár lekaszálásához tehát 4200 emberre lett volna

[1] Nagy L. *Élelmezés kézikönyve.* I—II. Bp. 1930. I. köt. 93. l.

[2] 1781-ben Beregben egy jobbágynak naponta másfél szekér szénát kellett lekaszálnia. Ha másfél szekér szénát 4,5 q-nak veszünk, akkor 10 q-t adó egy kat. hold lekaszálásához kereken két, egy hektárhoz 3,5 ember kellett. Tálasi I. *Beregmegyei úrbéri szabályzat. 1791.* (ÁTSz. 1957. 1—2.) 53. l. — Napjainkban egy k. hold lekaszálásához 1,5 ember, a boglyázáshoz és petrencézéshez 0,5 ember, összesen tehát 2 ember kell. Hajas—Rázsó, *Mezőgazdaság számokban.* Bp. 1955. 671. l. — Chevennières a 18. század első felében egy „fauche prée" (559 négyzetöl = 21 ár) lekaszálásához egy embert tart szükségesnek. Egy hektárhoz tehát 5, egy kat. holdhoz 3 ember kell. Chevennières, *Détails militaires.* I—II. Paris 1750. I. köt. 76. l. — A katonák úgy látszik sokkal restebbek voltak a kaszálásban, legalábbis a katonai szak-

szükség. De tudjuk, hogy ennyi idő nem állt rendelkezésre, legfeljebb 3—4 óra. Ha négy órát veszünk, a szükséges kaszások száma 10 000. Ha pedig azt az esetet vesszük — és általában ez volt a gyakorlat — hogy három-négy naponként takarmányoztak, akkor 1800—2400 hektár lekaszálásához 12—18 000 ember kellett. A takarmánygyűjtők munkáját azonban az ellenség igyekezett megzavarni, ezért biztosítást kellett kirendelni, ami sokszor ugyanannyi embert vett igénybe, mint maga a munka. A lekaszált takarmány beszállításához pedig 1000—4000 szekérre volt szükség.

A száraztakarmányozás idején is fedezhette a szűkebb hadszíntéren található takarmány a hadsereg napi szükségletét. Világosan látható ez, ha a 60. és 61. oldalon kiszámított mennyiségeket elosztjuk hússzal. Egyébként a száraztakarmány idején a hadsereg dolga sokkal könnyebbé vált, miután a gabonát a lakosság már learatta, tehát kaszálni nem kellett.

A kritikus népsűrűség

Megállapíthatjuk tehát, hogy a hadszíntér takarmánykészletei bármilyen népsűrűségnél fedezhették a hadsereg félévi szükségletét, a szűkebb hadszíntéren található készletek pedig az egynapi szükségletet. Láthattuk, hogy a gabonakészlet is fedezhette a szükségletet, azonban a kenyérré való feldolgozás technikai nehézségei miatt a szűkebb hadszíntér készletei csak aránylag magas népsűrűségnél voltak elegendők. Ezek az elméletileg nyert adatok teljesen összhangban állnak a történeti adatokkal, melyek mind azt bizonyítják, hogy a takarmányellátás tekintetében a hadseregek túlnyomórészt a hadszíntér készleteire támaszkodtak és csak kismértékben a raktárakra, míg a kenyérellátásnál ez éppen fordítva volt. És éppen a kenyérellátás nehézségei miatt bizonyos népsűrűség alatt a hadseregek nem lehettek meg raktárak nélkül. Ez a népsűrűség, amint láttuk négyzetkilométerenként 45—50 lakos volt. Nevezzük ezt a népsűrűséget a *kritikus népsűrűségnek* és nézzük meg, hogy a 17—18. század fordulója körüli évtizedekben Európa egyes országai hol helyezkedtek a kritikus népsűrűséghez képest:[3]

értők több embert számítanak egy kat. hold lekaszálásához. Károly főherceg egy kat. holdra 4 embert, egy hektárra tehát 6 embert számít. Carl, Erzherzog, *Beiträge zum praktischen Unterrichte im Felde.* Wien 1893. 195. l. — Baur egy württembergi holdra 2,5 embert számít, ami kat. holdra átszámítva 4,5, hektárra átszámítva pedig 8 embert jelent. F. Baur, *Handbuch für Offiziere des Generalstabes.* Stuttgart 1840. 368. l.

[3] Források: Randa, *Handbuch der Weltgeschichte.* Freiburg 1956. — J. Conrad, *Die Geschichte und Theorie der Statistik. Die Bevölkerungs-Statis-*

Törökország (1700) ...	5
Magyarország (1700)	
a) a volt királyi Magyarország	16—18
b) volt hódoltság ..	5—6
Oroszország	6
Lengyelország	8
Pomeránia (1720)	9
Poroszország (1700) ..	15
Spanyolország (1700) .	16
Württemberg (1660) ..	24
Hessen (1669)	25
Szászország (1700)	31
Szilézia (1740)	31
Ausztria (1754)	34
Anglia, Wales (1700)	34
Franciaország (1700)	39
Rajnavidék (1768)	39
Belgium (1700)	50
Westphália (1707)	52
Lombardia (1700)	55

Láthatjuk, hogy a helyszíni kenyérellátást megengedő 45-ös népsűrűséget csak Belgium, Westphália és Lombardia érte el. Ezeken a területeken raktárak nem voltak szükségesek, — legalábbis elméletileg, ugyanis látni fogjuk, hogy az állandó háboruk miatt ezek a vidékek is úgy kimerültek, hogy nem tarthatták el a hadseregeket.

---

tik. 4. Aufl. Jena 1918. — M. Reinhardt, *Histoire de la population mondiae. de 1700 à 1948*. Paris é. n. — E. Levasseur, *La population française*. I—III Paris, 1888—1892. — Móricz M. *1690—1890. Kétszáz év Magyarország népesedése történetéből*. Kézirat. Bp. 1954. — Häpke, *Die Bevölkerung des Mittelalters und der neueren Zeit bis Ende des 18. Jahrhunderts in Europa*. (Hdwb.-der Staatswiss. II. Bd.) Jena 1924. — V. Goehlert, *Die Ergebnisse der in Österreich im vorigen Jahrhundert ausgeführten Volkszählungen*. Wien 1854. TSF.

VI. FEJEZET

A HADSZÍNTEREK KIMERÜLÉSE

Elméleti számvetések

Láthatjuk az eddigiekből, hogy a tárgyalt korban Európa nagy részének népsűrűsége a helyszíni kenyérellátást megengedő kritikus népsűrűség alá esett. A valóságban azonban a helyzet ennél még rosszabb volt, ugyanis számításainkban nem vettük figyelembe a háborúval járó pusztításokat. A következőkben a háborúk által okozott pusztításokat mérjük fel.

A háborús pusztítások mindenekelőtt azért öltöttek óriási méreteket, mivel a kor háborúi nagyrészt ugyanazon államok, illetve szövetségi rendszerek között folytak, így a hadszínterek is ugyanazok maradtak. Ez azt jelentette, hogy Európa egyes vidékei a 17. század közepétől néhány év megszakítással úgyszólván állandóan ki voltak téve a háborúk pusztításainak. 1672-től 1713-ig Nyugat-Európa három nagy háborút élt végig, melyek közül a francia—holland háború 7 évig, az augsburgi liga háborúja 11 évig, a spanyol örökösödési háború 12 évig tartott, tehát 40 évre 29 háborús év esett. Ugyanebben az időben Magyarország népe végigélte az 1661—64. évi török háborút, a bujdosók és Thököly háborúit, a felszabadító háborúkat és a Rákóczi-szabadságharcot.

Mit jelentett egy-egy hadjárat a vidék lakosságára nézve? A történeti adatok bizonysága szerint katasztrofális pusztítást. Elméleti megfontolások is ezt bizonyítják. A következőképp gondolkoztunk: miután a hadjáratok befejeződtek, a hadseregek ugyan téli szállásra vonultak, de általában a hadszíntéren vagy annak közvetlen közelében maradtak, s így a téli idényben szükséges élelem egy részét is a hadszíntérről szerezték be. Előfordulhatott tehát, hogy a hadsereg egész évi szükségletének 75%-át is a hadszíntérnek kellett fedeznie. Ebben az esetben így alakulhatott a helyzet: a hadsereg 9 havi gabonaszükséglete kereken 200 000 q gabonára rúgott. A zöldtakarmányozás idején a lovak elfogyasztottak kb. 250 000 q gabonát, a száraztakarmányozás

alatt (7 hónap alatt) kb. 170 000 q abrakot, 400 000 q szénát és 250 000 q szalmát. Az összes gabonafogyasztás (kenyérgabonát és zabot egybevetve) 640 000 q, ami tízes népsűrűségnél a lakosság fogyasztására kiszámított gabonának majdnem 200%-a, húszas népsűrűségnél 100%-a. Szénából ugyanilyen népsűrűség mellett a hadsereg a készletek 33, illetve 16 százalékát fogyasztotta el.

A marhaállomány pusztulása is óriási méreteket öltheteett. 9 hónap alatt a hadsereg szükséglete kereken 60 000 marhára rúghatott, ami a feltételezett marhaállománynak tízes népsűrűségnél 60%-a, a húszas népsűrűségnél 30%-a. Persze a hadsereg saját jól felfogott érdekében sem vághatta le a lakosság marháit, legalábbis nem ilyen mértékben, ugyanis a szállítások lebonyolítása miatt szüksége volt a vidék igásállataira. De éppen a szállítások folytán igen sok marha és szekér pusztult el, illetve ment tönkre. De mindennél súlyosabban esett latba az a körülmény, hogy a hadsereg állatainak hatalmas mennyiségű takarmányfogyasztása miatt az egyébként is szűkös takarmányból alig maradt valami a lakosság állatainak.

A károk azonban kumulálódtak, sőt az előrehaladó idővel és az évenként megismétlődő pusztítások következtében meghatványozódhattak. Ha azt az enyhe esetet vesszük, hogy a lakosság gabonakészletének csak 25%-át vették el, akkor is, amennyiben a paraszt nem vállalta a legkínosabb éhezést, nagyjából a vetőmagját vitte el a háború. Így a vetés elmaradt és a következő évben a hiány már 100%-ossá válhatott.[1] De ha a vetőmag meg is maradt, a lecsökkent állatállomány miatt a mezőgazdasági munkák elvégzése ütközhetett leküzdhetetlen akadályba.

Nem mellékes szempont az sem, hogy mi számításainkban általában 60 000 katonából álló hadsereget vettünk alapul, holott jól tudjuk, hogy voltak hadjáratok, melyekben a szemben álló felek hadseregei 80 000—100 000 harcost is számláltak.

Az égetések

A pusztításokat fokozták a stratégiai szempontból elkövetett szándékos pusztítások, égetések, a hadszíntér felperzselése. A kormányok és hadvezérek azon törekvése, hogy a vidék felperzselésével tegyék lehetetlenné az ellenség hadműveleteit, egyidős a hadakozás történetével. A tárgyalt korban is se szeri, se száma az égetéseknek.

[1] 1704-ben jelenti Abaúj vm., hogy a vetőmag hiánya miatt az őszi vetést nem végezték el. Th. Gy. III. 215—220. l.

Zrínyi 1664. évi téli hadjáratának célja az eszéki híd lerombolásán kívül az volt, hogy Somogy és Baranya felégetésével késleltesse a török előnyomulását. A *Tábori kis Trakta* egyik fejezetében említést tesz az égetésről.[2] A török általában a tatár segédcsapatokat küldte ki égetésre.[3] Montecuccoli műveiben több helyen is foglalkozik az égetésekkel, bár Magyarországon nem ajánlja.[4]

A nyugati hadszíntereken különösen a franciák alkalmazták gyakran az égetést. Az országukat körülvevő erődgyűrű keleten meglehetősen gyenge volt, ezért itt az „előtérbe" eső német területeket szisztematikusan elpusztították. Szorult helyzetükben azonban saját országukat sem kímélték.[5] A korabeli német propaganda — és bizonyos fokig a későbbi történetírás is — úgy állította be ezeket az égetéseket, mint a franciák barbárságának fényes bizonyítékát. Adott esetben azonban a németek, illetve az osztrákok is alkalmazták, például 1704-ben Bajorországban, a Rákóczi-szabadságharc alatt pedig Magyarországon.[6]

A kurucok is sűrűn alkalmazták az égetést. Az Ausztriában végrehajtott égetések célja a rémületkeltés és az ún. „Brandschatzung" volt.[7] Ugyanakkor ezek az égetések, pontosabban az égetések veszélye miatt a császári hadvezetőség kénytelen volt jelentős erőket hagyni a határok védelmére. A magyarországi kuruc égetések stratégiai hasznáról Rákóczi nem nyilatkozik egyértelműen. 1705-ben, amikor Herbeville elindult híres erdélyi útjára, Károlyi feladata volt, hogy égesse fel előtte a Duna—Tisza közét, Kecskemét, Cegléd és Kőrös lakossága pedig parancsot kapott, hogy hagyja el lakóhelyét. Károlyi és Bottyán felosztották egymás

[2] ZMHM. 118—119. l.

[3] DGCT. III/XXXV.-*Evlia Cselebi török utazó magyarországi utazásai.* I—II. Bp. 1904—1908. I. 53. l.

[4] ASch. I. 133, 169. l. — DGCT. III/LXXI.

[5] C. Rousset, *Histoire de Louvois* 6. ed. I—IV. Paris 1879. II. köt. 315. l., III. 348. l., IV. 159. l., — G. Hüpper, *Von der Vierstromgrenze zur Rheingrenze.* Berlin 1936. 131. l. — Zwiedineck-Südenhorst, *Deutsche Geschichte.* I—II. Berlin 1892. II. köt. 48. l. — M. C. Gaillardin, *Histoire du règne de Louis XIV.* III—V. vol. Paris 1874—75. V. 247. l. — *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. X. köt. 361. l.

[6] G. M. Trevelyan, *England under Queen Anne.* I—III. London 1930—34. I. 368. l. — *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. V. köt. 673. l.

[7] A „Brandschatzung", a tűzváltság tulajdonképpen a hadsereg és a lakosság között kötött kompromisszum volt: a lakosság adót fizetett, hogy házait fel ne égessék. Bercsényi írja 1705-ben Bottyánnak, hogy ausztriai portyái alatt kezdetben ne égessenek, hanem először „hódulásra és tűzváltságra intsék az helyeket, kit Brontschatzungnak hínak." AR. VIII. 39. l. Redlich, *Contribution in the Thirty Years' War.* (The Econ. Hist. Review. 1959. 2.) 247. l.

között a feladatot; Károlyi a rákosi mezőket égette fel, hogy ne legyen „futrázsa" az ellenségnek, Bottyán portyázói pedig a császári sereg körül forgolódtak, és minden található szénát felgyújtottak.[8] Mindazonáltal Herbeville mégis eljutott Erdélybe, és Rákóczi visszaemlékezéseiben nem a legnagyobb elismeréssel ír az egész égetési akcióról. Éppen ezért 1706-ban kételyeit fejezte ki Bercsényinek, amikor az Rabutin hadainak visszatérésére az égetést tartotta a legalkalmasabb eszköznek. Rákóczi ebben az időben politikai szempontból is ellenezte az égetést, mert azt tartotta, hogy az minden különösebb stratégiai haszon nélkül „éhenhalóvá" teszi a népet és ellenséges hangulatot szül. A másik oldalról viszont éppen tőle tudjuk, hogy a nép sokszor magától is felgyújtotta „kunyhóit" az ellenség előtt.[9]

Az égetéssel rendszerint együtt járt a lakosság elköltöztetése is. 1706 májusában utasítja Károlyit Rákóczi, hogy Várad körül „szállíttattassa s pusztítsa el a falukat".[10] Ugyanezen év augusztusában Barkóczy kapja a parancsot, hogy a budai, pesti és fehérvári császári garnizonok kiéheztetése céljából szállíttassa el a környék összes lakosságát takarmányával és marhájával együtt, hogy „az ellenség körülbelül négy mélyföldnyire is semminémő lakosembereket és takarmánt ne találhasson".[11] A szabadságharc végéig még több esetben adott utasítást Rákóczi égetésre, amiből az látszik, hogy az égetések stratégiai eredményei végeredményben mégiscsak nagyobbak voltak, mint a velük járó gazdasági és politikai hátrányok. Különösen fontos helyet foglalt el az égetések között a malmok felégetése, de erről az őrlési problémákkal kapcsolatban külön fogunk megemlékezni.

A katonák garázdálkodása és a tisztek korrupciója

A hadszínterek erőforrásait azonban nemcsak a harci cselekmények során bekövetkezett óhatatlan pusztítások és a hadsereg normális fogyasztása csökkentették, hanem a katonák megfékezhetetlen garázdálkodása és a tisztek nyerészkedése is. S ezeket megakadályozni nem lehetett, mégpedig nem azért, mintha a kormányok nem ismerték volna fel a hadszíntér erőforrásaival való okszerű gazdálkodás fontosságát, vagy ne látták volna a lakosság kifosztásának politikai következményeit és a hadsereg fegyelmére gyakorolt romboló hatását, hanem azért, mivel az

[8] Eml. 130. l. — AR. IX. 235, 242. l.
[9] Eml. 145. l. — AR. I. 611. l.
[10] Uo. 540. l.
[11] Uo. 446—447. l.

alapbajon, a rablásokat kiváltó okon, a katonaság rendkívül hiányos ellátásán segíteni nem tudtak. A másik oldalról viszont igazgatási, főleg pedig pénzügyi okok miatt kénytelenek voltak szemet hunyni a magasabb tisztségviselők és hadvezérek nyerészkedései felett.

Sok példáját találjuk annak, hogy a hadvezérek rendkívül szigorúsággal büntették katonáik garázdálkodását, mint ahogyan olyan esetekkel is találkozunk, hogy a katonaság megfékezése igen megkönnyítette az ellátást.[12] Viszont olyan esettel is találkozunk, amikor a hadvezért kínos választás elé állítják a körülmények és döntenie kell, hogy engedje-e elvenni a lakosság élelmét, vagy hagyja tönkremenni a hadseregét. A dolgok természeténél fogva ilyen esetekben a hadvezér döntése nem lehetett kétséges: kénytelen volt rászabadítani az éhező katonákat a lakosságra.[13]

Elkerülhetetlenné tette a kilengéseket az a körülmény, hogy a hadszíntér erőforrásainak kihasználásában, az élelem és az adó összegyűjtésében, a takarmány lekaszálásában a katonaság aktíve is részt vett. Nyilván sokkal kevesebb alkalom adódott volna a készletek elherdálására, gondatlanságból eredő elpusztítására és a rablásokra is, ha a közigazgatási hatóságok irányítása mellett a lakosság maga gyűjtötte volna össze az élelmet és szállította volna a katonaságnak. Erre azonban ritkán kerülhetett sor, részben mert az ellenség nem engedte, részben pedig, mivel a nagy mennyiségű élelem előteremtéséhez a lakosság munkaereje nem lett volna elég.

Bőven nyújtott alkalmat a kilengésekre az is, hogy a hadsereg adott karhatalmat „assistentia" és „executio" formájában a kivetett pénz- vagy élelemadó behajtásához. 1686-ban Kecskemét késett az adójával, mire a császári hadak két hétre beszállásoltak a városba. Míg az adó összege 123 000 Ft-ot tett ki, a szabadon prédáló katonaság kártevése 72 000 forintra rúgott.[14] Az executióval való visszaélés már olyan méreteket öltött a császári hadaknál, hogy 1693-ban császári pátenst kellett kiadni szabályo-

[12] 1703-ban Villars marsall jelenti, hogy katonáit szigorú büntetésekkel „bölcsességre" tanította, így azok nem rabolnak, s ez igen megkönnyíti az ellátást. *Mémoires du Marichal de Villars.* I—IV. Paris 1884—1904. II. 292. l. — 1707-ben pedig ezt mondta katonáinak: „Ha égettek, ha a lakosságot menekülésre kényszerítitek, éhen fogtok veszni." Uo. 231. l.

[13] 1697-ben Rabutin írja Erdélyből, hogy „szánalom" tölti el a lakosság és a katonaság nyomorának láttára. Szeretné ugyan megkímélni a lakosságot, de a katonaság enni kér, így ő megengedi az executiót, mivel „inkább a népet kell feláldozni, mint a katonaságot". Arneth, *Das Leben des kaiserlichen Feldmarschalls Grafen Guido Starhemberg.* Wien 1853. 182. l.

[14] Hornyik J. *Kecskemét város története.* I—IV. Kecskemét 1860—66. III. köt. 160. l.

zására; eszerint executiót csak az alispánokra és közvetlenül az utánuk következő tisztviselőkre lehetett küldeni és csak abban az esetben, ha a megye késett a portiok beszolgáltatásával, a lakosság ellen csak akkor, ha a megye kifejezetten kérte.[15]

Karhatalom alkalmazására a Rákóczi-szabadságharcban is sűrűn került sor. Már a szabadságharc legelején akadtak „refractáriuskodók", akiket „assistentiával" kellett kényszeríteni adójuk befizetésére.[16] Mivel Rákóczi számolt azzal, hogy a karhatalom visszaél hatalmával, a kirendelt katonák számát korlátozta.[17] Mindazonáltal egy-egy executio így is nagy terhet jelentett az érintett községnek és amit lehetett kizsarolt a lakosságból.[18] A *Regulamentum Universale* is foglalkozott a karhatalom kérdésével. A rendelet előírta, hogy az assistentiák az adó kivetésénél és behajtásánál „in forma Executionis assistállyanak" főleg az „engedetlen" vármegyéknél.[19] A hadihelyzet romlásával és a kuruc államszervezet fokozódó bomlásával párhuzamosan egyre gyakrabban kellett alkalmazni erőszakot a kimerült és vonakodó vármegyékkel szemben, és egyre több a panasz a visszaélések miatt.[20] A szabadságharc utolsó éveiben az executiót elrendelő parancsok egyre szigorúbbak és kíméletlenebbek,[21] sőt ebben az időben a katonai karhatalom a polgári igazgatás mellőzésével vet ki és hajt be adót és még az elrejtett készletek felkutatását is maga végzi.[22]

[15] Uo. 210. l.

[16] 1704. V. 3-án ad utasítást Rákóczi karhatalom alkalmazására Zemplén vármegyével szemben. AR. I. 86. l. — Úgy látszik parancsának nem volt foganatja, mert két hét múlva utasítja Szepesy Mártont, hogy most már a megye kérésére adjon karhatalmat és „az ollyak iránt a kik azon élés administratiojában refractáriuskodnának legyen assistentiával és az élés administrátiojára őket compellállya." Th. Gy. III. 38. l. Lásd még: KO. 546. l. — OL. RL. I. 2. d. 1705. II. 13.

[17] „Azon. . . assistentia tsak egy tizedbül álló légyen, hogy azzal is a szegénység ne aggraváltassék." Mester Miklós instrukciója. OL. RL. I. 2. d. 1704. VI. 7.

[18] 1705-ben a Miskolcra kirendelt „egynéhány" katona, ott „Executio" ban lakván" 9 nap alatt kb. 56 kg húst, 16 szárnyast és 35 Ft ára italt fogyasztott el, de ezen kívül egy farkasbőrt és két rókabőrt is elvitt „ajándékként". OL. RL. V. 2. d. 1705. IX. 24.

[19] RU. II/9.

[20] KO. V. 684. l. — Th. Gy. VIII. 157. l.

[21] 1709-ben írja Rákóczi, hogy még az erdőben is meg kell keresni az elszökött jobbágyokat, és amilyük van, el kell venni. AR. II. 462. l. — 1709-ben Abaújban és Zemplénben megkétszerezik az assistentiát, de így sincs eredmény, mert a vármegye szabotálja a beadást, a jobbágyság pedig elmenekült. Th. Gy. XII. 103—104. l. — AR. II. 570. l.

[22] 1707-ben Rákóczi commissáriusokat rendel ki Belső Szolnokra „az Uri, Fő és közrendü Nemesség Gabonáinak szorgalmatossan való ki keresésére, annak el csépeltetésére, és az Magazinumokba szállétására. . ."

A kuruc államvezetést ezekre a rendszabályokra természetesen nyomós okok kényszerítették, a hadi helyzet romlása és ezzel párhuzamosan a megyék és a jobbágyság egyre szívósabb ellenállása az adók befizetésével szemben. A polgári közigazgatás háttérbe szorulása, sok esetben teljes kikapcsolása szükségszerűen hozta magával a szoldateszka önkényét, ami odavezetett, hogy nemegyszer alsóbb parancsnokok is saját szakállukra, felsőbb utasítás nélkül megsarcolják a lakosságot.[23]

Igen sok alkalmat nyújtott a visszaélésekre a kuruc hadseregben az ún. „étappellátás". Az ellátásnak ezzel a módjával a későbbiekben foglalkozunk majd, itt legyen elég annyit megjegyezni, hogy ennél az ellátásnál az ország területén átvonuló csapatok ellátásukat előre felállított vagy kijelölt élelmezési állomásokról kapták, amik lehettek raktárak, de lehettek egyes falvak is. Miután a falvak védtelen népe nem szállhatott szembe a fegyveres katonasággal, kénytelen volt annak minden kívánságát teljesíteni és minden túlkapását eltűrni. A kuruc államvezetés természetesen mindent megtett a visszaélések megakadályozása érdekében, de törekvései igen kevés sikerrel jártak, legalábbis a rendelkezésre álló forrásanyag ezt mutatja.[24]

Mi az étappellátásból eredő visszaélések óriási tömegéből csak egyet ragadunk ki. 1709-ben Szepes vármegye vaskos füzetben foglalja össze a megye „harmadik processusán" átvonult hadak eltartásának költségeit.[25] A jelentés a költségeket két tétel

---

OL. RL. V. 2. d. 1707. XII. 8. l. — 1710-ben Kassa élelemmel való feltöltése sürgőssé válik, ezért Rákóczi utasítja Eszterházi Dánielt: „se computusokra, se impositiokra és Vármegye Tiszteire nem lehetvén reflexiokat tenni, az Lovas Hadak Tiszteit olly kemény parancsolatokkal külgye, hogy az környékben találandó bort és élést indifferenter akár kié légyen be szállítassa", de mivel Eszterházi hadai a környékből valók, félő, hogy „attyokfioknak s Baráttyokhnak kedvezni" fognak, idegen hadakat küld keze alá. Th. Gy. XIV. 54—55. l.

[23] 1709-ben Hont és Nógrád megyében mintegy 12 000 Ft-ot szedtek össze a hadak önkényesen. OL. RL. V. 2. d. 1709. április. — Az ezredparancsnokokat felszólították az összeg visszafizetésére, de úgy látszik, ennek nem volt foganatja. OL. RL. V. 2. d. 1709. május 28. és 29.

[24] „Az Reguláris Hadak fizetésének az Császár szokot fizetésével való confrontatioja" c., 1709-ben kelt iratban olvashatjuk: „Midőn föl s alá való járása vagyon (kit Durchmarsnak neveznek) az Német Hadaknak, ha nyárban etappaliter interteneáltatik kit vagy megh fizetnek, vagy defalcálnak. . . Nálunk az Etappát Maskarának tarttya. Télen nyáron egyaránt ingyen jár, Quartélyában szedi abrakját, szedi uttyában az Falukon, szedi az equilis portiot az Cassábul, s hasonlóan en magha mint lova ingyen, szedi az orális portiot pénzül." Th. Gy. XIII. 165—168. l. — L. még. OL. RL. I. 2. d. 1706. V. 6. — Th. Gy. XI. 305—307.

[25] OL. R. L. V. 2. d. 1709.

alatt mutatja ki. Az egyik tétel a „Sok rendbeli Nemes Regimentek Ethappalis alimentatioja" címet viseli és az átvonuló hadak törvényesen felvett járandóságait tartalmazza. A másik tételben a processzusnak az „Ethapalis alimentation felől tölt köcséghei" találhatók, tehát azok, melyeket a hadak törvényes illetményeiken felül kényszerítettek ki a lakosságtól. Az első tétel, tehát az illetményszerűen kiszolgáltatott élelem kereken 16 000 orális és ugyanannyi equilis portiot tesz ki. Ha a napi orális portiora eső kenyér árát 4 dénárnak, az equilis portiora eső abrakot pedig 6,2 dénárnak vesszük, a kiszolgáltatott adagok összértéke 1600 Ft-ra rúg.[26] Ezen felül — de még szabályos illetményként — elfogyasztottak a hadak: 221 mázsa húst 1200 Ft árban és 42 mázsa szalonnát 420 Ft árban.[27] Szabályos illetményként tehát a hadak 3200 Ft ára élést fogyasztottak el. A szabályos illetményen felül elvettek a lakosságtól: 175 köböl gabonát, 3166 köböl zabot, 99 köböl árpát, 37 vágót, 36 sertést, 837 tyúkot, 176 ludat, 437 forint ára pálinkát, 859 forint ára sört és készpénzben 632 forintot, — hogy csak a nagyobb tételeket említsük. Durván kiszámítva, a törvénytelenül elfogyasztott élelem értéke 6000 forint volt, tehát a törvényes illetménynek majdnem kétszeresére rúgott. A számadás az 1708. XI. 13-tól 1709. IV. 2-ig terjedő időszakot öleli fel. Ebben az időben csak egy községben, Krompachban mintegy 900 katona és 750 ló fordult meg. Az eredmény: „Tekintetes Nemes Szepes Vármegye harmadik processusában Hadaknak szüntelen járássy miatt tellyességgel el pusztultak és Ember nélkül maradtak ezen falvak, úgy mint: Nemessan, Kolbach, Podpercz, Vitkocz, Kolénocz."

Amíg a katonaság pusztításainak és rablásainak szigorú rendszabályokkal, főleg pedig az ellátás megfelelő biztosításával gátat lehetett vetni, vagy legalábbis csökkenteni lehetett a kilengéseket, semmilyen módon nem lehetett megakadályozni a tisztek és hivatalnokok visszaéléseit. A korban ismeretlen az érdekmentes, pontosabban csak az állam érdekeit szem előtt tartó államhivatali működés. Olyan viszonyok között, amikor az állami hivatalokat pénzért lehet megvásárolni, amikor az adóügy félig-meddig magánvállalkozói alapokon áll, amikor az állandó pénzügyi bajok-

[26] A kiszámítás: 1 font kenyér ára 2 dénár, a napi adag 2 font; 16 000 × 4 = 640 Ft. Egy equilis porció havonta 2,5 köböl zab, naponta tehát 0,083 köböl; 1 köböl zab ára 75 dénár, egy porcióé tehát 75 × 0,083 = = 6,2 dénár; 16 000 × 6,2 = 992,8 Ft. Az árakra és a porciókra nézve: Th. Gy. VI. 5. — AR. VI. 618. l.

[27] A hús mázsája 6 Ft, a szalonnáé 10 Ft. Th. Gy. VI. 5., AR. VI. 618. l. és MGSz. 349. l.

kal küzdő állam hivatalnokait nem tudja fizetni, amikor az egész hivatali ügymenet és pénzügyi elszámolás kiforratlansága, áttekinthetetlensége mellett az állam alig tud ellenőrzést gyakorolni, — ilyen körülmények között természetes, hogy a tisztviselői kar korrumpálódik. Az állam pénzét a bevételi és kiadási oldalon egyaránt megdézsmálják: az adó- és vámhivatalok a tényleges bevételnél kevesebbet számolnak el, a kormányzati és katonai szervek pedig a kiadásokról a ténylegesnél magasabb számlát nyújtanak be.[28]

A dolgok ilyen állása mellett az állam nem tudta megfékezni egyes hadvezérek mohó harácsolását, sőt, miután a meghódított területek erőforrásainak kiaknázására más szerv, mint a hadsereg nem állt rendelkezésre, a kormány szemet hunyt a hadvezérek nyilvánvaló lopásai felett, ha egyébként az adó befolyt. Erre különösen a franciáknál találhatunk sok példát.[29]

A tárgyalt korban a bécsi udvar korrupciója közismert. A helyzet itt annyival volt súlyosabb, mint Versailles-ben, hogy az állam lényegesen szerényebb erőforrásokkal rendelkezett, így a hivatalnokok lopásai is sokkal nagyobb károkat okoztak. Ezenkívül a francia adminisztráció fejlettebb lévén, nagyobb volt a hivatali fegyelem is, s ha a magasabb állásúak lopásai felett szemet hunytak is, a kisebb tisztviselők visszaéléseit annál szigorúbban büntették. Mindenesetre nem tudunk arról, hogy a hadsereg felszerelését és az ellátást és ennek következtében a háborúk lefolyását lényegesen hátráltatta volna Franciaországban a korrupció, míg ez Ausztriában úgyszólván mindennapos volt. Itt az egyes hadvezérek energiájának nem jelentéktelen részét éppen a korrupció

[28] J. Van Klaaren, *Fiskalismus-Merkantilismus-Korruption.* (Vierteljahrschrift. f. Sozial u. Wirtschaftsgesch. 1960. 3.)

[29] Jellemző erre Louvois-nak Louxembourg marsallhoz írt levele abból az alkalomból, hogy a marsall a Németalföldre kivetett adóból 0,5 millió livret zsebre vágott; azt írja a miniszter, hogy a király ugyan mindenről tud, de annyira meg van elégedve azzal, amit az államnak hagyott, hogy még külön 2000 écut ajándékoz neki. H. Carré, *Le maréchal de Villars.* Paris 1936. 122. l. — 1704-ben Villars marsall Németországban összegyűjti generálisait és megbeszéli velük, hogy az altábornagy 8000 écut, a főstrázsamester pedig 4000 ecut tarthat meg magának a vidékre kivetett adóból, de hozzáteszi „je ne veux point que cela aille plus loin, et tourner le reste au proffit du Roy". Villars, *Mémoires du Maréchal de Villars.* I—IV. Paris 1884—1904. II. köt. 333. l. — 1707-ben Villars hatalmas adókat vet ki Németországban és azokból jelentős összegeket tart meg magának. Chamillart had- és pénzügyminiszternek tudomása van erről, de megbocsátja neki, „pourvu qu'il en fasse beaucoup venir au Roi, comme il donne lieu de l'espérer." Saint-Simon, *Mémoires.* Ed. par Boislisle. I—XVII. Paris 1879—1905. XV. köt. 608. l.

ellen folytatott küzdelem kötötte le.[30] Természetesen a korrupció nem korlátozódott az udvarra; hadbiztosok, sőt csapatparancsnokok is lopnak, sikkasztanak és ezzel a katonákat és a lakosságot egyaránt megkárosítják.[31]

Ha az osztrák, de még a fejlettebb francia állam viszonyai között sem sikerült megakadályozni a korrupciót, mennyivel kevesebb lehetőség nyílt erre a fiatal kuruc államban. Rákóczi még emlékiratainak megírása idején is emlékszik a „csaló" hadbiztosokra és a tábornokok pazarló asztaltartására.[32] Az a körülmény, hogy a kuruc állam sajátos viszonyai között a legmagasabb polgári és katonai funkciók sokszor egy személyben egyesültek és a hadvezérek egyben birtokaikat gyarapítani igyekvő földesurak voltak, potenciálisan is nagyobb lehetőségeket teremtett a korrupció számára. Hogy ilyen körülmények között a kor felfogása szerint hol végződött a legális vagyongyarapítás, és hol kezdődött a lopás, igen nehéz megállapítani, és a szabadságharc nyerészkedő, üzletelő tábornokai felett nehéz ítéletet mondani, mint ahogyan a személyi tisztesség tekintetében minden kételyen felül álló Rákóczi sem ítélte el ezért tábornokait.[33]

Úgy tűnik fel, hogy a kuruc államban a megvesztegethetőség általános és pénzért mindent el lehet érni. Az „ajándékok", a pénzbeli juttatások bőven ömlenek az állami hivatalnokok zsebeibe

[30] A bécsi udvar korrupciójára nézve jellemző adatok találhatók Montecuccolinál. ASch. III. 395., 399. l. — Savoyai Eugén véleménye is igen lesújtó: mindenütt csalás van, sőt még hamis váltók is kerülnek ki az udvartól. „Nincs más, mint korruptság, csalás és tudatlanság." *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. V. Suppl. H. 29. l.

[31] 1706-ban írja Savoyai Eugén, hogy a tisztek az adóként beszedett gabonával kereskednek. I. m. VIII. 516. l. — 1707-ben rendeletet kell kiadni a tisztek korrupciójának megfékezésére, de 1709-ben még mindig szigorú rendszabályokat kell alkalmazni egyes ezredparancsnokokkal szemben, akik a legénység zsoldjának 50—60%-át elsikkasztják. *I. m.* IX. ill. XI. Suppl. H. 5., ill. 153. l.

[32] Eml. 170. l.

[33] L. Károlyira tett megjegyzését. Eml. 200. l. — Még az olyan néppel együtt érző generális is, mint Bottyán olyan üzleteket köt, amelyeket ma másnak, mint uzsorának, nemigen nevezhetnénk. 1709 április végén — tehát olyan időpontban, amikor a paraszt élelmi készletei már kifogyóban voltak, — gabonát ad hitelbe az óbarsiaknak azzal a kikötéssel, hogy amennyiben túllépik a fizetési határidőt, kétszeres árat kötelesek visszafizetni. Th. Gy. XII. 98—99. — Ugyancsak Bottyán az általa eladott marhákon nem engedett harmincadot venni. Th. Gy. X. 25. — A kerületi főkapitány joga volt, hogy idegen kereskedőknek passzust adjon. Ennek ellenére „majd minden Commendirozó Tiszt effile szabad kereskedésekh folytatására indiferenter osztogattya az Passusokat". Bizonyára nem ingyért állították ki a parancsnokok ezeket az engedélyeket. Th. Gy. VIII. 159. l.

és egyes városok külön számadást vezetnek a megvesztegetésre kiadott összegekről.[34] Ilyen szempontból a viszonyok Erdélyben még rosszabbak lehettek, mint Magyarországon, ahol az árulás határán mozgó korrupció oly méreteket öltött, hogy már a hadak ellátását is veszélyeztette.[35]

Az alsóbb hivatalnokok és hadbiztosok csalásai is mindennaposak. Legközönségesebb, hogy a hadbiztosok az adó fejében beszedett gabonát vagy marhát elcserélik, eladják vagy valamilyen más módon használják fel saját céljaikra.[36] A jobbágyság súlyos kárával és a kereskedelmi forgalom élénkítésére tett erőfeszítések veszélyeztetésével, a felvásárló commiszáriusok önkényesen szabják meg az árakat és erőszakkal kényszerítik a jobbágyokat, hogy potom pénzért adják el portékáikat.[37] Igen sok alkalmat adott a csalásra mérőeszközök és mérési eljárások tökéletlensége és különböző volta. Mint ismeretes, a „csapott" vagy „tetézett" köböl

[34] *Szabad királyi Bártfa városa követeinek naplója.* MTE, II. o. XXVII. köt. Bp. 1875. 166—167. l. — Hornyik J. *Kecskemét város története.* I—IV. Kecskemét 1860—66. IV. köt. 63—64, 80—87. l.

[35] Forgách írja 1705-ben Erdélyből, hogy a hadak már zúgolódnak az ellátatlanság miatt. Az erdélyi urak még a fiskális birtokokat is eltagadták, amiről nem tudja, hogy „magok hasznokra akarták vóna-e fordítani vagy is azzal hízelkedni az Labancz Uraknak. . . Itt az Nagod Oeconomiájábul talangh egy pénzt sem tudnának mutatni, hogy azért annak jövedelmébül is gondolhatna Nagod, az Hadak számára telhetnék valami, ahoz absolute nem kell bíznunk. Ezek közt az Emberek közt. . . az rettentő Interessario megh vagyon, és másként irigyek s törekedők lévén egy más ellen, in hoc uno. . . conveniálnak, mert bizony csak edgyet sem tudok közöttők, az ki Pénzért s — ajándékért Sine omni Respectu conscientiae, a mire szereti az Ember, reá ne vehetne, s immár invalescálván kőztők ezen Szokás, hogy egy más közzt Pénzért s-ajándékért mindent véghez vihettek, efféle factioktul nem szánnyák Pénzeket, ha az ki nem corruptibilis, mind addigh kenik az markát, migh Corrumpálhattyák." Th. Gy. IV. 150—155. — 1707-ben jelenti Pekry Erdélyből, hogy a rézpénz nem forog, s ennek „Az Urak emberei az oka, mert titkon az Buzát fejér pénzen adgyák", a had fele már elszökött a nélkülözések miatt, a fiskális birtokokon pedig a legnagyobb rendetlenség van, mivel „oly gaz Tiszteket tettenek beléjük az kik csak magokat hizlallyák, bizony semmi sem fog sem Felségednek, sem az Militiának rédundálni." Th. Gy. VII. 126—127.

[36] „Pápai János Ur által peragált Inquisitio contra Commissarios, Tokaj alatt." OL. RL. I. 2. d. 1703. XII. 4. — Vay László írja 1705-ben „Nem is tudom majd rész szerint kinek kell hinni, ha Száva Mihály fő commissárius nem oly sok ideigh lévén, méghis mennyit lopott." A hadak búzájából vetette be földjét, miközben a katonák éheztek. Th. Gy. IV. 304—306. l. — 1705-ben jelentik Erdélyből, hogy a hadbiztosok ellopják a jó gabonát, a katonák pedig „penészes profuntot" esznek. Markó Á. *Adalékok a Rákóczi-szabadságharc hadihelyzetéhez Erdélyben.* Sz. 1957. (1—4.), 177. l.

[37] „A marha- és gabona-vévő commissáriusok magok limitálták a marhát és torkon verve vették el a szegélységtül." AR. II. 335—336. l.

vagy mérő között 10—25% különbség is lehetett s ezt egyes hadbiztosok és ispánok saját hasznukra fordították.[38]

Végezetül a katonák és tisztek dúlásaival, fosztogatásaival, jogtalan illetmény élvezésével foglalkozó számos „Inquisitio" közül ragadjunk ki egyet, hogy számszerű adatokon keresztül érzékelhessük az okozott károkat. Csery Imre, „generál adjutant és deputátus", 1709-ben Bercsényi utasítására vizsgálatot tartott a Szepes megyei kártételek ügyében.[39] Lőcsén az „eledelen kívül való Excessusok" a következő tételekből álltak: 1709. I. 13-tól V. 2-ig Andrássy Pál brigádjánál a „tisztek excessusa" 407 Ft, a katonáké 3354 Ft. Andrássy egyedül kereken 2600 Ft kárt okozott a lőcsei kereskedőknek, és ebből csak a bor 700 Ft-ot tett ki.[40] Ugyanebben az időben Perényi Miklós brigádjánál a tisztek 414, a katonák 2250 Ft értékben okoztak kárt, magán Perényin 1366 Ft-ot követeltek a lőcsei kereskedők. Ezekben az összegekben azonban nem volt benn minden, például azok a követelések, melyeket a katonák a *Regulamentum Universale* rendelkezéseivel ellentétben szállásadóikkal szemben támasztottak.[41] Egyébként jellemző a viszonyokra, hogy a város csak a hadak eltakarodása után merte panaszát beadni, mivel „tartottak attul, hogy Instantiájok után, nagyobb bajok ne légyen a Militiátul, arra való nézve is suspendálták fellyeb való Instantiájokat, az Hadak elmenetele-után."

Az erőforrások kimerülése a háborús pusztítások következtében; történeti adatok

Az egyes háborúk lefolyását vizsgálva, lépten-nyomon beleütközünk a problémába: a hadszíntér erőforrásai annyira kimerül-

[38] Szabó Mihály solymári kulcsár 100 köböl búzát szállított Ecsedbe, de ott „elcsapatlan tetézve" mérték, s így csak 91 köböl lett belőle. Munkácson ugyanígy járt; oda 112 köblöt vitt be, de „udvarbíró ur az holott is felette nagy vékával és tetézve vévén be, tött csak ad cub. 89." OL. RL. V. 2. e—f. 1705. IX. 28. — Károlyi Sándor írja 1709-ben: „Némellyek Oeconomianak tartják, hogy nagy mértékkel Percipiállyák és kisebbel erogálják az ország lucrumát persvadeálván benne, igen jó, ha így esik, de gondolnám Profont Mesterek haszna inkább mint az országé." Th. Gy. XI. 305—307. l.

[39] OL. RL. V. 2. d. 1709. VII. 29.

[40] Egyébként a „korcsmagenerális" torkán hallatlan mennyiségű bor folyhatott le. Eperjes városa panaszkodik 1710-ben, hogy bejövén a városba, asztaltaltartására annyit követelt, „Mellyeket calculusra vetvén, esztendeigh könnyen adaequálná a tavalyi Quantumunkat." A város két hetenként akart egy átalag bort adni neki, de ezt kevesellte és „hordós borokat" követelt. Amikor pedig a város vonakodott kívánságát teljesíteni, harminc karabélyost akart küldeni a bíró nyakára executióként. Th. Gy. XIV. 177—178. l.

[41] RU. IV/2.

tek, hogy lehetetlen a hadak ellátását a helyszíni készletekből biztosítani. Itt csak néhány adatot ragadunk ki a sok közül.

1702-ben és 1703-ban az aránylag sűrűn lakott és termékeny Észak-Itáliában Savoyai Eugén hadműveleteit teljesen megbénítja a takarmányhiány, 1705-ben pedig nem lehet behajtani a vidékre kivetett kontribúciót, mivel a parasztok mind széjjel futottak.[42]

1708-ban, Lille ostroma idején a franciáknak sikerül elvágni a szövetségeseket raktáraiktól. Emiatt az utóbbiak csak a helyszínen talált készletekre támaszkodhattak, s bár Európa egyik legfejlettebb mezőgazdaságú vidékén voltak, a 100 000 katonát számláló hadsereg ellátása a legnagyobb nehézségekbe ütközött. Az élésporciókat csökkenteni kellett és négy napra szóló adagot hat napra kellett elosztani. A lakosság készleteit a legkíméletlenebb rekvizícióval vették igénybe, de ez igen sovány eredményekkel járt, azonfelül igen sok katonát lekötött és a hadseregnek óriási területen, mintegy 5800 km^2-en való szétterjedését eredményezte.[43]

1705-ben, a Turint ostrom alatt tartó francia hadsereg tábornokainak többsége az ostrom felhagyása mellett szavaz, mivel leküzdhetetlennek tartják az ellátás nehézségeit. A közvetlen környéken a hadak mindent feléltek, a távolabb eső vidékekről való élelemszállítást pedig a járművek hiánya akadályozza. 1200 szekérre lenne szükség a már igénybevett 1000-en felül, de ennyi szekeret egészen Milano és Montferrat tartományban sem lehet összegyűjteni. Meg kell jegyeznünk, hogy e két tartomány területe kereken 20 000 km^2 volt, legalább 1,5 millió lakossal.[44]

Ugyancsak 1705-ből rendelkezünk egy igen jellemző adattal. Ez év tavaszán a franciák Landaut akarták ostrom alá venni. Az ostrom anyagi előkészítésével megbízott intendáns azonban nem javasolja a vár megszállását a takarmányellátás megoldhatatlansága miatt. Arra hivatkozik memorandumában, hogy 1703-ban, amikor Tallard vette ostrom alá a várat, azt hitték, hogy bőségesen elég lesz a vidék takarmánykészlete. Egy hónap alatt azonban annyira felélték a hadak a vidéket, hogy Tallard kénytelen volt elfogadni a vár védőinek a franciákra nézve rendkívül kedvezőtlen kapitulációs feltételeit, de nem volt más választása, mert ha tovább folytatja az ostromot, a hadsereg összes lova elpusztult volna a takarmányhiány következtében. De 1703-ban a helyzet rózsás volt a jelenlegihez képest — jegyzi meg az intendáns —,

[42] *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. V. köt. 66., 70., 663. és VII. köt. Suppl. H. 318. l.

[43] *I. m.* X. köt. 458. l.

[44] *I. m.* I. köt. 92., 95. l. De Vault—Pelet, *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV.* I—VIII. Paris 1835. V. köt. 666. l.

ugyanis az ostrom akkor a száraztakarmány idejére esett, most pedig a zöldtakarmány idejére, márpedig zöldtakarmányból kétszeres mennyiség kell. Ezenkívül 1703-ban a hadsereg létszáma jóval kisebb volt, míg most a napi porciók száma 90 0000. Ugyanakkor 1703-ban két bő év termése is ott volt a csűrökben. Ilyen körülmények között a Landau körül található takarmánykészletek legfeljebb 15 napra lennének elegendők és utána esetleg 4—5 mérföldnyi távolságra is el kellene távolodni a vártól a takarmánybeszerzőknek. Így azonban mód felett le kellene csökkenteni az ostromban ténylegesen résztvevő csapatok számát, ami végső soron az ostrom sikerét veszélyeztetné. Még megjegyzi az intendáns, hogy Elzász, valamint Speyer, Hagenau és Weissenburg vidékének lakossága annyira tönkrement a sok vectura, sáncépítés és más, a hadsereg számára teljesített szolgáltatások és munkák miatt a háború három éve alatt, hogy nem is várható, hogy talpra álljon, amíg a háború tart. Meg kell jegyeznünk, hogy a vidék Németország egyik leggazdagabb vidéke volt, négyzetkilométerenként 30 lakossal.[45]

A magyarországi hadszíntér

Természetesen Magyarországon sem volt különb a helyzet. 1661-ben Montecuccoli császári parancsra minden anyagi előkészítés nélkül indul el Komáromból Erdélybe. Bár a vidék, melyen átvonult, az utóbbi években nem látott háborút, mégsem tudta eltartani hadait. Fokozta a nehézségeket a lakosság elmenekülése, sok esetben aktív ellenállása. A hadsereg a legszörnyűbb körülmények közé került és 16 000 katonájából 6000—7000 pusztult el az éhségtől és különféle betegségektől.[46]

1664-ben a bécsi udvar a Duna mentén tervezte a fő hadműveleteket és itt állították fel a raktárakat is. Miután azonban Kanizsa ostroma miatt a török főerők a Mura—Dráva hadszíntérre vonultak, a császáriaknak is ide kellett átcsoportosítaniok erőiket. Itt azonban raktárak nem voltak, az előző években itt táborozó — és legfeljebb 20—25 000 katonát számláló — hadak pedig a vidéket teljesen felélték. Így Montecuccoli 30—40 000 katonájának ellátását megoldani nem lehetett, és a Duna mellől a Semmeringen keresztül hoztak óriási költséggel és fáradsággal

[45] De Vault—Pelet, *i. m.* V. köt. 790. l. — Egyébként Villars is ugyanezen a véleményen volt. *I. m.* V. 412. l.

[46] L. *A „metodizmus" és a Zrínyi—Montecuccoli vita* c. tanulmányomat. Sz. 1961/4—5. és 1962/1. szám.

élelmet. A Grázot, Csáktornyát, Körmendet és Szentgotthárdot magában foglaló hadszíntér területe 6500 km² volt, legalább 80 000 lakossal.[47]

Rendkívül súlyos ellátási problémákkal küzdöttek a császári csapatok Magyarországon a felszabadító háborúk idején. Buda elfoglalása után a hadszíntér hirtelen Baranya, Tolna, a Duna—Tisza köze és Belgrád vidékére helyeződött át. A vidék 5—10-es népsűrűsége mellett az ellátás óriási nehézségekbe ütközött. Súlyosbították a helyzetet a már több éve tartó háború pusztításai. Így, bármilyen csodálatosan hangzik is, mégis komolyan kell vennünk, hogy 1697-ben a bécsi udvar visszautasítja a szász választó által felajánlott 4000 lovast, mivel az országban található takarmány a már meglevő lovasság ellátására is alig elég. Ugyanebben az évben Savoyai Eugén Szeged vidékén 6—7000 q gabonára sem tud szert tenni.[48]

Nagymértékben korlátozta a felszabadító háborúk idején a császári sereg manőverszabadságát a helyi erőforrások szűkössége, aminek következtében a hadműveleteket kizárólag az utánszállítást lehetővé tevő Duna vagy Tisza mentén lehetett folytatni. Más irányokban még kisebb dimenziójú hadműveletekre sem vállalkozhattak. Ezért kellett 1697-ben lemondani az erdélyi hadjáratról is; a Zimonytól induló hadseregnek első ütemben Lugost kellett volna elérnie, de e két helyet egymástól elválasztó 180 km-es távolság abszolválására az ellátás nehézségei miatt nem vállalkozhattak. Ugyanebben az évben Kobiláról jelenti Savoyai Eugén, hogy a lakosság szétfutása miatt képtelen 345 pár ökröt kapni a tüzérség vontatásához.[49]

Bár a császári hadvezetőség a Rákóczi-szabadságharc alatt sokkal kisebb seregekkel operált Magyarországon, mint a felszabadító háborúk idején, helyzete semmivel sem volt jobb, mivel a lakosság ellenállása és a kurucok égetései miatt nem számíthattak az ország készleteire. Ezenfelül igen nagy mértékben súlyosbította helyzetüket az a körülmény, hogy magyarországi és erdélyi seregeiket az alföldi puszta választotta el egymástól.

Kezdetben arra számított a császári hadvezetőség, hogy sikerülni fog a hadak ellátását a helyszínen található készletekből fedezni. 1704-ben az udvar utasítja Heistert, hogy a zöld- és száraztakarmányt, valamint a húst a megyékből szerezze be. A Heister-

[47] Uo.

[48] *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. II. köt. 338. l. és Suppl. H.: 29. l.

[49] *I. m.* II. 371. l. és Suppl. H.: 42. l.

nek kiadott instrukció hangsúlyozza, hogy bár politikai szempontok az enyhe bánásmódot indokolnák, mégis, ha a megyék a kivetéseket nem teljesítik, alkalmazzon erőszakot. Hamar kiderült azonban, hogy a megyék beszolgáltatásaira építeni nem lehet, annál is inkább nem, mivel a kurucok rövid idő alatt ellenőrzés alá vették az ország nagy részét. Így a magyarországi hadak ellátását döntő mértékben bajorországi, sziléziai, németországi és ausztriai készletekből kellett megoldani. Az ellátás bázisát a nyugat-magyarországi, valamint a szegedi és aradi raktárak készletei alkották. Jellemző, hogy a szegedi raktárakat nemegyszer Bécsből töltötték fel vízi szállítás útján.[50]

A császári hadsereg magyarországi nehézségeit Herbeville és Rabutin menete érzékelteti legjobban. Herbeville 1705. évi menetének célja az volt, hogy megteremtsék az erdélyi császári csapatokkal az összeköttetést.[51] A mintegy 17 000 katonából álló hadsereg az élelmezési körülmények által diktált szakaszokban tette meg az utat. Az induló készletek csak Budáig voltak elegendők, ezért szükséges volt, hogy ott élelem várja a csapatokat. Ezért Pálffyt kiküldték a Dunántúlra, hogy végigsarcolva a vidéket, az összegyűjtött élelmet szállítsa Budára. Budáról a sereg 6—6 napi kenyér- és lisztkészlettel indult el, ezenkívül minden századnál volt egy kézimalom, számítván arra, hogy a vidéken található gabonát majd azon megőrlik. Ez a számítás azonban nem vált be, mivel a kézimalmok rövid idő alatt elromlottak. Ilyen körülmények között a katonák hamarosan éhezni kezdtek. Kecskeméten, Cegléden és Kőrösön sikerült ugyan némi élést szerezni, de ezzel a nehézségek alig enyhültek. A sereget az mentette meg a teljes pusztulástól, hogy a szegedi raktárakban találtak megfelelő mennyiségű gabonát.

Rabutin 1706/07. évi menete Erdélyből az Alföldre, onnan Kassára, majd Debrecenen keresztül Budára már nem végződött ilyen jól, mivel sokat éhező seregének csak roncsaival érkezett meg Budára.[52]

A kuruc hadsereg helyzete az élelemellátás szempontjából sokkal könnyebb volt, mint a császáriaké: az ország nagy részét ellenőrzés alatt tartotta, a lakosság pedig különösen a szabadságharc első felében fenntartás nélkül támogatta. Mégis gyakran szenvedtek hiányt a csapatok, a háború második felében pedig

[50] *I. m.* VI. 763., XIII. 106. l.

[51] *I. m. VII.* 445. l. — Markó Á. *Herbeville marsall útja.* (HK. 1935.)

[52] *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. IX. köt. 291. l.

már stratégiai kihatásai is voltak az élelemhiánynak. Az ország teherbíró képességét rohamosan gyengítette a háború, és a folyamat szinte lépésről lépésre kitapintható. Az első években az élelemellátás bajait inkább a hadbiztosok hozzá nem értése, a csapatok fegyelmezetlensége és általában a fiatal kuruc állam igazgatási szervezetének kiforratlansága okozta.[53] Sőt az első években igen gyakran találkozunk gabonabőségről valló adatokkal,[54] és a helyi készletek elégtelensége csak a kimondottan szegény, alacsony népsűrűségű vidékeken, vagy ott okozott nehézségeket, ahol égetések voltak.[55]

1706—1707-től azonban egyre szaporodnak a jelek, melyek azt mutatják, hogy az ország teherbíró képességét kezdi kimeríteni a háború, és egyes vidékek nem tudják kiheverni az elszenvedett pusztításokat. 1706 őszén „Nemes Bihar, Szabolcs megyék, Debrecen és a Tíz Hajdu Város a kunságh és Tisza hátságh egészen Pusztán vadnak, úgy Nemes Szatthmár vármegyének egy része" —, olvashatjuk egy jelentésben.[56] Ebben az évben van a szurdoki katonaság éhséglázadása is.[57] Ekkor Erdélynek a temesvári vilajettel határos vidékein oly nagy az élelemhiány, hogy Rákóczi Törökországban akar vásároltatni gabonát.[58]

1707-ben az élelmezési válság már komoly méreteket ölt. A hadaktól és a vármegyéktől egymást érik a panaszok. Az előbbiek az ellátatlanság, az utóbbiak az elviselhetetlen terhek miatt zúgolódnak.[59] Ebben az évben a magyarországi hadak az ónodi, az erdélyiek pedig a kolozsvári gyűlés elé viszik panaszaikat. Bár a hadak elsősorban a hadbiztosság hanyagságában és visszaéléseiben keresik a hibák okát, sőt kiemelik az országnak gabonában és minden más terményben való gazdagságát, az ellátás zavarainak oka döntően mégis csak a készletek elégtelensége, amit még

[53] AR. I. 426., IV. 309., 460., 427., 333., 654. l.

[54] 1705-ben írja Rákóczi: „Mindenütt bő a gabona." KO. V. 329. l. — 1706-ban az aratás után Szolnok és Eger vidékén „ollyan igen gazdagon rakott csűrök vannak: egy faluval beéri az tábor, — egész magazinumok." AR. V. 237. l.

[55] 1704-ben Solt vidéke, Bihar, Szatmár, Csongrád, Szörény, Csanád, Békés, Torontál, Bodrog vármegyék „puszták" az égetések következtében. AR. I. 221. l. — és „Az mostani Insurrektiora kívántató subsidium Modalitássárul" c. portális kimutatás. OL. RL. I. 2. c. 1704. — A Duna—Tisza közének szegénységéről már beszéltünk.

[56] Eötvös Miklós kimutatása. OL. Rl. I. 2. d. 1706. XI. 26. Az okmányt közli Takács is: *Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában*. Zalaegerszeg 1941. 116—117. l.

[57] Köpeczi—Várkonyi Á. *II. Rákóczi Ferenc*. Bp. 1955. 225. l.

[58] KO. V. 356. l.

[59] AR. II. 274., IX. 355, 356., 369. l. — TT. 1910. 29. l.

csak fokoznak a rézpénz inflációjából eredő forgalmi zavarok.[60] Ebben az évben a kassai gyűlés is igen komoly formában foglalkozik a szegénység nyomorával és az ország pusztulásával.[61]

A háborús pusztításokhoz 1709-ben katasztrofálisan rossz termés járul. Szinte alig van természeti csapás, mely ne látogatta volna meg ebben az évben a szerencsétlen országot.[62] A lakosság helyzete elviselhetetlenné válik, s nemhogy a hadak, de még saját szükségleteire is alig telik terméséből.[63] Mindez, súlyosbítva a pestissel, rendkívüli mértékben akadályozta a hadműveleteket és meggyorsította a szabadságharc bukását.[64]

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az egyes hadszínterek elméletileg kiszámított élelmi készletei fedezhették volna a hadsereg szükségleteit. Ilyen módon a hadseregek számíthattak arra, hogy takarmányszükségletüket a helyszínen szerezhessék be. Más volt a helyzet a kenyérellátásnál, melynél a kritikus népsűrűségen alul a hadseregek még elméletileg sem lehettek meg raktárak nélkül. A hadszínterek kimerülése miatt azonban a helyzet a gyakorlatban egészen másként alakult, és a tárgyalt korban nincs olyan hadszíntér, melyen a hadseregek fenntarthatták volna magukat

[60] „A Vitézkedő Hadi Rend követtyeinek panasza" c. folyamodványban olvashatjuk: „Noha Istennek kiválóképen való gondviselésébül mindenféle naturálékbul mindennyi változásokban is meg áldatott édes Nemzetünk, mindazonáltal való születet boldogtalanságábul, a magájét is szánnya magáért, és sok szenvedésivel (?— bizonytalan olvasat) koplalásokat és éhezéseket kelletik az egész Vitézlő Rendnek szenvedni. . ." OL. RL. I. 2. b. 1707. IV. 18. Az erdélyi hadak írják 1707-ben: „Lévén azért az Vitézlő Rendnek is már tovább el szenvedhetetlen fogyatkozási. . . nem vólna olljan nagy csudára méltó, de a mi Hazánkban vagyon dohány Pipa, Bor, Pálinka, Vászon, bőr és ahoz hasonlók, azonban nem bocsáttják (ti. a rézpénzért nem bocsátják forgalomba. P. G.), és az miatt olljan extremitásra jutottunk." Th. Gy. VII. 284—289. — L. még: ETK. 19. l.

[61] Wellmann I. *Az 1707. évi kassai gyűlés tárgyalásai.* (Levélt. Közl. 1935.)

[62] AR. 716. l. — ETK. 379. l. — Hornyik J. *Kecskemét város története.* I—IV. Kecskemét 1860—66. IV. köt. 203. l. — Egy 1709. VII. 29-én kelt jelentésben olvashatjuk: „Az elmult télnek keminkedésével sok ezer marha elhulván a mezey veteméneyek is a földökből éppen ki vesztek, melyből utolsó ehel halo veszedelmet remélhetny." Th. Gy. XI. 172. l.

[63] 1709 tavaszán Nógrád megye jelenti, hogy a nép éhezik. Th. Gy. XIII. 238. l. — Vay László jelenti ebben az időben Solymóról, hogy a jobbágyság „tengeri buza csutkát kézimalmon tör összve néhol korpával meg elegyítvén azt eszik". — Th. Gy. XIII. 327. l. — AR. III. 377. l.

[64] 1709 júliusában akadályozza a hadak összegyűjtését az élelem hiánya. AR. II. 503. l. — Ugyanebben az időben Károlyi hadainál „nagy az éhség; négy napra egy profont: mégis az ingét fegyverét adja az kenyérért, s oszol." AR. II. 502. l. — AR. IX. 594. l. és III. 573—574. l.

raktárak nélkül. Súlyosbította a helyzetet, hogy a hadsereg a vidék készleteit nem kaphatta meg fogyasztásra kész állapotban, ilyen szempontból a helyi hatóságokra is alig számíthatott; a hadseregnek magának kellett a termést lekaszálni, a gabonát megőrölni, a lisztet megsütni, és a kész élelmet a katonákhoz szállítani, ami mind egészen sajátos és csak nehezen megoldható technikai problémát vetett fel. Ezekkel a problémákkal foglalkozunk a most következő részben.

III. RÉSZ

AZ ŐRLÉS, A SÜTÉS, A TAKARMÁNYOZÁS ÉS A SZÁLLÍTÁS TECHNIKAI PROBLÉMÁI

VII. FEJEZET

ŐRLÉS, SÜTÉS ÉS KENYÉRELLÁTÁS. HÚSELLÁTÁS, SÓELLÁTÁS. A KATONA TÁPLÁLÉKÁNAK ÉRTÉKE

Az őrlés[1]

Míg napjainkban 1 q kenyérgabonából általában 75—80 kg lisztet nyernek, régebben az őrlési arány 30—90% között mozgott. Viszont napjaink sok lisztfajtájával szemben régebben csak hármat ismertek. A barna lisztből készült a köznép kenyere, a középfehérből a polgároké és a fehér lisztből az uraké. A katonák még a köznép barna kenyerénél is rosszabbat kaptak, mivel a „komiszkenyér" lisztjében a teljes korpamennyiséget bennhagyták. Egyedül a kétszersült lisztjéből távolították el szitálás útján a korpát.

Napjainkban egy falu szükségletét ellátó kisebb malom 24 óra alatt 100—150 q gabonát őröl meg, a nagyobb, exportra is dolgozó malmok 300—500 q-t is megőrölnek.[2] Régen a vízzel, széllel, állati vagy emberi erővel meghajtott malmok kapacitása sokkal kisebb volt. Franciaországban a „moulure économique"-nál, melynél a gabonát többször felöntötték, egy malomra 20—27 q-t számítottak naponta, paraszti őrlésnél 35 q-t. Németországban vízi malomra 15, szélmalomra 10 q-t számítottak naponta.[3] De van olyan francia adat is, mely szerint egy szárazmalom csak

[1] Lambrecht K. *A magyar malmok könyve.* Bp. ? — Pekár I. *Földünk búzája és lisztje.* Bp. 1886. — Zsemley O. *A magyar sütő-, cukrász- és mézeskalács ipar története.* Bp. 1940. — Frecskay J. *Mesterségek szótára.* Bp. 1912. — Burchard—Bélaváry K. *Malomipar.* (Magyarország közgazdasági és közművelési állapotai. VIII. köt.) Bp. 1898. — G. Luther, *Die technische und wirtschaftliche Entwicklung des deutschen Mühlengewerbes.* Leipzig 1909. — Krünitz, *Ökonomisch-technologische Encyclopaedie.* Berlin. „Brod", „Mühle" és „Mehl" címszó. *Encyclopédie, ou Dictionnaire Raisonnée des Sciences, des Arts et des Métiers.* Publié par Diderot et D'Alambert. 3. ed. Livorno, 1773. „Farine" és „Froment" címszavai, — *Révai Lexikon* „Malom" címszó, *Annuaire International Statistique Agricole.* Roma 1917.

[2] *Révai Lexikon* „Malom" címszó; — *Magyarország malomipara az 1885. év elején.* (Hiv. Stat. Közl. 1885.)

[3] Krünitz, *Ökonomisch-technologische Encyclopaedie.* Berlin. „Mühle" címszó.

7—8 q-t tudott megőrölni.[4] Nagyjából ez volt a malmok őrlési kapacitása Magyarországon is. A 18. században Erdélyben egy vízimalomra 7—10 q-t számítottak, a debreceni szárazmalmokra viszont csak 3—6 q-t.[5] Ezek közül a nagyjából megegyező adatok közül egyedül Montecuccolié ugranak ki. Szerinte egy szárazmalom 24—96, egy szélmalom pedig 30—120 q gabonát tud naponta megőrölni. Ez túl soknak tűnik fel.[6]

Mi számítsunk itt egy malomra napi 10 q-t. Ebben az esetben a hadsereg napi 675 q gabonaszükségletének megőrléséhez 68 malom kellett. De vajon találhatott-e ennyi malmot a hadsereg a tágabb, illetve a szűkebb hadszíntéren? Napi 10 q őrlési kapacitás és évi 300 üzemnap mellett[7] egy malom évi termelése 3000 q. Ez tehát azt jelenti, hogy a tágabb hadszíntér 10 000 km²-én, ötös népsűrűség mellett a lakosság egy évi gabonaszükségletének megőrléséhez kereken 60, tízes népsűrűségnél 120, harmincas népsűrűségnél 360 malomra volt szükség. Kiderül tehát, hogy ötös népsűrűségnél a hadszíntér összes malma is alig lett volna elegendő a hadsereg egy napi gabonaszükségletének megőrlésére, de még tizes népsűrűségnél is a malmoknak mintegy háromötödét kellett volna igénybe venni. De tudjuk jól, hogy erről egyébként sem lehetett szó, mivel a hadsereg csak a szűkebb hadszíntér 500 km²-én található malmokat vehette volna igénybe. Viszont még ötvenes népsűrűségnél is, legfeljebb 30 malomra lehetett számítani a szűkebb hadszíntéren.[8]

Éppen a malmok kis száma és alacsony kapacitása adta meg stratégiai fontosságukat, ami abban jutott kifejezésre, hogy az égetési akciók legfőbb célpontjai voltak, különösen a kurucoknál.

[4] *Encyclopédie Méthodique*. Paris 1784. — Agriculture „Farine" címszó.

[5] Berlász J. *Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században*. Bp. 1958. 32. l. — Lambrecht K. *A magyar malmok könyve*. Bp. ?. 22. l.

[6] ASch. I. 204. l.

[7] Berlász J. *Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században*. Bp. 32. l. — Mindenesetre magyarországi viszonylatban a napi 10 q őrlési kapacitás kissé nagynak tűnik fel. 1885-ben a magyarországi vízi- és szárazmalmok 70—75 százalékának csak 5 q volt a kapacitása. 5—10 q-t őrölt az „egyszerű vízi malmok" 16%-a, a szárazmalmok 23%-a és a szélmalmok 33%-a. — *Magyarország malomipara az 1885. év elején*. (Hiv. Stat. Közl. 1885.) 31. l.

[8] Magyarországon 1863-ban kereken 8000 száraz- és 13 500 vízi malom van. A lakosság száma 15,5 millió, tehát kereken 720 emberre esik egy malom. Bár ebben az időben már működött 156 gőzmalom is, ezek azonban feltehetően jórészt exportra őröltek. — *Magyarország malomipara az 1885. év elején*. (Hiv. Stat. Közl. 1885.) — Lambrecht K. *A magyar malmok könyve*. Bp. ?. 21. l. — Pongrácz P. *A mezőgazdasági jellegű ipari építészet műemlékei. A malmok*. Bp. 1957. 156. l.

Ennek az volt a magyarázata, hogy a császáriaknak csak kevés olyan malmuk volt, ami várakban volt elhelyezve, így életbevágóan fontosak voltak számukra a lakosság malmai. 1704-ben javasolja Szentiványi János Bercsényinek az akkor még császári kézen levő Újvár malmának felgyújtását egy „megbízott ember" útján, mert a császáriak „a mit egy nap őrölnek: más nap megeszik; lisztben legnagyobb fogyatkozások vagyon s borban . . ."[9] Rabutin 1706. évi hadjárata idején, szeptember derekán a legfőbb stratégiai kérdés tulajdonképpen császári részről a malmok megszerzése, kuruc részről elpusztításuk. Szeptember 10-én írja Bercsényi,hogy igen legyengült az ellenség az élés hiánya miatt, és nagy szüksége lenne a vidék malmaira. Épp ezért elrendelte felgyújtásukat, amire Rabutin megtorlásként Miskolcot égette fel. Olyan nagy szükségbe került a császári sereg ebben az időben, hogy Kassa felé való menetében két malom kedvéért letért útvonaláról. A nép maga is lerombolta a malmait és a Hernád, valamint a Rima mentén szeptember utolsó napjaiban már egy malom se volt ép. A végén a császáriak egyedül kézimalmaikra voltak utalva, de ezeken igen lassan ment az őrlés.[10] De gyakoriak voltak kuruc részről az ausztriai malomégetések is, amiért viszont megtorlásként a császáriak dunántúli malmokat égettek fel. A malmok stratégiai jelentőségét bizonyítja az a tény is, hogy amikor a császáriak és a kurucok egyezményt kötöttek az égetések felfüggesztésére, a malmok ez alól ki voltak véve.[11]

Miután a hadszíntér malmaira csak ilyen korlátolt mértékben számíthatott a hadsereg, kézimalmokat vitt magával, melyeken megőrölhette a raktárakból kiutalt vagy a helyszínen talált gabonát. A kézimalmoknak igen sok fajtája volt.[12] Volt olyan, mely csak durva őrlésre volt alkalmas, de volt olyan is, melyen finomabb lisztet is őrölhettek, persze csak a magasabb rangú tisztek számára. A kézimalmokat szekereken szállították, súlyuk 50—250 kg volt. Kapacitásuk aránylag magas volt: 2,5—5 q gabonát is meg lehetett rajtuk őrölni naponta. A kézimalmok nagy hátránya az volt, hogy igen fáradságos volt a velük való őrlés,[13] azonkívül igen hamar tönkrementek.[14] De úgy látszik az őrlésük sem lehetett a

[9] AR. IV. 128. l.

[10] RT. II. 156., 158., 161. l. — AR. I. 622, V. 267., 276. l.

[11] ETK. 505., 563 l. — AR. IX. 404., 424., 448. l.

[12] DM. „Moulin" címszó, — Krünitz, *Ökonomisch-technologische Encyclopaedie*. Berlin. „Mühle" címszó, — ZMHM. 460. l.

[13] Bercsényi írja 1706-ban Rabutin seregéről: „bizony megunja az facsarását az malmoknak". RT. II. 158. l. — AR. V. 255. l.

[14] *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*. I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. VII. köt. 452. l., VIII. köt. 447. l.

legtökéletesebb, mert amint Rákóczitól tudjuk, Herbeville seregében 1705-ben a kézimalmokon őrölt liszttől betegség ütött ki.[15]

Végeredményben a hadsereg lisztellátását csak úgy lehetett megnyugtatóan biztosítani, hogy a hadjárat ideje alatt szükséges gabonát már előre megőrölték és raktárokban tárolták, illetve magukban a raktárakban, vagy közvetlen környékükön malmokat állítottak fel, vagy már eleve olyan helyre telepítették a raktárakat, ahol nagy kapacitású malmok voltak. Tudjuk például, hogy a császári hadvezetőség éppen a magyarországi malomhiány miatt kénytelen volt vízimalmokat felállítani 1670—1680-ban a Duna és a Vág mentén.[16]

Kenyérsütés és kenyérellátás

A francia hadseregben a kenyér általában kétszeresből készült, a búza és a rozs aránya 2 : 1 volt, s csak igen jó minőségű rozsnál lehetett 1 : 1.[17] A brandenburgi porosz és a holland hadseregben tiszta rozslisztet használtak.[18] A kuruc katonák kenyere abajdóczból vagy tiszta búzából, illetve rozsból készült.[19] A liszt minőségére igen vigyáztak, a hamisításokat és csalásokat szigorúan büntették.[20]

A sütéshez felhasználandó liszt mennyiségét a gyakorlat folyamán kialakult normák szerint határozták meg. A liszt, minőségétől függően különböző mennyiségű vizet vehet fel. Általában a kor gyakorlatában 100 rész liszthez 40—60 rész vizet kevertek, tehát a tészta súlya 140—160 súlyrész lett, amiből a sütés folyamán 6—15% víz párolgott el, s így a kisült kenyér súlya 125—140

[15] Eml. 131. l.

[16] Takáts S. *A dunai hajózás a XVI. és XVII. században.* (MGSz. 1900.) 246. l.

[17] DM. „Magasins" és „Pain" címszavak.

[18] Krünitz, *Ökonomisch-technologische Eneyclopaedie.* Berlin „Brod" címszó.

[19] OL. RL. V. 2. d. 174. XI. 13.

[20] DM. „Moulins" címszó — *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. I. köt. 687. l. — Rákóczi utasítása Ambró Pál hadbiztoshoz: „Azt is penigh serio observállya, nem valami poross, gázoss kukoriczábul, vagy tatárkábul, hanem tiszta, vagy abajdócz buzábul légyen (ti. a kenyér). . ." OL. RL. V. 2. d. 1704. XI. 13. — A „Districtuális Commissarius Instructioja" szerint: „tiszta, vagy abajdócz buzábul s rosbul légyen a liszt. "OL. RL. I. 2. d. (Valószínűleg 1706-ból) — „Kérem parancsollya meg Kegyelmed, zabbul és árpábul ne süssenek, mivel tellyesseggel nem acceptalom, . . . az minémű kenyeret osztottak az had közzé, kit is nem hogy ember, de az kutya sem enné meg." Szentmarjay Zsigmond Sáros megyéhez. 1703. XII. 17. Állami Lt. Eperjes. Sáros m. Lt. Megyei jegyzőkönyv. 21. K. 13. l. (Benda Kálmán szíves közlése.)

súlyrészt tett ki.[21] Ezek alapján pontosan meghatározták, hogy egy kenyérporcióhoz mennyi lisztet kellett felhasználni. A francia hadseregben egy zsák lisztből 180 porciót, az osztrák hadseregben egy mázsából 80-at, a porosz hadseregben egy Scheffel rozsból 100—106 font kenyeret kellett kisütni.[22] A kuruc hadsereg sütési gyakorlatán meglehetősen nehéz eligazodni, mivel különböző mértékeket használtak és sokszor egy ugyanazon mértéket is különbözőképp értelmezték. Egyes adatok szerint egy kassai köböl lisztből 80 font kenyeret kellett kisütni, mások szerint 120-at, de van olyan adat is, ami szerint 160 fontot. Más források a pozsonyi mérőt veszik alapul, de ebből is hol 80, hol 104, hol pedig 96 font kenyeret kellett kisütni.[23]

A császári hadseregben 100 kg liszthez 1 kg sót adtak, a kurucoknál 1—1,5 kg-ot.[24] A kenyér minőségét természetesen nagymértékben befolyásolta a tészta mikénti elkészítése és a kenyér kisütése. Az osztrák hadsereg hadbiztosi utasítása előírta,

[21] ASch. I. 205. l. — *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. I. köt. 687. l. — Puységur, *Art de la guerre par principes et par règles.* I—II. Paris 1749. II. köt. 63. l. — Fr. Reden, *Deutschland und das uebrige Europe.* Wiesbaden 1854. 111. l. — MGSz.: 1902. 841., 1901. 479. l. — *Encyclopédie, ou Dictionnaire Raisonnée des Sciences, des Arts et des Métiers.* Publié par Diderot et D'Alambert. 3. ed. Livorno 1773. „Pain" címszó. — Általában a liszt és a kenyér aránya 1 : 1,33.

[22] DM. „Pain" címszó, — *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. I. köt. 687. l. — Naudé—Schmoller, *Die Getreidehandelspolitik und Kriegsmagazinverwaltung Brandenburg-Preussens bis 1740.* Berlin 1901. 460. l.

[23] A következő adatokkal rendelkezünk: 1. A kassai köbölből 80 font kenyeret sütöttek. „A Tekéntetes Tábori Commissariatusság Instructioja" OL. RL. I. 2. d. (Valószínűleg 1706-ból.); — 2. A kassai köbölből 120 font kenyeret sütöttek. Takács J. *Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában.* Zalaegerszeg 1941. 116. l. — A hadbiztosság egyezsége a vármegyékkel, Debrecennel és a Hajdú városokkal. OL. RL. I. 2. d. 1706. I. 17. l. — Aszalay Ferenc tervezete 1707-ből. Th. Gy. VI. 5. — 3. A kassai köbölből 160 font kenyeret sütöttek: Rákóczi utasítása Ambró Pálhoz. OL. RL. V. 2. d. 1704. XI. 13. — Forgách instrukciója 1704-ben. Th. Gy. III. 121—124. 4. A pozsonyi mérőből 96 font kenyeret sütöttek: Forgách rendelete 1704-ből. Th. Gy. III. 119—120. — 5. A pozsonyi szapuból 104 font kenyeret sütöttek: L. a 3. pontban megadott forrásokat, melyekben kassai köbölben és pozsonyi szapuban van megadva a liszt mennyisége — 6. A pozsonyi köbölből 80 font kenyér lesz. AR. V. 618. l.

[24] *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. I. köt. 687. l. — A kuruc hadsereg gyakorlatáról ilyen szempontból is nehéz világos képet alkotni. Van olyan adat, amely szerint 1 kassai köböl lisztre 1 font sót számítottak, tehát 50 kg-ra 0,56 kg-ot. Ez megfelelne az osztrák hadsereg gyakorlatának. ETK. 881—883. l. — Hasonló eredményt kapunk az 1708. évi költségvetés alapján is, ahol kereken 760 000 pozsonyi köböl gabonára 6100 font sót számítanak. 760 000 p. köböl (à 62,5 l) gabona (kerek számokban) = 5000 hl = 3600 q. 80%-os kiőrlésnél ebből 3000 q

hogy a pékek ne keverjenek túl sok vizet a liszthez, főleg arra vigyázzanak, hogy a víz ne legyen túl meleg, mert egyébként a liszt elveszti „természetes fehér színét", gyorsan süssék meg ugyan a kenyeret, de el ne égessék, a lisztet ne cseréljék el roszszabb minőségűre — ezért fej- és jószágvesztés járt — és a kenyér megfelelően sós legyen. A kuruc és a francia hadseregben hasonló követelményeket támasztottak a kenyér minősége tekintetében.[25]

Igen nagy szerepe volt a hadseregek ellátásában a kétszersültnek, mivel szinte korlátlan ideig elállt és élvezhető maradt, azonkívül magasabb tápértékénél fogva kevesebb kellett belőle, ami az utánszállítás szempontjából jelentett nagy könnyebbséget.[26] Mindennek stratégiai szempontból is igen nagy jelentősége volt, mivel bizonyos fokig függetlenítette a hadsereget a raktáraktól, illetve a katonai vagy polgári pékségektől, megkönnyítette a hadsereg mozgását és elősegítette a titoktartást, amennyiben a hadsereghez kiszállított készletek feleslegessé tették a raktárak és sütödék felállítását, amiből az ellenség mindig biztosan következtethetett a tervezett hadművelet irányára és idejére. Általában tehát gyors, meglepetésszerű vállalkozásoknál, erőforrásokban szegény és úttalan vidékeken a kétszersült elengedhetetlen volt.[27]

---

liszt lesz. 6100 font só = 34 q, azaz 1 q lisztre 1,1 kg só esik. Ha viszont a lisztet a teljes korpamennyiséggel vesszük és csak 3% porlást számítunk, akkor a 3500 lisztre eső 34 q só lényegében a 100 : 1 aránynak felel meg. AR. V. 618. l. — Viszont találtunk olyan adatot is, amely szerint 2 pozsonyi szapu lisztre 3 font sót számítottak. 2. p. szapu liszt = 80 kg, 3 font só = = 1,7 kg. Itt tehát 100 kg lisztre kereken 2 kg só esik. Th. Gy. III. 119—120. l. — De találkoztunk azzal is, hogy 1 kassai köbölre 1,5, 1 pozsonyi szapura pedig 1 font sót számítottak. Ez 100 : 1,4—1,6 arányt jelentene. OL. RL. I. 2. d.

[25] DM. „Boulanger" címszó, — *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. I. köt. 687. l. — „A kinyerek egy formájok és jóll sosogh, nyárban kitszer s télen egyszer sültek legyenek. . ." OL. RL. V. 2. d. 1704. XI. 13. — A kenyér „jól sült" legyen. RU. 11/4. — L. még: KO. V. 271—272. — Dupré d'Aulnay említi, hogy a pékek sok esetben oly sok vizet kevernek a liszthez, hogy egy zsák lisztből a szokásos 180 adag helyett 190 adagot is kisütnek. Ilyenkor persze rövidebb ideig tartják a kemencében a kenyeret, hogy ne párologjon el belőle túl sok víz, és súlyát megtartsa. Dupré d'Aulnay, *Traité général des subsistances militaires* Paris 1744. 78. l.

[26] Ugyanazon tápértéket adó kétszersült szállításához 40%-kal kevesebb szállítótér kellett, mint kenyérhez. DM. „Biscuit" címszó. — De Vault—Pelet, *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV.* I—VIII. Paris 1835. III. köt. 927—928. l.

[27] ZMHM. 460—461. l. — DM. „Biscuit" címszó. — Vendôme marsall írja 1702-ben: „J'ai donné ordre aussi qu'on fit du biscuit, rien n'étant plus utile pour des enterprises un peu brusque." — De Vault—Pelet, *Mémoires*

A kétszersültet minden hadseregben ismerték.[28]

A kétszersült lisztje tiszta búzából készült és teljesen korpa- és daramentes volt. A francia hadseregnél 200 livre búzából csak 160 livre lisztet őröltek ki, a kiőrlés aránya tehát 80 % volt. 80 súlyrész liszthez 20 súlyrész vizet kevertek. 1 q tésztából 133 porció készült, egyenként 730 g súlyban. A tészta súlya kétszeres sütés után 550 g-ra csökkent. Tehát a liszt, a tészta és a kétszersült aránya: 100 : 125 : 94 volt.[29]

Itt még foglalkoznunk kell a keletlen kenyérrel, melyet a katonák maguk készítettek el. Előfordulhatott, hogy a katonák csak lisztet kaptak vagy gabonát, amit kézimalmon megőröltek, majd megsütöttek. A 18. század második felében Bourscheid osztrák katonai író nagy elismeréssel ír az orosz katonák kenyérsütésben való jártasságáról, s mint követendő példát állítja a többi hadsereg elé, mert — amint írja — igen nagy könnyebbséget jelent a hadvezetőségnek, ha a sütésről nem kell gondoskodnia. Leírása szerint az orosz katonák a lisztet edénybe vagy ennek hiányában tiszta ruhával kibélelt gödörbe tették, vízzel elkeverték, majd földbe vájt kis kemencében megsütötték.[30] A kenyérsütésnek ezt a módját azonban minden valószínűség szerint Magyarországon is ismerték, és a Rákóczi-korban oly gyakran előforduló „pogácsa", „pogácsázás" kifejezés ezt a katonák által sütött, keletlen kenyeret, illetve sütésének módját jelentette. Ez a pogácsa, ugyanúgy, mint a kérszersült, meglepetésszerű vállalkozásoknál, vagy olyan alkalmakkor helyettesítette a kenyeret, amikor pékségeket felállítani nem lehetett, vagy az utánszállítás ütközött valamilyen akadályba.[31] De úgy látszik, a császáriak előtt sem volt ismeretlen a kenyérsütésnek ez a módja, legalábbis bizonyos adatokból erre következtethetünk.[32]

---

militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV. I—VIII. Paris 1835. II. köt. 179. l.

[28] DGCT. I/XLII. — 1682-ben a budai basa 10 000 oka „pékszmetet" rendel Debrecentől. MGSz. 1903. 299. l. — Rákóczi írja: „200 ember egy esztendei eltartására való peszmeg süttettessék." AR. III. 573—574. l.

[29] DM. „Biscuit" címszó.

[30] Bölcs Leó, *Kaisers Leo des Philosophen Strategie und Taktik.* I—IV. Wien 1777—1780. IV. 69. l.

[31] „Pogácsázza meg a katonaságot. . ." ETK. 724. l. — Bercsényi írja 1709-ben, hogy a hadak vigyenek magukkal lisztet, amit „akár az Artolléríával szekerekben vigyék, akár tarisznyára osszák, hogy megszükülvén a provisiojok, pogácsával és kásával élhessenek." AR. VI. 246. l. — A rácok is ismerték a „pogácsát". KO. 737. l.

[32] DM. „Convoi" címszó, — De Vault—Pelet, *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV.* I—VIII. Paris 1835. I. köt. 282. l. — AR. IX. 249. l.

Egy napi 900 q kenyeret elfogyasztó hadseregnél a sütést megoldani nem volt könnyű feladat. Egy-egy nagyobb város pékségeinek igénybevételét — amennyiben egyáltalán voltak a hadszíntéren — a stratégiai körülmények nem mindig engedték meg, azt pedig láthattuk, hogy a paraszti háztartások csak aránylag magas népsűrűségnél láthatták el a hadsereget. A Rákóczi-szabadságharc alatt ugyan gyakori a falvakban való kenyérsütés, de ez kivételes és csakis az egy „táborban" operáló kuruc hadak kis létszáma, valamint a lakosság támogatása folytán volt lehetséges.[33]

Különböző kapacitású pékségek és sütőkemencék voltak. Montecuccoli leírása szerint egy 1,8 × 1,2 × 0,3 m nagyságú kemencében egy sütésre két zsák lisztet (kb. 1,5 q) lehetett kisütni. Az első sütésre hat, minden következőre négy órát számítva, tehát napi öt sütésben 10 zsák lisztet lehetett kisütni, ami fejenként 1,5 font kenyeret számítva, 1333 katonának volt elég.[34]

Mivel a sütőkemencék felépítése igen sok időt vett igénybe, sokat kísérleteztek vas- és bádogalkatrészekből összeállítható sütőkemencékkel. Egy időben a francia hadseregben alkalmaztak ilyeneket, de nehéz szállíthatóságuk, valamint a vasalkatrészek deformálódása miatt kivonták a forgalomból őket. Végül is a vasvázas, boltíves kemencéknél maradtak, melyek átmérője kb. 3,5 méter volt és egyszerre 400—500 porciót lehetett bennük megsütni. Voltak ezenkívül kőből és földből épített, rögtönzött kemencék is. Ebben az időben az angolok feltalálták a hordozható kemencéket, de nagy hátrányuk volt, hogy csak 150 adagot lehetett rajtuk kisütni naponta, azonkívül csak szénnel voltak fűthetők, márpedig szénre ebben az időben, különösen egy harcoló hadseregnél, nem volt könnyű szert tenni. Meg is jegyzi a katonai szakíró: „De hol is lehetne ennyi szenet a hadsereg számára találni?"[35]

A katonai pékségekben polgári pékeket alkalmaztak. Munkájuk rendkívül nehéz volt, néha heteken, sőt hónapokon keresztül sem vetkőzhettek le, s csak annyit aludhattak a lisztes zsákokon, amennyit a munka éppen megengedett.[36]

[33] A Districtuális Commissarius Instructioja c. tervezetben olvashatjuk: „Ha feles kenyér kívántatik, melynek sütésére azon helység hol az Annona lészen nem sufficiálna, oszlassa az közelebb levő helységekre. . ." OL. RL. I. 2. d. (Valószínűleg 1706-ból.) — L. még: AR. IV. 676. l. — KO. 553—554. l. — Néha a nyugati hadseregek is a városokban süttették a kenyeret, így a francia hadsereg 1707-ben Dél-Németországban és 1708-ban Flandriában. — De Vault—Pelet, *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV.* I—VIII. Paris 1835. VII. köt. 206 l. VIII. 433. l.

[34] ASch. I. 205. l.

[35] DM. „Four" címszó.

[36] Uo. „Boulanger" címszó.

Általában három napos sütési turnusok voltak és egy-egy turnus alatt négy napi kenyéradagot sütöttek meg. Ez a beosztás részben a kemencék gazdaságos kihasználásából következett, részben pedig abból a körülményből, hogy a kenyér elszállítása, főleg pedig a csapatoknál való kiosztása nem volt egyszerű dolog, így a lehetőséghez képest csökkenteni kellett a kenyérkiosztó napok számát. Négy napi adagnál többet viszont nem lehetett kiosztani, mivel ez már túl nagy terhet jelentett volna a katonáknak. Négy napi kenyéradag hadseregünknél 360 000 porciót jelent. Három napi sütési turnust véve, egy nap alatt tehát 120 000 porciót kellett megsütni. Egy kemencére 2000 adagot számítva — emlékezhetünk Montecuccoli 1333, a franciák pedig 2000—2500 porciót számítottak egy kemencére — legalább 60 kemence kellett, összesen 240 pékkel. Egy kemence felépítéséhez kb. 500 db tégla vagy ennek megfelelő kő volt szükséges, összesen tehát legalább 30 000 tégla kellett. Ennek szállításához, téglánként 2 kg-ot, szekerenként pedig 500 db-ot számítva, 60 szekérre volt szükség. Egy ilyen sütőde és a hozzátartozó raktárak építéséhez legalább 15 nap kellett.[37]

A sütéshez szükséges tűzifa mennyisége sem volt csekély, és előteremtése nagy gondot okozott. 10 bécsi mázsa (5,6 q) lisztre fél bécsi öl (1,4 m³) fát számítottak.[38] Miután 10 mázsa lisztből 800 adag kenyeret sütöttek, a három napos sütési turnusra eső 360 000 porció megsütéséhez 225 öl, azaz 315 m³ fa kellett. Egy m³ fa súlyát 6 q-nak véve és szekerenként 10 q-t számítva, egy sütési turnusnál kereken 189, havi 7,5 turnusnál 1400, egy év alatt 17 000 szekér fa kellett. Napjainkban ez a famennyiség 1500—1700 vagont tenne ki. Minden jel arra mutat, hogy ezt a famennyiséget előteremteni nem lehetett könnyű dolog. A török elleni háborúk alatt a császári seregek részére Ausztriából szállították a fát. A Rákóczi-szabadságharc alatt különösen az Alföldön igen sok gondot okozott a császáriaknak, de a kurucoknak is a fahiány.[39]

[37] *Encyclopédie Méthodique*. Paris 1784. Art Militaire „Subsistances" címszó. Ezek az adatok ugyan a 18. század második feléből valók, azonban nem lehettek alapvetően mások a viszonyok a tárgyalt korban sem.

[38] *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*. I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. I. köt. 687. l. — Francia számvetések szerint 100 zsák liszt megsütéséhez 5 corde tüzifa kellett. 1 zsák liszt = 98 kg, 1 corde = 3,9 m³; összehasonlítva a bécsi adatokkal, 5,6 q liszt megsütéséhez tehát kb. 1,1 m³ tüzifa kellett. — Dupré d'Aulnay, *Traité général des subsistances militaires*. Paris 1744. 145. l.

[39] Takáts S. *A dunai hajózás a XIV. és XVII. században*. (MGSz. 1900.) 168, 217. l. — *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*. I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. II. Suppl. H.: 66. l. — AR. I. 464. l. III. 236. l. — ETK. 579. l.

Végezetül határozzuk meg, hogy mennyi volt a kenyéradag. Mi az eddigiekben napi 1 kg-ot számítottunk, ez azonban egyáltalán nem pontos, és az egyes hadseregek között elég nagy különbségek voltak. A francia hadseregben a napi adag 0,73 kg, a brandenburgi porosz hadaknál 0,94, a császáriaknál 1,12. Igen magas volt a kenyéradag az oroszoknál: 1,2 kg, ezenkívül 0,71 kg kétszersült, valamint a törököknél, ahol 0,42 kg fehérkenyér mellett 0,21 kg kétszersültet és ugyanannyi rizst is kaptak a katonák. A kuruc hadseregben a napi adag 2 font, ami, ha osztrák fontot veszünk, 1,12 kg, magyar fontnál 1 kg.[40]

Egyéb élelmi cikkek. A hús- és sóellátás

A korban a katona táplálkozása igen egyszerű volt, különösen a hadjárati időben, amikor „abszolúte szükséges" élelmi cikkeknek csak a kenyér, a kétszersült, a só és valamilyen ital számított. A katonák étrendjében elvileg ugyan ott szerepelt még a friss vagy sózott hús, a vaj, a sajt, a szalonna, a dohány, a sózott hal és főzelékfélék, de ezek kiosztására ritkán került sor.[41] Mindez nem azért volt így, mintha a kormányok nem ismerték volna fel, hogy bővebb és változatosabb táplálékra lenne szüksége a katonáknak, hanem azért, mivel az erőforrások szűkössége, az utánszállítás nehézségei és a konzerválási eljárások fogyatékosságai miatt a dolgokon nem lehetett segíteni. Sőt, az adatok azt mutatják, hogy a harmincéves háború idejéhez képest a katonák élelmezése leromlott, ami nyilván abból következett, hogy a hadseregek hatalmasan megnövekedett szükségleteihez képest a mezőgazdasági termelés és a szállítási technika lényegében nem változott.[42]

[40] DM. „Pain" címszó E. Frauenholz, *Das Heerwesen in der Zeit des Absolutismus.* München 1940. 120. l. — DGCT. I/XLII. — J. S. Gruber, *Die heutige neue volkommene Kriegsdisziplin.* Leipzig 1702. 139. l. — A török hadseregre nézve: *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876— 1886. I. köt. 563. l. — Az orosz hadseregre nézve: Hasenkampf, *Die Verpflegung der Truppen.* (Organ d. Mil. — Wiss. — Verein. 1877.) 91. l. — A kuruc hadseregre nézve: Takács J. *Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában.* Zalaegerszeg 1941. 112. l. — OL. RL. I. 2. d., — RU. II/4. — Th. Gy. VI. 5.,III. 119, 120. — AR. VI. 618. l.

[41] DCGT. I./XLII. — DM. „Vivres" címszó.

[42] H. Spigl, *Die Besoldung, Verpflegung und Bekleidung des kaiserlichen Kriegsvolkes im dreissigjährigen Kriegs.* (Mitth. d. Kriegsarch. 1882.) 460. l. — *Die Ernährung und Leistungsfähigkeit der k. k. Truppen im Felde, von der Zeit des 30 jährigen Krieges bis zur Gegenwart.* (Mitth. d. KA. 1885.) 288. l. — X. Audouin, *Histoire de l'administration de la guerre.* I—IV. Paris 1831. II. köt. 248. l.

A kormányok teljesen tehetetlenül álltak a problémával szemben, amire mi sem jellemzőbb, hogy az állam csak a kenyérről gondoskodott, és minden más élelmi cikket a markotányosok és vállalkozók szállították a hadsereg után. Természetesen a markotányosok sem tudtak mindig elegendő mennyiségű árut beszerezni, így azután gyakran előfordult, hogy a katonák huzamosabb időn keresztül csak kenyéren és vízen éltek.[43]

Mindenesetre igen sok erőfeszítés történt, hogy a kenyér mellett legalább a mindennapi húst biztosítsák a katonák számára. Ha az egyes élelmi cikkek táperejét pontosan nem is ismerték — a kalória- és fehérjeérték kiszámítása még ismeretlen volt —, mindenesetre tapasztalatból tudták, hogy a hús nemcsak ízletes és kívánatos táplálék, de jobban fenn is tartja a katonák erőállapotát, mint a kenyér önmagában.[44] Éppen ezért sokat kísérleteztek, hogy megoldják a kérdést. Ilyen szempontból különös figyelmet érdemelnek Louvois törekvései, aki még a hús konzerválására is indított kísérleteket. Törekvései azonban nem jártak eredménnyel és az adminisztráció szempontjából a korban legfejlettebb francia hadseregben sem sikerült biztosítani a folyamatos húsellátást.[45]

Mindez természetes következménye annak, hogy a korban az állatállomány csekély és rossz minőségű. Éppen ezért nem kell csodálkoznunk, hogy a korban a kuruc hadsereg az egyetlen, melyben a húsellátás intézményesen, államilag biztosíttatott, hiszen tudjuk, hogy Magyarország állatállománya ebben az időben kiugróan magas, s így a sokkal kisebb létszámú kuruc táborok húsellátását lényegesen könnyebb volt megoldani. És érdekes, hogy szemben a nyugati hadseregekkel, melyekben a katonák a hús hiányát zokszó nélkül eltűrik, a kuruc hadseregben a napi húsadagot a katonák elidegeníthetetlen joguknak tartják, és ezt az államvezetés sem vonja kétségbe. A húsadag csökkentése vagy el-

[43] A zentai csata körüli hetekben a császári katonák csak kenyéren és vízen éltek. *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. II. köt. 455. l. — 1709-ben Flandriában szintén: Uo. XI. Suppl. H.: 9. l.

[44] Chamlay generális írja 1703-ban: „On a vu des troupes vivre de la seule viande, sans pain, sans riz, et souffrir peu." De Vault—Pelet, *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV.* I—VIII. Paris 1835. III. köt. 928. l.

[45] C. Rousset, *Histoire de Louvois* 6. ed. I—IV. Paris 1879. I. köt. 300, 451., II. köt. 322. l. — „M. Feu de Louvois voulut, à l'exemple des Orientaux, faire distribuer aux Troupes de la poudre de viande. Comme dans ces pays chauds, c'est le Soleil qui faite cette poudre, ce qui ne pourroit pas se pratiquer dans ces climats. M. de Louvois avoit fait faire de grands fours de cuivre capables de contenir huit boeufs, où il en avoit fait faire des essais. Sa mort a interrompu cette enterprise." DM. „Viande" címszó.

maradása a legnagyobb zavarokat, szökést, a hadak szétszéledését és garázdálkodást okoz, ami a nyugati hadseregekben ilyen mértékben ismeretlen.[46]

A nyugati hadseregekben a hús a katona illetményének részét képezte, s amennyiben természetben kapta meg, az árát zsoldjából levonták, ha pedig a vállalkozó szállította, illetve a markotányos, akkor megfizette. A kuruc katonák is illetményszerűen élvezték a húst, a különbség azonban a nyugati hadsereggel szemben az volt, hogy miután a mezei hadak zsoldot nem kaptak, húsporciójukat is csak természetben kaphatták, a rendes fizetést húzó reguláris hadak ellátását pedig nem vállalkozók intézték, hanem a hadbiztosság, bár a hús árát zsoldjukból szintén levonták.

Mindenesetre, az adatok alapján elénk táruló kép itt sem egységes, mert vannak olyan adataink, melyek szerint tilos volt a reguláris hadaknak ingyen húst osztani, de olyanok is vannak, melyek azt bizonyítják, hogy ezek is ingyen és természetben kapták a húst.[47] Valószínűleg az lehetett a helyzet, hogy miután a rézpénz inflációja következtében a zsoldfizetés nem volt rendszeres, illetőleg a katona a zsoldjáért semmit nem kapott, a „fizetett" hadak is ingyen kapták a húst. Végül van olyan adat is, ami szerint a zsoldfizetést kiterjesztették az egész hadseregre és ettől fogva — legalábbis a szándék ez volt — a mezei hadak fizetéséből is levonták a hús ellenértékét.[48]

[46] Bercsényi írja 1705-ből Újvárból, hogy szöknek a katonák, „Az hús elfogása. . . mit gyümölcsöz az átkozottak között!" Egyezséget kötött az hadakkal, hogy a hús árát zsoldjukból levonják, de nincs haszna, mert így is lopják a lakosság marháját „az heti pénzt az nap megissza, s azon éjjel lopja az ökröt, levágatja, az mit el nem bír tagokba, az vízben hányja." AR. IV. 554. l.

[47] „A füzetett Hadnak semmi uttal móddal Hust ne adasson." Forgács rendelete. 1704. X. 7. Th. Gy. III. 119., 120. l. — „Füzetet hadnak Hust . . . ne adgyon" Rákóczi utasítása. OL. RL. V. 2. d. 1704. XI. 13. — „a mely füzetet Hadaknak mennyi húst administrál a Commissariatus fizetésekbül substraháltassa." OL. RL. I. 2. d. 1706. — „Lévén pedig Táborunkban fizetett és fizetetlen Had . . . a fizetetlen Hadnak minden nap adgyon egy font húst." Uo., — Viszont Bercsényi 1705. VI. 15-én írt leveléből arról értesülünk, hogy a reguláris hadak is húst kapnak. AR. IV. 574. l.

[48] A „Projectum az Hadi Commissariatusság fel állitásárul. . ." c. iratban, melyben bizonyos kérdések és reájuk adott válaszok találhatók, ezt olvashatjuk: „Mivel eddigh mind fizetet s mind penig fizetetlen Hadak lévén parancsoltatot . . . hogy az fizetetlen hadnak ingyen, fizetet hadnak penigh Pénzen adattassék hús, nem kevés Confusiot causált ezen különbségh, mert az fizetett Had is, ingyen kívánta ki adatni mellynek eltávoztatására mit kellesik observálni?" A válasz: „Mind fizetett a Had, azért egynek úgymint másnak." OL. RL. I. 2. d. (1706 körül.)

A kuruc hadseregben általában a hadbiztosság gondoskodott a mészárszékek felállításáról, illetve a már meglevő mészárszékek működtetéséről és marhával való ellátásáról.[49] A hadbiztosság a húst vagy vásárlás útján szerezte be, vagy a megyék természetbeni adójából. A beszerzett marháknak a vágásig történő tartásáról szintén a hadbiztosság gondoskodott.[50] Bár a húsellátásban gyakran okoztak nehézséget az infláció okozta monetáris zavarok, mégis elmondható, hogy az összes szükségleti cikk közül a hús előteremtése volt a legkönnyebb.[51] A hússzükséglet egy részét a zsákmányon szerzett marha biztosította. Ennek egy részét a zsákmányt ejtő csapat régi szokásjog alapján megtarthatta magának, de másik részét be kellett szolgáltatnia a hadbiztosságnak.[52]

A húsadag elvileg hetenként 5 font volt, de hússzűke esetén csak 3 fontot osztottak.[53] A csapatok általában friss húst kaptak, de találtunk adatokat a sózott, füstölt és sült hús tárolására, illetve kiosztására is. Továbbá, eltérően a nyugati gyakorlattól, a kuruc hadseregben úgy látszik a sertéshús is számításba jött a hadak ellátásánál.[54]

Foglalkoznunk kell még a sóellátással.

Az osztrák hadseregben csak a kenyérben 7—8 g sót kaptak a katonák, s ha húst is kaptak, annak elkészítéséhez nyilván külön is adtak sót.[55]

Sajnos nem rendelkezünk külföldi adatokkal arra nézve, hogy a kenyérhez járó són kívül, még mennyit kaptak a katonák. A kuruc hadsereg gyakorlatára nézve azonban bőven találtunk

[49] AR. II. 31, IV. 499. l. — ETK. 409. l. — OL. RL. I. 2. d. 1704. VI. 17.

[50] OL. RL. I. 2. d. (1706 körül).

[51] Általában az adatok a marhaállomány nagyságáról tanúskodnak és tudjuk, hogy a szabadságharc egész ideje alatt a bor és a marha volt a legfőbb export-cikkünk. — 1709-ben Bercsényi azt javasolja, hogy a kenyérhiány miatt a hadakat fogják több húsra és kevesebb kenyérre. AR. VI. 228. l. — Máramaros 1708-ban kéri, hogy adóba marhát adhasson. Th.Gy. III. 336, 337. l.

[52] AR. VI. 691. l. — ETK. 415. 433. l. — Rákóczi írja, hogy „A nyert marhákat izetlenség" lenne levonni a katonáktól, ezért csupán 1/4 részét adják be a hadak szükségére. KO. V. 640. l.

[53] ETK. 485, 588. l. — RU. II/4. — Takács J. *Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában.* Zalaegerszeg 1941. 117. l. — Az erdélyi hadaknak már idézett panasziratában olvashatjuk: „Hogy az három font hussal egy hétben a Vitézlő Rend nem subsistál kivált a Réz Monetára nézve semmi Piacz nem lévén bizonyos." Th. Gy. VII. 284, 289. l.

[54] Tudunk „pirétett", „száraz" és „füstölt" húsról. — ETK. 883. l. — AR. VIII. 399, 400. l. — A sertéshúsra nézve: Th. Gy. III. 119—120. l.

[55] L. 24. jegyzetet. 100 kg lisztre 1 kg sót számítottunk. 100 kg lisztből 133 kg kenyér lesz, havi 30 kg kenyérre tehát 226, napi 1 kg-ra 7,5 g esik.

adatokat. Ezekből kétségtelen bizonyossággal megállapítható, hogy kétfajta sóilletmény volt a kurucoknál; az egyik a kenyérhez járt, a másik egyéb ételek, elsősorban a hús elkészítéséhez. A kenyérhez járó só havonta 200—300, sőt egyes adatok szerint 500 g-ot is kitett, ami napi 7—17 g-nak felel meg.[56] A sóilletmény másik fajtája, a hús elkészítéséhez járó só, további 1—1,6 fontot, azaz 500—800 g-ot jelentett havonta.[57] Egyébként ezt a kétfajta sóilletményt kétségtelenül azonosítani lehet az 1708. évi költségvetés alapján és egyáltalán nem úgy van, ahogyan azt Takács János értelmezte, ti., hogy itt különféle „hadi rendek" sóilletményéről lenne szó.[58] Lássuk ennek számszerű bizonyítékait. Az említett költségvetésben kereken 760 000 mázsa gabonához 6000 mázsa sót számítanak, ami a 24. jegyzetben elvégzett számítások szerint 1 q liszt után 1 kg sót jelent, azaz személyenként havi 30 kg kenyér után 230 g só jutott. 130 000 mázsa hús után pedig 10 000 mázsa sót számítanak, azaz 15 font után kereken 1 fontot, ami megegyezik az 57. jegyzetben közölt adatokkal. Ezek szerint tehát a kuruc katonák havonta összesen 1 kg, naponta 33 g sót is elfogyasztottak, ami óriási mennyiség. Hogy ennek a hatalmas sófogyasztásnak mi volt az oka, egyszerűen csak ízlésbeli igény — tudjuk, hogy napjainkban is a magyar konyhán fogy a legtöbb só[59] — vagy a növényi táplálékok sóban való szegénysége —, nem tudjuk. Mindenesetre ez utóbbi feltevés ellen szól az a körülmény, hogy amint láttuk, a kuruc katonák húsfogyasztása lehetett a legrendszeresebb és a legnagyobb.

Végeredményben, 1708-ban a 84 398 katonát számláló kuruc hadsereg évi sószükséglete 16 200 mázsára rúgott.[60] Ez mai mér-

[56] Van olyan adatunk, amely szerint a havi kenyérhez járó só 1 fontot tett ki. Ez napi 16—18 g-ot jelent. OL. RL. I. 2. d. 1706. IV. 12.

[57] „Hus condimentumára . . . erogáltasson egy sót." OL. RL. I. 2. d. — Ennek a rendeletnek a fogalmazványi példánya szerint „egy személyre egy hóra húshoz egy font só" jár. „Tizenöt font húsá rendeltetvén egy font sóo . . ." OL. RL. I. 2. d. 1704. VI. 17. Miután ugyanez az instrukció személyenként naponta egy font húst számít, a pénteki napokat leszámítva, havonta 24 font hús esett, ami után tehát 1,6 font, azaz havonta 800, naponta 26 g só járt.

[58] Takács teljesen félreérti a szöveget és a „Salis unius ordinis Centenarii . . ." és a „Salis alterius ordinis Centenarrii" kifejezéseket „Az egyik illetve másik hadi rend sója" mondattal fordítja. Helyesen: „Az egyik rendű só, mázsája. . ." stb., azaz a kenyér, illetve a hús után járó só. Takács J. *Köztehervisselés II. Rákóczi Ferenc korában.* Zalaegerszeg 1941. 11. l.

[59] Átlagosan 15 g esik egy személyre, amikor 6—8 is elég lenne. — Tangl H. *A táplálkozás.* Bp. é. n. 79. l.

[60] AR. V. 618. l. — A létszám kiszámítása: a 616. oldalon levő táblázat szerint évente 720 font kenyér járt egy személynek. Az összes szükséglet 60 766 920 font, osztva 720-al = 84 398.

tékben 8—900 tonnát jelent, azaz 8—90 vagon rakományt. Igen nagy mennyiség volt ez: Platthy Sándor szenátor számításai szerint a sóbányák évi jövedelme (beleszámítva az erdélyi és a máramarosi bányák jövedelmét, de a lengyel sóért szedett árvai harmincadok jövedelmét is) 90 000 forintot tett ki évente, viszont a hadsereg évi sószükségletének ára 65 000 forintra rúgott.[61] Ilyenformán tehát a hadsereg az ország sótermelésének mintegy kétharmad részét fogyasztotta el.

Mindezek után nem kelt már olyan nagy csodálkozást bennünk, hogy milyen sok zavart okozott a kuruc hadsereg ellátásában a sóhiány. Ilyen problémával a külföldi hadseregeknél nem találkoztunk, ami érzésünk szerint nem abból következik csupán, hogy a külföldi forrásoknak csak elenyésző töredékét ismerjük. Hiszen úgyszólván nincs olyan terület, olyan kérdés, melyben ne találtunk volna párhuzamot a külföldi és a magyar adatok között, így valószínűtlennek látszik, hogy éppen a sóellátás lenne ez alól kivétel. Az sem valószínű, hogy a kuruc hadsereg ellátási rendszerének fejletlenebb volta, általában a frissen alakult kuruc állam igazgatási hiányosságai okozták volna egyedül a bajokat a sóellátásban. Inkább arra kell gondolnunk, hogy egyik oldalról az ismeretlen okokból eredő magasabb sófogyasztás, a másik oldalról az ország sókészleteinek szűkössége és talán a szállítás nehézségei teremtettek feszültséget a sóellátásban.

Természetesen nemcsak a hadsereg szenvedett sóhiányban. Sok adat mutatja, hogy a lakosság sóellátása sem volt zavartalan, különösen a Dunántúlon, amiben nyilván közrejátszottak a szállítás nehézségei is, valamint az a körülmény, hogy ennek a területnek a helyzete volt a legbizonytalanabb a szabadságharc egész ideje alatt.[62] A só oly nagy értéket jelentett, hogy a fizetőeszközök zavarai közepette még olyan gondolat is felmerült, hogy csereeszköznek tekintessék; a dunántúli vármegyék kérik 1706-ban, hogy a hadseregnek szállított termelvényeikért sót kapjanak az államtól.[63] A hiány pótlására nemcsak Lengyelországból, de Hor-

[61] Takács J. *Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában.* Zalaegerszeg 1941. 24. l. — AR. V. 618. l.

[62] A hadbiztosság panasziratában olvashatjuk, hogy a só szállítására nem lehet szekereket kapni. OL. RL. I. 2. d. 1707. — Dunántúl helyzetére nézve: Heckenast G. *Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban.* Bp. 1959. 89. l.

[63] Berosényi elutasítja a kérést, mert véleménye szerint jobb ha a megyék pénzt kapnak és „azon hasonló pénzen folyjon az só, pro circulatione monetae." AR. V. 26, 30. l. — A kuruc állam törekvése, hogy megakadályozza a természeti cseregazdálkodásba való visszasüllyedést mindenesetre helyes volt, azonban tudjuk, hogy a rézpénzinfláció következtében maga

vátországból is kellett sót importálni.[64] A sókérdés országos üggyé, sőt úgy látszik, hogy jelentős politikai kérdéssé is vált; 1704-ben Rákóczi a Bécs által monopóliummá változtatott sókereskedelmet felszabadítja, hogy ezzel a sót elérhetővé tegye a nép számára, ugyanis a Bécs által megszabott igen magas árak következtében a nép nem tudta megvenni, és a sóhiányt a „kenyérnek és eledelnek Sótalansága miatt nyavalya s Halál követte". Döntő helyet foglalt el a sóhiány kérdése az ónodi tárgyalásokon is.[65]

A hadsereg sóellátását külön „Só-Commissárius" intézte, de legfelső fokon, az egész országra kiterjedően a sóforgalom felett a „Só-Inspector" felügyelt.[66]

A hadseregnél mutatkozó sóhiány sokszor katasztrofális következményekkel járt, s amíg más hiányokat így vagy úgy, de elszenvedtek a csapatok, a sót sürgető kérelmek a ránk maradt okmányokban szinte vészkiáltásként hatnak. 1704 novemberében Bercsényi az „Istenre" kéri Rákóczit, hogy küldjön sót, mert már felütötte a fejét a betegség a katonák között. Ugyanezen a napon még egy sürgető levelet küld, mert „seregenként" már tíz katona is beteg. 1705-ben jelenti Kajalról, hogy mindenben hiányt szenvednek a hadak, s ha a kenyérhiányon tud is valahogyan segíteni, a hús- és sóhiányon nem: „Bár már húst és sót hoznának commissárius uraimék" — írja kétségbeesetten Rákóczinak. 1707 decemberében Eszterházi Antal sürgeti Bercsényit, küldjön sót, „mert már ezredenként 200—300 beteg katona van".[67]

A katona táplálkozásának gyengesége és a járványok

Végigtekintve a katona táplálkozásán, megállapíthatjuk, hogy az rendkívül gyenge és egyhangú volt, és éppen a legnagyobb lelki és fizikai igénybevétel idején, a hadjárati idő alatt lényegében csak kenyérből és húsból állt, de igen gyakran csak kenyérből. Említettük, hogy a katona ellátása a harmincéves háború után romlott le ennyire és lényegében ilyen maradt egészen a napóleoni

---

a kuruc állam is gyakran kényszerült cserekereskedésre, főleg a sóval. — Heckenast G. *i. m.* 53. l. — Volt úgy, hogy a mesterembereket hússal, sörrel és sóval fizették. Uo. 122. l. — AR. III. 258, 259. l.

[64] ETK. 311—312. l.

[65] Hornyik J. *Kecskemét város története I—IV.* Kecskemét 1860 — 1866. IV. köt. 339. l. — Áldásy A. *Az 1707. évi ónodi országgyűlés története.* Sz. 1895. 845. l.

[66] A Tábori Commissariatusság Instructioja. OL. RL. I. 2. d. (Valószínűleg 1706-ból.)

[67] AR. IV. 224, 655. l. — ETK. 99. l. — L. még. AR. IX. 351. l.

háborúkig. Csak a 19. század harmincas-negyvenes éveiben állandósul a húsellátás és válik rendszeressé a napi szeszesital, a hatvanas években már kávét és cukrot is kapnak a katonák, és a hetvenes években már a húskonzerv, a tea és a kakó is szerepel a katona étrendjén.[68] Csak tisztelettel adózhatunk a 17—18. század katonáinak, akik ilyen nyomorúságos táplálkozás mellett is helytálltak és elviselték a háború súlyos terheit.[69]

Számítsuk ki itt, hogy mennyi volt a korban a katona táplálékának értéke. Vegyünk átlagosan napi 1 kg kenyeret és 300 g húst. 1 kg búzakenyér kalóriaértéke napjainkban 2350, rozskenyéré 2200. Vegyünk itt 2300 kalóriát, tekintve, hogy legtöbbször kétszeresből készült a kenyér. Tudjuk azonban, hogy a katonakenyér lisztje a teljes korpamennyiséget is magában foglalta, tehát a kenyér 20—25%-ának semmi tápértéke sem volt. Ilyenformán a katona napi kenyéradagja legfeljebb 1700 kalóriát tartalmazhatott. Napjainkban a búzakenyér kilója 75, a rozskenyéré 55 g fehérjét tartalmaz. 65 g-ot véve és levonva belőle a korpára számítandó értékcsökkenést, marad kereken 40 g. 300 g marhahús kalóriaértéke 600, fehérjeértéke 60 g. Ezek szerint tehát a katona napi tápláléka maximálisan 2500 kalóriát és 100—110 g fehérjét tartalmazott. Összehasonlítva ezt a modern hadseregek élelmi adagjaival, azt láthatjuk, hogy különösen kalória szempontjából a katona táplálékának értéke igen alacsony volt. Az első világháború előtt és a két háború között kaszárnyai szolgálatban 3200—3500 kalóriát számítottak egy katonára és 100—120 g fehérjét. Nagyobb gyakorlatokon és a háborúban az előirányzat felemelkedett 3800 kalóriára és 140—160 g fehérjére. A heti étrend pedig 15—20 fajta ételből, az amerikai hadseregben még ennél is többől állott.[70]

A tárgyalt korra kiszámított tápérték azonban optimálisnak tekinthető, hiszen tudjuk, hogy a húsellátást nem tudták mindig megoldani. Így előfordulhatott tehát, hogy a katona huzamosabb időn keresztül 1700 kalóriával és 40 g fehérjével menetelt, dolgozott és harcolt. Nem csoda tehát, hogy a katonák legyengültek-fizikai és lelki ellenálló erejük megtört. Ez egyrészt abban nyil,

[68] *Die Ernährung und Leistungsfähigkeit der k. k. Truppen im Felde, von der Zeit des 30 jährigen Krieges bis zur Gegenwart.* (Mitth. d. KA. 1885.) 188. l.

[69] K. Clausewitz, *Vom Kriege.* 9. Aufl. Berlin 1915. 310. l. (5. Buch, XIV. Kap.)

[70] Madzsar J. *A táplálkozás reformja.* Sz. 1911. 3. l. — Nagy L. *Élelmezés kézikönyve.* I—II. Bp. 1930. I. köt. 52. l. — *Le problème de l'alimentation.* III. 140. és köv. l.

vánult meg, hogy nagyobb teljesítményekre nem voltak képesek, amire jellemző, hogy az átlagos napi menetteljesítményük 20 km volt, míg napjainkban 35—40 km. De ennél is súlyosabb volt az, hogy a legyengült szervezet könnyen zsákmányává vált mindenféle fertőzésnek, amiből azután pusztító járványok keletkeztek. Hiszen csak azt kell meggondolnunk, hogy még a legjobb esetben is, amikor húst is kapott a katona, táplálkozása felettébb egyhangú volt, és abból mindazok a vitaminban gazdag és védőanyagokat tartalmazó élelmi cikkek (tej, tojás, zöldfőzelék, gyümölcs, burgonya, sajt), melyek oly fontosak a modern ember táplálkozásában, teljesen hiányoztak. Amikor pedig húst sem kapott, akkor a kalóriacsökkenés mellett végzetes következményekkel járt a fertőzésekkel és betegségekkel szemben védelmet nyújtó állati fehérje teljes hiánya.

Láttuk az előzőekben, hogy a 17. században az éhínségek és az őket követő járványok, milyen szabályos időközökben követték egymást. A járványoknak azonban nemcsak ciklikus hullámzásuk volt, hanem minden évnek megvoltak a maga járványos időszakai. Csocsán Jenő három 18. századi falu népmozgalmának vizsgálata alapján kimutatta, hogy a halálozási görbének ebben az időben két tetőzése volt: az egyik februárban, amit a szervezetnek a téli vitaminhiányból eredő legyengülése okozott, a másik szeptemberre esett, és a bélcsatornán keresztül történő fertőzésekből eredő betegségekre (tífusz, vérhas stb.) vezethető vissza. Napjainkban a halálozási görbének ez a második tetőzése eltűnt, és az első tetőzés sem emelkedik az évi átlagos halálozás 125%-a fölé, míg régen mindkét tetőzés 160%-ot ért el.[71]

Tekintve, hogy a hadseregek februárban, a halálozási görbe első tetőzése idején általában téli szálláson voltak, a járványok következtében ebben az időben elszenvedett veszteségük itt bennünket nem érdekel, annál inkább a nyárvégi járványhullám. A katonai szakértők és hadvezérek számoltak ezzel a járványhullámmal és a betegségekből és halálozásokból eredő létszámcsökkenést már eleve tekintetbe vették hadműveleti terveikben.[72]

[71] Csocsán J. *Három Pest megyei falu népesedése a XVIII. század második felében.* (TSK. 1959. 1—2.) 76., 77. l.

[72] Montecuccoli a szeptembert tartotta a legegészségtelenebb hónapnak. A. Schempp, *Der Feldzug 1664 in Ungarn.* Stuttgart 1909. 212. l. — 1702. VIII. 31-én végén írja Vendôme marsall Itáliából: „J'attends avec grande impatience que la saison des maladies se passe." Saint-Simon, *Mémoires.* Ed. par Boislisle. I—XVII. Paris 1879—1905. VII. köt. 493. l. — Vaudemont generális írja 1703. VI. 14-én szintén Itáliából, hogy sietni kell a hadműveletekkel, mivel „la fin du mois de juillet est la saison dangereuse pour les maladies dans nos armées, ce qui les diminuait." De Vault—Pelet, *Mémoi-*

Feltehetően a nyárvégi járvány a katonaság között több áldozatot szedett, mint a lakosságnál, mivel a katonák ellenállóereje az eltelt hadjárati idő nélkülözései, a rossz liszt, a vitamin- és esetleg sóhiány miatt a mélyponton lehetett,[73] és ehhez jött a legnagyobb veszély, mellyel a legyengült szervezet semmiképpen sem birkózhatott meg: a kiéhezett, az egyhangú étkezéstől megundorodott katonák mohón vetették rá magukat a mosatlan, éretlen gyümölcsre és szőlőre. Az eredmény a hadsereget megtizedelő vérhas- és tífuszjárvány.[74]

A járványok megelőzésére szigorú egészségügyi rendszabályokat léptettek életbe a hadseregeknél, kínosan ügyeltek a tábor rendjére és tisztaságára, a szemét és emberi ürülék eltávolítására, és célszerűnek tartották a gyakori tábor- és szállásváltást.[75] Az alapbajon, a katona szervezetének a rossz táplálkozás következtében való legyengülésén azonban segíteni nem tudtak. A probléma nemcsak a katonákat foglalkoztatja, hanem a tudósokat is. Leibniz világosan látja a bajok okát: „Ha katonáink a gyalogmenettől és a lovaglástól, a hőségtől és az esőtől, az éhségtől és a szomjúságtól, a silány tápláléktól és az egészségtelen víztől legyengülnek, akkor üres gyomorral és gyenge tagokkal szívüket és fejüket sem használhatják." Javasolja, hogy a hasmenés és vérhas leküzdésére használjanak ipekakuánát és lássák el a katonákat ingyen pálinkával és dohánnyal. Általában víz helyett szeszes italokat ajánl. Reformokat sürget az ellátás egész rendszerében, így az élelemellátásban is. Jóval a vitaminok felismerése előtt javasolja a citrom fogyasztását. Szükségesnek tartja az élelemtároló edények kénnel való fertőtlenítését. Felveti a gondolatot, hogy levelekből, füvekből, gyökerekből és fakéregből kellene valamilyen módon emberi

---

res militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV. I—VIII Paris 1835. III. köt. 208. l.

[73] A 16. században Geizkoffler a rossz lisztben látja a betegségek egyik okát. Heischmann, *Die Anfänge des stehendes Heeres in Österreich.* Wien 1926. 103. l. — Rákóczi a Herbeville seregében kiütött járvány okát a rossz lisztben látja. Eml. 151. l. — AR. IX. 231., 234., 235., 237. l.

[74] 1664-ben a szakértők a császári és birodalmi seregben kiütött járvány megszűnését egyedül attól várják, hogy elfogy a szőlő és a gyümölcs, ami után a katonák pusztán az ellátásukra lesznek utalva. A. Schempp, *Der Feldzug 1664 in Ungarn.* Stuttgart 1909. 216. l. — 1597-ben Geizkoffler szintén hivatkozik a gyümölcsfogyasztásból keletkező betegségekre. Heischmann, *Die Anfänge des stehendes Heeres in Österreich.* Wien 1926. 103. l. — Rákóczi írja Rabutin 1706. évi hadjáratáról: „Mindez október havában történt és engedtem, hogy az ellenség a tokaji szőlőkben szüreteljen, mert az új bor, az édes szőlő, a hideg éjszakák és a Tisza eredménye. sebben hadakoztak ellene, mint az én portyáim." Eml. 156. l.

[75] ASch. I. 208, 209. l.

fogyasztásra alkalmas táplálékokat készíteni. Sőt konzervekre is gondol, kis térfogatú, de magas tápértékkel bíró hús- és gyümölcskivonatokra.[76]

Mindebből természetesen semmi, vagy csak igen kevés valósult meg a korban, mert bármilyen világos is volt a felismerés, hogy a katona táplálkozása nem kielégítő, az alapvető bajokon, a korabeli mezőgazdasági termelés alacsony színvonalán, a szállítás nehézségein és az államok igazgatási és pénzügyi zavarain nem segíthettek. És amíg ezeken nem változtathattak, addig a katona táplálkozásának is szükségszerűen silánynak kellett maradnia.

Ebben az aspektusban mindenesetre felülvizsgálatra szorulna a magyarországi gyilkos éghajlatról, valamint a magyar betegségről, a „morbus hungaricus"-ról alkotott korabeli kép és ennek tükröződése történetírásunkban. Kétségtelen ugyan, hogy a magyarországi háborúk történetében lépten-nyomon szembe találjuk magunkat a csata nélkül, pusztán a betegségek következtében tönkremenő hadseregekkel, azonban tudjuk, hogy nem volt jobb a helyzet más hadszíntereken sem, vagy ha jobb volt, a különbséget nem a magyarországi éghajlat, a „mérges kigőzölgések", az Alföld „szaharai klímája" okozták, amint erről Szekfű festett megrázó, de egészében erősen vitatható képet, hanem az ország alacsony népsűrűsége, az egészen sajátos politikai és igazgatási viszonyok, a császári hadaknak és a lakosságnak egymással szemben érzett kiolthatatlan gyűlölete és ebből eredően a lakosság és a hadsereg annyira fontos együttműködésének teljes hiánya, végül — de nem utoljára! — a hadak eltartásáért felelős bécsi udvar hallatlan pénzügyi és igazgatási tehetetlensége.

[76] M. Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*. I—III. Leipzig 1889—91. II. köt. 1276. és köv. l.

VIII. FEJEZET

A TAKARMÁNYOZÁS[1]

Az előzőekben láthattuk, hogy a hadsereg állatai milyen hatalmas takarmánymennyiséget fogyasztottak el naponta, és annak előteremtése mily nagy nehézségekkel járt. Most vegyük szemügyre az élés beszerzését célzó műveletnek, az ún. „takarmányozásnak" technikai és harcászati problémáit.

A „takarmányozás" kifejezésnek volt egy szűkebb és egy tágabb jelentése. Szűkebb értelemben csak a lovak élésének beszerzésére indított vállalkozást értették alatta, míg tágabb értelemben az emberek táplálékának beszerzését is.[2] Úgy tűnik fel, hogy a magyar katonai terminológiában a „sákmányolás" jelentette a takarmányozást.[3]

[1] A takarmányozással minden katonai szakmunka részletesen foglalkozik a korban. Mi elsősorban Montecuccoli és Puységur műveire, valamint DM. idevonatkozó címszavaira támaszkodtunk.

[2] DGCT. I/XLII. — Carl, Erzherzog, *Beiträge zum praktischen Unterrichte im Felde*. Wien, 1893. 190. l.

[3] Eddigi adataim alapján úgy látom, hogy a „takarmányozásnak" (fourrager) a korabeli megfelelője a „zsákmányolás" vagy „sákmányolás". Hogy most már ez a kifejezés csak a takarmányozást jelenti-e vagy a „prédát", tehát az ellenségen vett zsákmányt is, azt teljes bizonyossággal nem sikerült eldöntenem. Fennforog annak a lehetősége is, hogy a „sákmányolás" jelentené a takarmányozást, a „zsákmány" pedig a „prédát". Két helyet találtam, ahol „sákmány"-t írnak és egészen bizonyos, hogy itt takarmányról, takarmányozásról van szó. A Regulamentum Universale kimondja, hogy amennyiben nincs mód füvellésre és a hadbiztosság sem tud takarmányról gondoskodni, akkor a csapat parancsnoka elrendelhet „*sákmányolást*, olly moderatioval, hogy a környéknek notabilis kár nélkül meglégyen." II/4. — „Ha szabad *sákmány* nem engedtetik vagy nem lehet, az Commissariatusságh provideál Abrakról." Th. Gy. XIII. 165—168. — Nyelvészeink előtt mindenesetre a zsákmányolásnak ez a jelentése nem volt ismerős (L. Czuczor—Fogarassi és Szarvas—Simonyi szótárait) és napjainkban is csak a „préda" jelentésében használatos. Kemény János igen következetesen használja a „zsákmányolást" (vagy „sákmányolást"?) a takarmányozás jelentésében, a „prédát" pedig az ellenségen vett hadizsákmány megjelölésére. *Kemény*

A hadseregre háruló feladatok közül a legnehezebbek egyike a takarmányozás volt. Ez könnyen belátható, ha csak a technikai nehézségekre gondolunk; láttuk, hogy a zöldtakarmány idején a hadsereg napi takarmányszükséglete 10 000 q-ra rúgott, száraztakarmány idején 4—6000 q-ra. Ennek a takarmánymennyiségnek az elszállításához 400—1000 szekérre volt szükség, a zöldtakarmány lekaszálásához pedig a rendelkezésre álló időhöz képest 4—10 000 emberre.

Mindez még akkor is nagy terhet jelentett, ha a takarmányozást nyugodt körülmények között, távol az ellenségtől hajtották végre. Erre azonban a legritkább esetben kerülhetett sor. A takarmányt ott kellett beszerezni, ahol a hadsereg éppen tartózkodott, tehát legtöbbször az ellenség közvetlen közelében. Az ellenségnek pedig minden törekvése arra irányult, hogy megakadályozza a takarmányozást, vagy legalábbis megnehezítse, így a technikai nehézségek mellé súlyos harcászati nehézségek is társultak. A takarmányozásra tekintetbe jövő terület kiválasztásánál nemcsak a termény- és legelőviszonyokat kellett figyelembe venni, hanem a harcászati körülményeket is. Ilyenformán a takarmányozás megszervezése egy sereg technikai tudnivalón kívül (a tekintetbe jövő terület takarmánykészleteinek felbecsülése, a kaszálás, a gyűjtés és a szállítás megszervezése stb.) éles katonai ítélőképességet és alapos harcászati szervezést kívánt meg. Ezért hangsúlyozzák a korabeli katonai szakmunkák a takarmányozás körüli szakértelem fontosságát. A hadvezér kvalifikációjának lényeges eleme ebben a korban a takarmányozásban való jártassága.

Lényeges különbséget jelentett a takarmányozás szempontjából, hogy milyen időszakra esett. Tudjuk, hogy a zöldtakarmány idején kétszeres takarmánymennyiség kellett, ami a kaszálás és szállítás szempontjából jelentett igen nagy nehézséget. Mégis nagyobb biztonságot jelentett az ellátás szempontjából a zöldtakarmány, mivel a száraztakarmányt az ellenség könnyebben felgyújthatta vagy elszállíthatta.

A takarmányozás megszervezésénél a legelső feladat a tekintetbe jövő terület felderítése volt. A felderítés a készletek felbecsülésére és a harcászati szempontokra terjedt ki. A várható készletek felbecsülése alapján jelölték ki a takarmányozásra tekintetbe jövő terület határait. A várható takarmánymennyiség felbecsülését a már ismertetett normák alapján a vezérkari tisztek, szállásmesterek és hadbiztosok végezték. A zöldtakarmány idején néhány

---

János önéletírása és válogatott levelei. Bp. 1959. 123., 124., 277. l. különösen pedig a 103., 257., 361. l.

négyzetméteren próbakaszálást végeztek, ennek eredményét kivetítették és így határozták meg az igénybe veendő terület nagyságát. Száraztakarmány idején az ismertetett módon, a learatott és a szérűkön, a pajtákban, csűrökben és vermekben tárolt gabonát, szalmát és szénát becsülték meg.

A takarmányozásra tekintetbe jövő terület kijelölése után került sor a harcászati felderítésre. Ennek során, szem előtt tartva az ellenség erejét, távolságát és vállalkozó kedvét, kijelölték a terepnek megfelelően a biztosító egységek vonalát, a kiküldött előőrsök, valamint a tartalékok felállítási helyeit. Nagy figyelmet szenteltek azoknak a helyeknek, ahol a terep alkalmat adott az ellenség számára a lesvetésre és általában a takarmányozó csapatokon és a szállítmányokon való rajtaütésre.

Általában a takarmányozás soha nem ment végbe harc nélkül. A kaszálással, a begyűjtéssel és a szállítással járó munka, a hadsereg erőinek széthúzása gyengeségi pillanatot jelentett, amit a szemben álló felek kölcsönösen kihasználtak. Az összecsapások néha nem lépték túl az egyszerű csatározások (csatázás, csipdesés, escarmouche, Scharmützen) kereteit, néha azonban szabályos ütközetekké, sőt a szemben álló felek egész haderejét foglalkoztató csatákká fejlődhettek. Az általános harcászati helyzettől függött, hogy a takarmányozók biztosítására mennyi csapatot rendeltek ki; a biztosító csapatok ereje néha alig tett ki néhány zászlóaljat és lovasszázadot, néha pedig a hadsereg kétharmada is biztosíthatott. Tulajdonképpen azonban a takarmányozás a hadsereg egész állományát érintette, mivel a táborban maradt részeknek is állandó harci készültségben kellett maradniok, hogy a szükséghez képest megsegíthessék a kirendelt biztosító részeket.

Nagy különbséget jelentett a takarmányozás szempontjából az is, hogy a hadsereg előtt, tőle oldalt vagy mögötte folytatták-e. Általában az volt az elv, hogy először a távolabbi és a hadsereg elé eső területek készleteit vették igénybe, és a közelebbi, valamint a hadsereg mögé eső területek készleteit a válságosabb időkre tartalékolták. Ennek oka az volt, hogy a hadsereg előtt volt a takarmányozás a legnehezebb, mivel legközelebb esett az ellenséghez. A hadsereg szárnyain veszélytelenebb volt a takarmányozás, itt viszont sokkal nehezebben lehetett szükség esetén bevetni a hadsereg zömét, mivel eredeti felállítási helyéről csak bonyolult oldalmozgások, kanyarodások és alakváltoztatások után tudott harcba lépni.

Külön gondot jelentett a takarmányozás rendjének és fegyelmének fenntartása, mivel a beszerzésre kiküldött katonák hajlamosak voltak a dúlásra, fosztogatásra, a készletek elherdálására,

a kijelölt határ átlépésére, és általában a takarmányozás jó alkalmat nyújtott a dezertálásra. Éppen ezért a biztosításra kiküldött csapatok feladata nemcsak az ellenség távoltartása volt, hanem a saját katonák ellenőrzése is. Minden takarmányozáshoz ki volt rendelve a profosz néhány hóhérlegénnyel, és jogában állt a szabályok megsértőit helyben kivégeztetni.

Általában az volt a szabály, hogy egy-egy takarmányozás alkalmával négy-öt napi készletet gyűjtöttek össze. Ennél többet nemigen lehetett egyrészt azért, mert a zöldtakarmány ennél hosszabb ideig tartva tönkrement, másrészt pedig azért, mivel ennél nagyobb készlet tárolása, de mindenekelőtt szállítása leleküzdhetetlen nehézségekbe ütközött volna. Láthatjuk tehát, hogy ugyanúgy, ahogyan a sütési turnusok, a takarmányozás is bizonyos periodicitást kényszerített a hadsereg életére, melytől eltérni még akkor is, ha a stratégiai körülmények egészen mást kívántak, a hadsereg lovai elpusztulásának veszélye nélkül nem nagyon lehetett.

IX. FEJEZET

A SZÁLLITÁS PROBLÉMÁI

„A hadviselés, mióta fennáll, mindig közlekedési és szállítási probléma volt elsősorban." — írja némi túlzással a nem hadtörténész, K. Kovács László.[1] Mindenesetre, ha magunk részéről túlzónak is tartjuk ezt az állásfoglalást, még mindig jobbnak találjuk, mint a hadtörténet kutatói nagy részének meglehetősen negatív szembenállását a szállítás problémáival szemben. Valójában, a szállítás problémái nem foglalkoztatták eléggé a hadtörténeti írókat, amiből azután a múlt háborúinak sokszor teljesen hamis ábrázolása, egy sereg tévedés és nem egy megalapozatlan teória származott. Kétségtelen, hogy az egyes háborúk és hadjáratok lefolyásában, de a hadviselés egész fejlődésében is igen fontos szerepe volt a szállításnak.

Az élelemellátás vizsgálatánál pedig kimondottan nélkülözhetetlen a szállítás problémáinak tanulmányozása, hiszen az élelem az egyedüli szükséglet, amely nélkül a katona és a ló függetlenül attól, hogy harcol-e vagy nem, pihen-e vagy menetel, nem lehet meg, s így az élelemmel való ellátás állandóan és megszakítás nélkül újabb és újabb szállítási problémákat vet fel.

Néhány számszerű adat

A tárgyalt korban a francia hadseregben általában 10 q hasznos terhet számítottak egy szekérre. Ez a szám azonban meglehetősen durva átlagot jelent, ugyanis a szekerek teherbírása az útviszonyoktól, a szekér minőségétől, a befogott állatok számától és a szállított tehertől függően 5—25 q között váltakozott. A francia hadseregben a kenyeret egy alvázra szerelt ládaszerű építményben szállították, mely megóvta az időjárás viszontagságaitól és általában a szállításból következő rongálódásoktól. Erre a kenyér-

[1] K. Kovács L, *A magyar népi közlekedés kutatása*. Bp. 1948. 5. l.

szállító járműre, francia kifejezéssel „caisson"-ra csak 720 porciót, azaz kereken 5 q kenyeret lehetett rakni, míg lisztből egy szekérre 8—15 q-t rakhattak. A különbség abból adódott, hogy a lisztnél sokal jobban ki lehetett használni a szállítóteret, mint kenyérnél. Igen jó úton három lóval vontatott szekérre szénából 14, öt lovas szekérre gabonából 25 q-t számítottak. De már közepes utaknál is egy lóra csak 2,5 q terhet számítottak, ami azt jelenti, hogy három lónál 7,5, négy lónál 10 és öt lónál 12,5 q-t szállíthatott egy szekér.[2]

Az osztrák hadseregben Montecuccoli egy lóra öt mázsát, azaz 2,8 q-t számított, ami négy lónál kereken 11 q-t jelent. Más helyen viszont csak 7 q-t számít átlagosan egy szekérre. De találkozunk ennél sokkal kisebb teherhordó képességű szekerekkel is; Bácskában, 1697-ben az ökrök erőtlensége miatt polgári szekerekre 3, katonai szekerekre 4,5 q-t számítottak.[3]

Egy 1684-ből származó holland rendelkezés szerint egy szekérre csak 3,5 q-t számítottak. A Geldernben szokásos kétlovas szekerekre a francia hadvezetőség is csak 3 q-t számított.[4]

Magyarországon Zrínyi egy hatlovas szekérre 7,5—11,3 q-t számított.[5] A kuruc korban a megyék által kiállított 2—4 ökrös portális szekerekre általában 5—6 q-t számítottak, hat ökörnél 10—12 q-t. A „vasalt" szekereknél mindig 10—12 q-t számítottak, valószínűleg a tüzérségi szekereknél is. A „profuntszekerek" teherhordó képessége valószínűleg csak 5—6 q lehetett.[6]

Hegyes vidékeken öszvért használtak az élelem szállítására. Egy öszvér 100—200 kg terhet tudott szállítani, napi teljesítménye

[2] Puységur, *Art de la guerre par principes et par règles.* I—II. Paris. 1749. II. köt. 63. l. — Feuquières, *Mémoires sur la guerre.* Amsterdam 1734. 76. l. — DM. „Pain" címszó. — De Vault—Pelet, *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV.* I—VIII. Paris 1835. II. köt. 194. l.

[3] ASch. II. 49. és I. 204. l. — *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. II. Suppl. H.: 68—70. l.

[4] *Recueil des ordonnances militaires.* Gravenhage 1720. 72, 73. l. — De Vault—Pelet, *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Luois XIV.* I—VIII. Paris 1835. II. köt. 27. l.

[5] 15 köböl liszt vagy 20 köböl zab. Attól függően, hogy 83 vagy 125 l-es köblöt veszünk, a szélső értékek: 7,5—11,3 q. — ZMHM. 117. l.

[6] Egy 1708. évi portális szekér-kivetés adatai szerint egy szekérre 9,6—11,4 mázsa esik. Ez bécsi mázsánál 5,4—6,4 magyar mázsánál 5,7—6,7 q-t jelent. Takács J. *Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában.* Zalaegerszeg 1941. 327. l. — „A holott lehet vasas, de ha nem-is, olly jó, uj és erős Szekeret, a ki circiter husz Másányi tereh alá elégséges lehessen, hat-hat ökörrel és két béressel." kell kirendelni a megyéknek a hadak mellé. RU. II/6.

20—25 km volt.[7] 1703-ban az Itáliában működő francia hadseregnél 2000, a szövetségesek 1707. évi touloni hadjáratánál 5000 öszvért állítottak be élelemszállításra.[8]

A fenti adatok birtokában végezzünk el néhány számítást. Említettük, hogy egyszerre négynapi kenyéradagot szállítottak ki a hadsereghez és ugyancsak négy napra szóló takarmányt gyűjtöttek össze egy-egy takarmányozás alkalmával. Négynapi kenyér szállításához 720, négynapi zöldtakarmányhoz 4000, száraztakarmányhoz 2000 szekér kellett. A takarmányozási időtől függően tehát a hadseregnek 2700—4700 szekérrel kellett rendelkeznie.

Miután láttuk, hogy a hadsereg nem bízhatta magát a helyszínen található készletekre, és ezért a hadsereg mozgását nagymértékben korlátozó raktárakra volt utalva, felmerülhet a kérdés, hogy miért nem vitt magával nagyobb élelmi készletet, mondjuk egy hónapra valót? Miért írja Zrínyi egy helyen: „Abban penig mód nincsen, hogy egy vagy két hólnapi élést egyszersmind a táborban hordozzon ember."[9] Számítsuk ki, hogy hadseregünk egy havi élelmi készletének szállításához mennyi szekérre és igásállatra lett volna szükség.

Tegyük fel, hogy a hadsereg egy havi kenyérszükségletének felét lisztként, egy-egy negyedét kenyérként, illetve kétszersültként szállítja. 15 napra a kenyérszükséglet 13 500 q, ennek sütéséhez 10 000 q lisztre van szükség, tehát 1000 szekér kell elszállításához. Hétnapi kenyér 6300 q-t tesz ki, aminek szállításához szekerenként csak 5 q-t számítva, 1260 szekér kell. Naponként 500 q kétszersültet számítva, nyolc napra 4000 q kell és ezt 400 szekér szállíthatja el. Egyhavi kenyérszükséglet szállításához tehát 2660 szekér kellett volna.

Említettük, hogy a takarmányt szinte kizárólag a helyszínről biztosították a hadseregnek. A gyakorlat viszont az volt, hogy számolva előre nem látható nehézségekkel, bizonyos tartalékkal is rendelkeztek. Mivel a szálastakarmány nagy térfogata miatt nem jöhetett tekintetbe, csakis szemestakarmányról lehetett szó. Napi 2 kg zabot számítva, a havi zabszükséglet 24 000 q-ra rúgott,

[7] De Vault—Pelet, *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV.* I—VIII. Paris 1835. III. köt. 798., V. köt. 694. l.

[8] *Uo.* III. köt. 798. l. — *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. IX. köt. 46. l.

[9] ZMHM. 119. l.— Ezzel a kérdéssel már foglalkoztam (ZMHM. 103. l.), de itt szükségesnek látszott újból vizsgálat alá venni, mivel Zrínyi adatai csak 24 000 harcosból álló táborra vonatkoznak, másrészt pedig azóta újabb adatokra tettem szert.

aminek szállításához 2400 szekérre volt szükség. Ehhez hozzá kell számítani még a négy naponként összegyűjtött szálastakarmány szállításához szükséges 2—4000 szekeret. Mi vegyünk 3000-et, tehát a hadsereg egyhavi élelmének szállításához az eredeti 90 000 ember- és 40 000 állatporciót számítva 8000 szekérre lett volna szükség. Miután azonban a napi 90 000 ember- és 40 000 lóporció csakis a hadsereg harcos állományának, valamint a hadsereg egykét napi élelmét, lőszerét, műszaki és tüzérségi felszerelését szállító vonat legénységének, illetve igásállatainak lehetett elég, de semmiképpen nem fedezhette a 8000 szekérre felszaporodott vonat legénységének és igásállatainak szükségletét, számolni kell ezzel az új szükséglettel is. Szerényen számítva, az eredeti szekérállományhoz képest a szaporulat 5000 szekér, melyre további 10 000 hajtót, illetve segédet, valamint 30 000 igásállatot kell számítani. 10 000 ember 30 napi kenyérszükségletének szállításához kereken 300, 30 000 állat takarmányának szállításához pedig 2200 szekérre lett volna szükség, és újabb 5000 emberre és 15 000 igásállatra. Ennek a 15 000 állatnak és 5000 embernek újabb 900 szekér szállítaná az élelmet, s a számíthatást még folytatni lehetne. Végeredményben egyhavi élelem szállításához kereken 11 000 szekérre, 22 000 hajtóra és segédre, valamint 50 000—70 000 igásállatra lett volna szükség.

Két korabeli adattal igazoljuk, hogy számításaink nem túlzottak. Landau ostromának már említett tervénél az intendáns napi 90 000 kenyérporciót számítva 32 napon keresztül, továbbá figyelembe véve a tüzérség és műszaki felszerelés szállítását, 5000 szekeret tartott szükségesnek, akkor amikor takarmányt kizárólag a helyszínről gondolta beszerezni, tehát nem szállítottak volna zabot a hadsereg után.[10] Puységur pedig egy 120 000 harcost és 80 000 állatot számláló hadsereg négynapi élelmének szállításához mintegy 9000 szekeret és 36 000 igásállatot tartott szükségesnek, de csak elméletileg, ugyanis a gyakorlatban ennyi állat beszerzését és eltartását lehetetlennek vélte, épp ezért egy ilyen nagy hadsereg ellátását raktárak és szállításra alkalmas vízi utak nélkül elképzelhetetlennek tartotta.[11]

Tovább folytatva számításainkat, ennek a 11 000 szekérből álló menetoszlopnak a hossza, 12 m-es szekérhosszt és szekeren-

[10] De Vault—Pelet, *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV.* I—VIII. Paris 1835. V. köt. 790 és köv. l.

[11] Puységur, *Art de la guerre par principes et par règles.* I—II. Paris 1749. II. 63. és köv l.

ként 6 m távközt számítva, 198 km lett volna.[12] Ilyen monstrumot irányítani és vezetni azonban lehetetlen lett volna. Gondoljuk meg: napi 25 km menetteljesítményt véve az oszlop vége nyolcnapi menettávolságra követhette volna élét, a parancsnok az oszlop végén történő eseményekről legfeljebb két nap múlva értesülhetett volna — kitartó futárlovakra gondolva —, arról nem is beszélve, hogy az oszlop nagyobb részét harcászatilag lehetetlen lett volna biztosítani. S ha arra gondolunk, hogy ennek az irdatlan tömegű igásállatnak naponta a menetvonal közvetlen környékén zöld-, illetve szálastakarmányt kellett volna biztosítani, valamint ivóvizet, akkor beláthatjuk, hogy harmincnapi élelem szállítása teljesen megoldhatatlan lett volna.

De ilyen sok szekér és igásállat beszerzése is leküzdhetetlen nehézségekbe ütközött volna. A hadszíntéren, tekintve a korabeli állatállományt, egészen bizonyosan nem lehetett volna ennyi állatot találni.[13] De azt sem lehetett volna megoldani, hogy a hadsereg, függetlenítve magát a helyszínen található állatállománytól, már eleve ennyi állattal vonuljon ki. Ezt pénzügyi okokból nem lehetett volna megtenni. Ausztriában 1705-ben egy pár ökör ára kereken 190 Ft, tehát a fentiekben kiszámított igásállatok ára — amennyiben csak ökröket veszünk — 5—6 millió Ft-ra rúgott volna akkor, amikor Ausztria 1703. évi hadi költségvetése csak 28,7 millió Ft-ot tett ki. Egy másik adat szerint a kincstár Oppenheimer vállalkozónak 350 Ft-ot fizetett ki egy hatökrös szekérért, tehát a 11 000 fogat legalább 3,8 millió forintba került volna.[14] Franciaországban a spanyol örökösödési háború idején egy lónak és egy szekérnek 200—200 livre volt az ára. A szükséges vonat ára tehát mintegy 12 millió livrere rúgott volna. Ehhez hozzászámítva az igásállatok takarmányának és a hajtók kenyerének árát (kerek számokban 0,6 + 4,5 = 5 millió), az összes költség 17 millió livret tett volna ki akkor, amikor 1700 körül a francia állam összes bevétele 160 millió volt.[15] Meg kell jegyez-

[12] A szekérhosszakra és távközökre nézve: De Vault—Pelet, *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV.* I—VIII. Paris 1835. V. köt. 791. l.

[13] A 18. század közepén Nagy Frigyes lehetetlennek tartja, hogy egy 50 000 harcosból álló hadsereg takarmányának szállításához bármilyen vidék elegendő szekeret és lovat tudjon adni. Friedrich der Grosse, *Unterricht des Königs von Preussen an die Generale seiner Armeen.* Hannover 1794. 21. l.

[14] *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. I. köt. 266., 665. és V. köt. 63. l.

[15] Dupré d'Aulnay, *Traité général des subsistances militaires.* Paris 1744. 198., 204. l. — H. Sée, *Histoire économique de la France.* I—II. Paris 1948—1951. I. köt. 161. l.

nünk, hogy itt mi csak egy operáló hadsereg költségét számítottuk ki, holott tudjuk, hogy Franciaország részéről öt-hat, Ausztria részéről legalább két ilyen hadsereg működött a különböző hadszíntereken.

Magyarországon ugyan jóval alacsonyabbak voltak a marhaárak, mégis egy hasonló nagyságú szekérpark kiállítása pénzügyi szempontból igen nagy terhet jelentett volna. Egy 1706. évi ugocsai limitáció szerint „egy jó béres szekér 6 ökör után való" ára 5, egy pár ököré 10 forint volt. Egy hatökrös szekér tehát 35 forintba került. A 11 000 szekér ára igásállatokkal együtt 0,4 millió forintra rúgott volna, amikor az 1706. évi hadi költségvetés csak 8,5 milliót tett ki.[16]

Mindebből következik, hogy a hadseregek nem vihettek magukkal egyhávi élelmet. Sőt az adatok azt bizonyítják, hogy sokszor még négy-öt napi készlet elszállítása is hatalmas nehézségekbe ütközött az igásállatok hiánya miatt. Különösen nagy volt a lóhiány, ezért kénytelenek voltak ökröket alkalmazni a vontatásra. Az ökör ugyan jóval olcsóbb és igénytelenebb volt, mint a ló, azonkívül húsát is felhasználhatták, de kisebb teher vontatására volt képes és sokkal lassúbb is volt.[17] Az osztrák hadsereg a tárgyalt korban állandóan lóhiánnyal küzdött. 1703-ban az itáliai hadseregnél a szükséges 14 000 lóhoz képest 9500 a hiány. 1704-ben az osztrák tartományok a rájuk kivetetett 6000 lovat képtelenek beszolgáltatni, és ebben az évben a császári lovasezredeknél a lecsökkent emberállomány mellett is a katonák egyharmadának nincs lova. Ebben az évben az itáliai hadseregnél 15 000 ló hiányzik, az előírt állománynak mintegy 45%-a.[18] Néha nevetségesen bagatell mennyiségek hiányoznak és pótlásukra nincs mód, pedig az igásállatok hiánya súlyosan hátráltatja a hadműveleteket. 1707-ben a Német Birodalom területén harcoló császári hadsereg igásállatait csak június végére tudják nagy nehézségek árán beszerezni, de még ekkor is 118 ló és 182 ökör hiányzik. Ezeket viszont már egyáltalán nem tudták pótolni. 1706-ban az itáliai hadsereg tüzérségének vontatásához 458 ló és 512 ökör kellene, de májusig csak 98 lovat és 292 ökröt sikerül

[16] Ezek limitált árak voltak. MGSZ. 1894., 349. — AR. V. 615. l. — Valójában egy pár ökör 40 tallérba (60 forint) került. Uo. 550. l. — A forint és tallér viszonyára nézve: *Practica Aritmethica*. Nagyszombat 1709. Számozatlan oldalak.

[17] Napjainkban egy ló munkateljesítménye 8 óra alatt 2,5 millió mkg, egy ököré 1 millió. — Vásárhelyi B. *Közlekedésügy*. Bp. 1959. 161. l.

[18] *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*. I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. V. köt. 664., VI. 71., 83., 88., X. 67. l.

beszerezni. Mivel az idő sürget, a hadvezetőség Oppenheimer vállalkozóhoz fordul, de ennek minden ügyessége és kitűnő összeköttetései mellett sem sikerül a hiányzó állatokat teljes számban beszerezni, és június végén még mindig hiányzik néhány ló és 310 ökör. 1703-ban a németországi hadszíntér császári csapatai számára sikerül tekintélyes mennyiségű lisztet és zabot beszerezni, de a készletek elszállítására nincs mód, mivel a hadseregnek nincs elegendő szállítóeszköze, a parasztok igásállatai pedig a több éve tartó háború következtében tönkrementek. De még olyan vidékeken is, melyeken nem pusztított végig a háború, a szállítóeszközök hiánya sokszor lehetetlenné teszi a szállítást. 1704-ben sikerül a császári hadvezetőségnek a Dráva völgyében és Karinthiában nagy gabonakészleteket felhalmozni, de elszállításuk lehetetlen az előfogatok hiánya miatt. Az eset annál is inkább súlyos volt, mivel közben az itáliai hadsereg szó szerint éhezett.[19]

Franciaországban a lópótlás okozott igen nagy gondot. Miután az ország lóállománya távolról sem fedezhette a hadsereg szükségletét, importra szorultak. Legtöbb lovat Svájcból, illetve Svájcon keresztül importáltak.[20] Éppen a lóimport miatt, a francia hadvezetőség 1706-tól kezdve mindent megtesz stratégiai szempontból annak érdekében, hogy Svájccal az összeköttetése meg ne szakadjon.[21] 1704-ig, amíg a szövetségesek blokád alá nem helyezték országukat, a franciák sok lovat hoztak be Hollandiából és a német fejedelemségekből. Ettől kezdve ezekből az országokból csak csempészúton kerülhetett Franciaországba ló, de a forgalom még így is jelentős volt. Amikor pedig 1707-től a szövetségesek megszigorították az ellenőrzést és a csempészet nehézzé vált, a francia lópótlás is súlyos zavarokkal küzdött.[22]

Igen megnehezítették a szállításokat a rossz útviszonyok.[23]

[19] *Uo.* IX. 51., VIII. 62., II. Suppl. H.: 69., V. 106., VI. 102. l.

[20] „Ordinairement à l'égard des chevaux, on fait des conventions avec des entrepreneurs qui en font des levées dans la Suisse." — Dupré d'Aulnay, *Traité général des subsistances militaires.* Paris 1744. 58. l.

[21] De Vault—Pelet, *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV.* I—VIII. Paris 1835. V. köt. 3—5., VI. 316. l.

[22] *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. VI. 123., VII. 88., VIII. 62. l.

[23] Az útviszonyokra nézve l.: H. Sée, *Histoire économique de la France.* I—II. Paris 1948—1951. — J. Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit.* I—II. 2. Aufl. Berlin 1958. — W. Sombart, *Das moderne Kapitalismus.* II. Bd. 1—2. Hbd. 3. Aufl. Leipzig 1919. — W. Naudé, *Getreidehandelspolitik der europäischen Staaten vom 13. bis zum 18. Jahrhundert.* Berlin 1896. — C. F. Labrousse, *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France du XVIII siècle.* I—II. Paris 1933. — G. M. Trevelyan, *England under Queen Anne.* I—III. London 1930—34.

Annak, hogy a hadseregek csak nyáron harcoltak, tulajdonképpen egyik fő oka az volt, hogy a téli hónapokban felázott utak teljesen használhatatlanokká váltak, s így az utánszállítás megakadt. De még arra is számos példa van, hogy nyáron sem lehet az utak rosszasága miatt a stratégiai szempontból indokolt és szükséges mozdulatokat végrehajtani. 1709-ben a szövetségesek nem támadhatják meg a szinte éhező és általában igen kedvezőtlen helyzetben levő francia hadsereget, mivel a hosszan tartó esőzések teljesen használhatatlanná tették az utakat; „sem az élelem utánszállítására, sem pedig az ellenség megkerülésére és hátbatámadására nincs mód" — írja ebben az időben Savoyai Eugén.[24] 1677-ben XIV. Lajos az udvarral Valenciennes ostromához utazik, de a rossz utakon egész udvartartása lemarad, és a király egyedül, lóháton érkezik meg a táborba.[25] 1683-ban Lotharingiában Créqui marsall hadseregével napi négy kilométernél többet nem tud megtenni a rossz utakon.[26] 1692-ben a Medárd nap után meginduló esőzések annyira feláztatták az utakat, hogy a Namurt ostromló francia hadsereg utánpótlása teljesen megrekedt és csak úgy tudtak valami csekély élelmet és lőszert a csapatokhoz szállítani, hogy a hátaslovakat is munkába fogták, és még az udvaroncok és a nemesi gárda tagjai is segédkeztek a szállításban.[27]

Természetesen Magyarországon sem voltak jobbak a viszonyok. Montecuccolitól tudjuk, hogy 1660/61 telén az udvar képtelen volt ellátni a felső-magyarországi várakat, mivel a „feneketlen sárban" a szállítmányok megrekedtek.[28] 1689-ben Bádeni Lajos arról panaszkodik, hogy a sáros utakon a szekerek nem tudják követni a hadsereget és hat napja menetel akkora úton, ami egyébként 3—4 óráig tartana.[29] A Rákóczi-korból is sok adatunk van a szállítás nehézségeire, a „gonosz utakra", melyeken sem élelmet, sem lőszert, sem más anyagot nem lehet rendeltetési helyére juttatni.[30]

[24] *Feldzüge des Prinzen Augen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. XI. Suppl. H.: 138. l.

[25] C. Rousset, *Histoire de Louvois.* 6. ed. I—IV. Paris 1879. II. köt. 283. l.

[26] *I. m.* III. 243. l.

[27] Saint—Simon, *Mémoires.* Ed. par Boislisle. I—XVII. Paris 1879—1905. I. 42. l.

[28] DGCT. II/VIII.

[29] Röder v. Diersburg, Ph. *Des Markgrafen Ludwig W. von Baden Feldzüge wider die Türken.* I—II. Carlsruhe 1842. 92. l.

[30] Eml. 48., 99. l. — Márki S. *II. Rákóczi Ferenc.* I—III. Bp. 1907—1910. II. köt. 343. és köv. l. — Th. Gy. X. 155. l.

Az élelemszállító vonat felállítása és szervezete[31]

A kuruc állam szállításügye

A tárgyalt korban állandó, szervezetszerű vonatcsapatok még nincsenek, és a szállító eszközöket is az állam csak kis részben állítja ki saját rezsiben, nagyobbrészt vállalkozókra bízza, vagy a lakosság szekereit veszi igénybe előfogatként. Mindenesetre hasonlóan napjaink gyakorlatához, a kivonuló hadseregnél meg lehetett különböztetni a csapatok közvetlen használatára rendelt élelemszállító szekereket, mai kifejezéssel a „csapatvonatot", valamint a tulajdonképpeni utánszállítást végző „seregvonatot". A csapatvonathoz századonként 2—3, ezredenként 4—50 szekér tartozott. A seregvonat 50—200 szekérből álló kocsioszlopokra oszlott, melyeknek félig-meddig katonai szervezetük volt. A kocsioszlophoz állandó jelleggel törzsek, hivatalnokok és mesteremberek voltak beosztva s annak magját alkották. Ez a mag mint állandó keret a mai vonatcsapat előképének tekinthető. A kocsisokat és segédeket, valamint az igásállatokat és a szekereket rendszerint vállalkozók szerződtették, illetve szerezték be és a hadjárati idő végén elbocsátották őket. Az így szervezett kocsioszlopok azonban rendszerint soha nem voltak elegendők és az utánszállítás lebonyolításához igénybe kellett venni a hadszíntéren található szállító eszközöket is.

Az élelemszállító vonat igazgatási szempontból a hadbiztos alá, pénzügyi szempontból — ha a vállalkozó állította fel — a vállalkozó alá tartozott, míg fegyelmi szempontból a szekérmestertől függött, aki a vonat irányítására nézve a kvártélymestertől kapta az utasításokat. Külön szekérmestere (Wagenmeister, Vague-mestre) volt a hadseregnek tábornoki rangban, a franciáknál és a szabadságharc utolsó idejében a kurucoknál a brigádoknak, valamint az ezredeknek. A szekérmester feladata volt, hogy a szállásmester terveinek megfelelően megszervezze a vonat mozgását, meghatározza menetrendjét és ellenőrizze menetfegyelmét.

A kuruc hadsereg szállításügyeinek szervezete sok tekintetben eltért a nyugati hadseregekétől. Ennek legfőbb oka az volt, hogy maga az ország volt a hadszíntér, és a lakosság közvetlenül, kontribució útján látta el a hadsereget a szükséges szállítóeszkö-

[31] Felhasznált források: *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. I. köt. 258. és köv. l., és a DM. idevonatkozó címszavai.

zökkel. Most már abból kifolyóan, hogy a kuruc hadsereg saját földjén harcolt, az ellátást a már említett „étappellátásra" lehetett alapozni. Az élelemellátásnak ennél a módjánál a hadsereg étapptól-étappig, azaz raktártól raktárig menetelt, tehát élelmét elvileg nem hátulról kapta utánszállítás útján, mint az ellenség vagy semleges ország földjén harcoló és ellátási bázisuktól egyre távolodó nyugati hadseregek. Ennek következtében egyrészt jóval kisebb volt a hadsereg szállítóeszköz szükséglete, másrészt a polgári igazgatás sokkal nagyobb és közvetlenebb szerepet kapott a vonat kiállításában és fenntartásában mint nyugaton, ahol ennek funkciója lényegében megszűnt akkor, amikor a járműveket és igásállatokat, illetve a beszerzésükhöz szükséges pénzt a hadsereg rendelkezésére bocsátotta. Részben ez a körülmény, másrészt a kuruc hadsereget oly sok tekintetben jellemző szervezetlenség, fegyelmezetlenség, általában pedig az állam- és hadseregigazgatás kiforratlansága igen megnehezíti a kuruc szállításügy áttekintését. Vizsgálatainkat két ütemben végezzük: először áttekintjük a szállításügy szervezeti kereteit, utána megvizsgáljuk a vonat kiállításának körülményeit és annak államigazgatási, adóügyi és politikai aspektusait.

Hasonlóan a nyugati hadseregekhez, a kuruc hadseregben is meg lehet különböztetni a csapat- és seregvonatot, bár az utóbbinak több fajtája volt. A csapatoknál levő élésszállító szekereket általában „füvelő", „fűhordó", „szénálló" szekereknek nevezték. Már az elnevezésből is látszik, hogy ezeket a szekereket elsősorban a takarmányozás céljaira használták, bár kenyeret is szállítottak rajtuk.[32] A gyalogszázadoknak két, a lovasszázadoknak három élésszekerük volt. Ezeket a szekereket a districtuális commissárius szolgáltatta a szekérmester kezeihez, aki azután elosztotta a hadak között. A szekérmester felügyelt afelett, hogy a hadak a számukra kiutalt szekereket „el ne bocsássák", mert ennek aztán az lett a következménye, hogy szekér hiányában a katonák a szegénység marháját „distrahálták". Ezek a szekerek „egész Táborozáson", tehát a hadjárati idő egész tartama alatt a hadaknál maradtak és melléjük egy commissáriust rendeltek ki a megyéktől, aki köteles volt a hiányokat azonnal pótolni, másrészt megakadályozni, hogy a hadak tönkretegyék a szekereket és az igásállatokat.[33] 1707-ben, az eddig csak úgy látszik szokásjogon alapuló gyakorlatot törvényesítik és kimondják, hogy bár az „idegen országbeli

[32] AR. III. 256. l. — Th. Gy. III. 119—120. — Bercsényi 1705-ben a „fűhordó szekereket" küldi kenyérért. AR. IV. 654—655. l.

[33] OL. RL. V. 2. d. 1704. XI. 13., — Uo. I. 2. d. 1706.

hadaknál" a lovasszázadoknak csak két, a gyalogszázadoknak pedig csak egy „Profont szekér" jár, „Mindazonáltal hogy a fue hordással annyival-is jobban kímélhessék-meg a Lovaikat a Hadak, placidáltatik . . ." minden lovasszázadnak három, gyalogszázadnak két szekér.[34]

A seregvonat egyik részét a hadbiztosság szekérparkja alkotta. 1704. októberében rendeli el Forgách Simon, hogy legyen a hadbiztosságnak állandóan 40 szekere, melyek a „hadak élését és sóját hordozzák".[35] A hadbiztosság előbb idézett instrukciója szerint pedig: „Hogy penig az szükséghez képest succurálhasson szekerek dolgábul (ti. a hadbiztosság), mindenkor tartson maga mellett harmincz szekereket és száz pár vonó marhát."

Volt ezenkívül a raktáraknak is szekere. Ezek rendeltetése az volt, hogy a raktárak készleteit a szükséghez képest a hadakhoz szállítsák, néha azonban a csapatokhoz is beosztották őket.[36]

Végül pedig, amikor 1709-ben felállítják a brigádokat, brigádvonatokat is létesítenek. Ezek már igen közel álltak a nyugati hadseregek seregvonataihoz.[37] Azonban úgy látszik, hogy ez a megoldás sem volt végleges, mert Rákóczi 1709 novemberében írt leveléből arról értesülünk, hogy csökkenteni akarja a hadak vonatját, mivel igen nagy terhet jelent a jobbágyságnak, de akadályozza a hadműveleteket is. Ezért az élésellátásnak valamilyen új módját akarja megszervezni: „Hadainknak subsistentiájárúl más modalitásokat akarván observáltatnunk, melyre nézve az élés hordó szerekerek ezentúl szükségesek nem lesznek", és a hadak, főleg azonban a tisztek úgy rendezzék málháikat, hogy amint parancsot kapnak „könnyű szerrel, minden szekér nélkül indulhassanak".[38]

Egyébként az étappélelmezés speciális körülményei között a nyugatihoz hasonló seregvonatra valójában nem is volt nagy szükség. Más volt a helyzet, amikor az egész hadsereg, illetve annak nagyobb része készült külországi vállalkozásra, mint ahogyan ez a Sziléziába tervezett hadjáratnál lett volna az eset. Ehhez a nagyszabású vállalkozáshoz a szállítószolgálat eddigi szervezete nem lett volna alkalmas. Valószínűleg ezért kellett 1708 tavaszán 1000 szekeret összegyűjteni.[39]

[34] RU. I/6.
[35] Th. Gy. III. 119—120. — ETK. 159—161. l.
[36] Th. Gy. III. 305—307. — ETK. 72—73. l.
[37] Th. Gy. XIII. 171—173. l.
[38] AR. II. 586—587. l.
[39] Uo. V. 632. l.

Lássuk most a kuruc szállításügy adó- és igazgatásügyi oldalait. A vonatot a jobbágyságra adóként kivetett, ún. „portális szekerekből" állították ki. Általában három porta adott egy szekeret.[40] A portális szekerek csak a hadjárati idő alatt lehettek a hadaknál, és ősszel vissza kellett szolgáltatniok a megyéknek.[41] A hadjárathoz szükséges szekerek számát a főhadbiztosság határozta meg, majd elosztotta az egyes districtusokra. A districtuson belül a districtuális commissárius osztotta el az egyes megyékre a kiállítandó szekereket. Amennyiben a szekereket nem állandó jelleggel, tehát nem mint „fűhordó szekereket" rendelték ki, hanem egyszeri élésszállításra, a districtuális commissárius kötelessége volt, hogy visszairányításukról gondoskodjék.[42]

Az előre megszabott és a porták után kivetett szekereken kívül gyakran volt még a hadaknak szekerekre szükségük. Az ilyen szükséglet rendszerint a hadi helyzetnek valamilyen előre nem látható megváltozása folytán merült fel és sürgős intézkedést kívánt. Épp ezért a szabályos hivatalos út betartására nem volt mindig idő és mód, így a csapatok a főhadbiztosság és a megyék elmellőzésével közvetlenül vették igénybe a jobbágyok szekereit. Mindez elvileg teljesen indokolt volt és nem is okozott volna különösebb bajt, ha nem adott volna alkalmat számtalan visszaélésre, és általában, ha a kuruc állami és hadi adminisztráció szervezettebb lett volna, továbbá, ha a háborúval járó eldurvulás, az enyémtied fogalmának elhomályosulása nem változtatta volna a jobbágyságot sújtó egyik legnagyobb teherré. Már igen korán, 1705-ben zavarokat okoznak a hadi helyzet által előidézett szükség ürügyén történt önkényes szekérigénybevételek. Egy ebből az időből származó hadbiztossági tervezet foglalkozik a kérdéssel, melynek írói azt javasolják, hogy amennyiben a hadak részéről rendkívüli szekérigénybevételre kerül sor, a parancsnokok forduljanak a hadbiztosság útján a megyékhez, megjelölvén a kívánt szekerek számát, a kirendelés helyét és idejét. A hadbiztosság viszont rendeljen ki „subcommissáriusokat", akik a szekereket felrakatják és általában ellenőrzést gyakorolnak, továbbá a megyei commissárius jelenlétében naponta kifizetik a szekeresek kezéhez a vectura árát, ami egy pár ökör után 10 garas. Bercsényi meglehetős szkepszissel fogadta a javaslatot, főleg pedig azt nem helyeselte, hogy szinte törvényesítsék, hogy a hadbiztosság fizesse ki a portális szekereken felüli vectura árát „és az vármegyék arra szoktassanak

[40] ETK. 159—161. l. — Th. Gy. III. 119—120. l.

[41] ETK. 109. l. — Takács J. *Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában.* Zalaegerszeg 1941. 114. és köv. l.

[42] OL. RL. V. 2. d. 1704. XI. 13.

decrelaliter''. Szokásához híven Bercsényi most is sziporkázik a szellemességtől, de iróniától csepegő sorai vajmi kevés konkrétumot tartalmaznak. Sőt, ezt a rendkívül felelősségérzettől áthatott javaslatot elutasítva, válaszát igen méltánytalan — és az adott helyzetben teljesen oktalan — rendreutasítással zárja: ,,Mi haszna az sok rend szaporítása, mikor még magát sem vette rendben az Commissariatusság.''[43] Hogy a tervezetben felvetett gondolatok megvalósítására igen nagy szükség lett volna, azt mi sem bizonyítja jobban, minthogy az elkövetkező időben egyre sűrűbben és egyre súlyosabb formákban merülnek fel hasonló panaszok. 1707-ben Vas megye ír Bottyánnak, hogy rendezze az előfogatok igénybevételét, ugyanis abban semmi rendkívülit nem látnak, hogy a hadak közvetlenül veszik igénybe a falvak szekereit, mert ,,ha az szükség úgy kívánja, — annak nincsen regulája'', csak azt kérik, hogy legalább a kemenesaljai szolgabírót értesítsék.[44]

Ismerve a kuruc állam viszonyait, talán felesleges is megjegyezni, hogy nem mindig a hadak voltak a hibásak, hanem gyakran a megyék is. Sokszor előfordult, hogy a kivetett portális szekerek kiállításával késtek, így a csapatok nem tehettek mást, mint hogy maguk vegyék el a jobbágyoktól. 1706 júliusának végén, tehát jóval a hadjárati idő kezdete után, Veszprém megye még mindig nem állította ki a portális szekereket, mire Eszterházi Antal ráír a megyére és megsürgeti a szekereket, mert egyébként nem lehet a jobbágyokat mentesíteni a ,,gyakori forspontozástól'' és a hadaknál sem lehet ,,állandóságot'' tartani.[45] Az erdélyi hadak 1707. évi panasziratában olvashatjuk, hogy ,,az Regulamentáris szekereknek nem prestálása'' azzal a következménnyel jár, hogy ,,az Hadaknak szüntelen Portázni s szolgálni kelletvén az lovat sok futrazsirozással el rontja, füvelni menni kénteleníttetik Lovát károsítja s bádgyasztja s a Szolgálat tételre alkalmatlanná tétetik''.[46]

A rendelkezésre álló adatok mind azt mutatják, hogy a kuruc állam számára a legnagyobb gondot, a jobbágyság számára pedig a legnagyobb terhet jelentette a szekerezés megszervezése, illetve teljesítése. A csapatok részéről sorozatos visszaélésekkel, a magasabb parancsnokok részéről erőszakkal és már csalásnak beillő praktikákkal, a jobbágyság részéről ellenállással, a megyék részéről pedig nemtörődömséggel találkozunk.

A csapatok a nekik csak hadjárati idő alatt járó portális szekereket a hadakozás végével nem szolgáltatják vissza, hanem

[43] AR. IV. 447—450. l.
[44] Uo. IX. 402. l.
[45] ETK. 6—7. l.
[46] Th. Gy. VII. 284—289. l.

maguknál tartva megzsarolják a megyéket és „azok helyet képtelen summákat exigáltonak", amint Eszterházi írja.[47] 1709-ben Károlyi Sándor utasítja Darvas Ferencet, hogy a Zólyom megy által egyszeri fuvarozásra küldött szekereket tartsa magánál, bá azokat vissza kellene adni a megyéknek. Eljárásának törvénye alapját úgy akarja megadni, hogy a megyére a jelek szerint telje síthetetlen terhet ró: májusban, tehát amikor a lakosság gabona készlete rendszerint már kifogyóban van, 1200 kila (kb. 300 q gabonaadót vet ki rá, melynek benem szolgáltatása lenne az ürügy a szekerek visszatartására. Leveléhez még hozzáfűzi Károlyi, hogy amennyiben a megye ellenkezne, Darvas rendeljen néhány ezredet a nyakára.[48] Persze Károlyi nema mag a hasznára és nem is merő zsarnokságból cselekedett így; a rendkívüli katonai fontosságú Újvár élelemmel való feltöltéséhez kellettek a szekerek, és ez nem tűrhetett halasztást. Mindenesetre eljárása formailag törvényellenes volt és nem növelhette a kuruc állam tekintélyét Zólyom megye előtt.

Bár a megyéktől kirendelt biztosok feladata lett volna, hogy felügyeljenek a hadakhoz rendelt szekerek és igásállatok épségére, a katonák rablógazdálkodását megakadályozni nem tudták. A végén Rákóczi elrendelte, hogy ne adják a szekereket a századok kezére, hanem maradjanak a szekérmestereknél, aki gondoskodni tartozott arról, hogy minden századhoz odaszállítsák az élést.[49] A jobbágyság pedig, hogy állatait és szekereit megmentse a pusztulástól, úgy védekezett, hogy szekerestül elszökött a táborról.[50]

A szekerezést kísérő zavarok, rendkívüli nehézségek és megoldhatatlan problémák súlyosságára jellemző a hadbiztosság 1707. évi panaszirata.[51] Az irat bevezetőjében megállapítja, hogy a portális szekerek kiállítása körül mutatkozó visszásságok súlyosan hátráltatják a hadműveleteket; „Mert jóllehet, a Nemes Vármegyékre Porták után obveniát fennálló szekerek fel vetése lett is, de azokh ki állítása, mely késedelmes, melly restantiás, melly hibás, azt e jelen lévő Campániának el kezdésével is tapasztallyuk; holott még egy két hólnappal praevie intimáltatván azoknak minden készülettel és alkamatosságokkal való készítések", mégis a megyék késnek és tele vannak kifogásokkal „hogy tudniillik vagy a Marhának gyengevólta, takarmánya nem létte, ollykor az időnek hátramaradása, utak alkalmatlansága és ezekhez több

[47] ETK. 109. l.
[48] Th. Gy. XI. 305—307. l.
[49] AR. III. 256. l.
[50] KO. V. 550—551. l.
[51] OL. RL. I. 2. b. 1707.

hasonló ki gondolt akadállyok nem engednének eléb való kiállításokat", de ha ki is állítják a szekereket, hitvány marhát és rossz szekeret adnak, sőt a jobbágyok szándékosan adnak rosszat, hogy a táborból hazaküldjék őket. A vármegyék a kirendelt szekereket nem ellenőrzik, nem mindig rendelnek ki melléjük biztosokat, de akit kirendelnek, az sem végzi lelkiismeretesen a dolgát, „csak a Táborig késérvén veszendőben oda hadgya szekereit, kikkel alligh tehet valamelly Tábori Szolgálatot, minden eszközey törnek, romlanak, szöknek, marhájok vesznek, károkra sem hajtván, csak szabadulhassanak (ti. a jobbágyok)". Így azonban szekér hiányában a hadak minden rend nélkül ott veszik el a jobbágyok szekereit, ahol találják „széttében hajtogattya a szegénység szekereit nagy oppressiójával, mellynek maga a Nemes Vármegye vagy tisztei az okai a rendetlen dispositio miatt". És itt van a kuruc államszervezet alapvető gyengeségéből származó circulus vitiosus, amiből nincs kilépés, amin sem jóakarat, sem értelem, de szigor sem segíthet: „Így practicálván eleitül foghvást a szegénységh, illyen alkalmatlanságával nagyobb bajt szerezvén a Nemes Vármegyéknek, per consequens magának, kibül a fogyatkozások, azokbul a panaszok, és annak utánna Vitézlő Rend által következni szokott rendetlen excessusok származnak, ezekbül penigh, tanquam ex Primis Principiis Haza Szolgálattyában való hátramaradások necessaria consequentia következnek, kiért annak utánna ezen Hadi Commissariatus szokott indirecte okoztatni, hogy a portális szekerek pleno numero nem praestáltatnak, kik nemhogy a mindennapi szolgálatokra, kenyér, liszt, zab és egyéb Provisio hordásra, Proffont Házak és Magazinumok körül kivántató servitiumokra, úgy a Praesidialis hellyek szükségire sufficiálhatnának, de csak praecise az Hadak vecturája sem telhetik ki regulamentaliter. Azon okbul történt megh sokszor az, ámbár Provisio volt is a Proffont Házakban, de annak szállításában szekerek nem létte tett fogyatkozást, ha csak cum assistentia Dominorum Bellicorum Officialium maga a Commissarius vagy Proffont Mester nem hajtott, nem használván Nemes Vármegyék becsületes tisztjeinél requisitiója a hirtelen szükségtül el ijedvén mindjárást lehetetlenséget allegáltak, és az illyen exceptiók alatt koplaltak a Hadak."

Végeredményben tehát az olyan egyszerűnek, olyan kézenfekvőnek feltűnő portális szekérállítás, melynél látszólag egy rendelet elég volt, hogy a hadsereg megkapja a szükséges szekereket, és aminél sem pénzre, sem a vállalkozó közreműködésére nem volt szükség, teljesen csődöt mondott. Talán ez a felismerés diktálhatta a *Regulamentum Universale* azon rendelkezését, mely megszüntette a portális szekérállítást. Ettől fogva a vármegye az

általa kiállított, pontosabban a területéről kiegészített ezredeket közvetlenül látta el szekerekkel.[52] Ezenkívül kimondja a rendelkezés, hogy a vármegyék által adott szekereken felül a hadak nem kaphatnak szekeret, s ha kivételesen hiány mutatkozna, akkor a provinciális commissáriusokhoz kell folyamodni. A rendelkezés azt is megígérte, hogy a tönkrement szekereket az állam megtéríti a megyéknek. Végül is ez a rendszer sem vált be, főleg azért, mert a folyton romló katonai helyzetben egyre nagyobb területek estek ki a kuruc állam ellenőrzése alól, így a megyék, még ha akarták volna, sem tudták volna teljesíteni a hadak kívánságait. Mindez párosulva a kuruc államszervezet fokozódó felbomlásával, szinte teljes anarchiát eredményezett a szekérellátás területén. A szekérkiállítás egyetlen eszköze a kíméletlen katonai rekvizíció maradt és erre maga Rákóczi is adott parancsot és felhatalmazást.[53]

Kissé hosszasabban foglalkoztunk a kuruc szállításüggyel, de meg kellett tennünk, mivel attól eltekintve, hogy minderről a történeti kutatásban kevés adat volt, igen élesen megvilágítja a korabeli katonai szállítások elé tornyosuló óriási akadályokat, melyeket nemcsak a szállítástechnikai nehézségek okoztak, hanem döntő mértékben politikai és államigazgatási momentumok is.

A vízi szállítás

A szekérszállítás vázolt nehézségei miatt igen nagy jelentősége volt a korban a vízi szállításnak. Joggal írja Churchill, hogy ebben az időben a vízi utaknak ugyanolyan jelentőségük volt a hadviselés szempontjából, mint a 19. század második felétől a vasútaknak.[54] A vízi szállítóeszközök kapacitása összehasonlíthatatlanul nagyobb, a szállítás költsége pedig lényegesen kisebb. A korabeli szakértők különböző normákkal számolnak. Montecuccoli egy hajóra 50 szekér rakományát számítja. Vauban vízi vontatásnál egy ló teljesítményét száz szekérbe fogott ló teljesítményével veszi azonosnak, ami 25 tonnát jelent egy lónál. A 18. század második felében De Luca egy vontató lóra csak 5 tonnát, egy dunai hajóra 3—250, egy tiszai hajóra 10—20 tonnát számít.[55]

[52] RU. II/6.

[53] AR. III. 259. l.

[54] W. S. Churchill, *Marlborough. His Life and Times.* I—IV. London 1934. II. köt. 102. l.

[55] ASch. I. 205. — E. Lavisse, *Histoire de la France illustrée.* Tome. VII. 1. partie: *Louis XIV.* Paris 1911. 210. l. — De Luca, *Historisch-Statistisches Lehrbuch zur Kenntnis der Österreichischen Staates.* I—II, Wien 1779—98. II. köt. 183—185. l.

Figyelembe véve ezeket az adatokat, könnyen beláthatjuk a vízi szállítás fontosságát, hiszen elegendő hajótér mellett, könnyen szállíthatott magával a hadsereg akár több hónapi élést is. A kor hadszíntereinek vízi útjai: Németalföldön a Rajna alsó folyása, a Meuse, az Escaut és az őket összekötő csatornák, Franciaország és a Német Birodalom háborúinak hadszínterein a Rajna középső folyása és mellékfolyói, Bajorországban a Lech, az Isar és az Inn, valamint a Duna felső folyása, Észak-Itáliában a Po és az Adige, Magyarországon a Dráva és a Tisza és mindenekelőtt a Duna, stratégiai szempontból felbecsülhetetlen értékű vízi utak.

A kor hadtudományi írói mind igen nagy jelentőséget tulajdonítanak a vízi szállításnak. Zrínyi is említi a *Tábori kis Traktaban*. Montecuccoli, amikor a támadó háború megszervezéséről ír, alapfeltételnek tartja a fő folyók feletti uralom megszerzését. Láthattuk, hogy Puységur egy 120 000 katonát számláló hadsereg ellátását vízi utak nélkül elképzelhetetlennek tartotta.[56] De ugyanezen a véleményen vannak a 18. század második és a 19. század első felének hadtudományi írói is.[57]

Magyarországon a török elleni háborúkban a Duna és a Dráva folyásiránya megegyezett a hadműveletek irányával, és összekötötték a hadműveletek bázisát alkotó Ausztriát és Német Birodalmat a hadszíntérrel. Az 1661—64. évi háború idején Montecuccoli több alkalommal rámutat a Duna jelentőségére, a török kiűzésére kidolgozott haditervében pedig a hadműveletek tengelyét a Duna alkotja.[58]

Montecuccoli elképzeléseinek megfelelően a felszabadító háborúk alatt a Duna mentén folytak a fő hadműveletek.[59] Ha valamilyen oknál fogva a hadseregek eltértek tőle, később vissza kellett térni hozzá.[60] Buda ostroma alkalmával a szállító flotta igen nagy mennyiségű anyagot szállított a hadsereghez; 500 hajó volt for-

[56] ZMHM. 119. l. — Asch. I. 205. l. — Puységur, *Art de la guerre, par principes et par règles*. I—II. Paris 1749. II. köt. 64—65. l.

[57] Friedrich der Grosse, *Unterricht des Königs von Preussen an die Generale seiner Armeen*. Vermehrt von Scharnhorst. Hannover 1794. 13. l. 21—22. l. — Lloyd—Tempelhoff, *Geschichte des siebenjährigen Krieges in Deutschland*. Berlin 1783. 197. l. — Grimoard, *Traité sur le service de l'état-major général des armées*. Paris 1809. 179. l.

[58] DGCT. II/VIII., LXIX., III/L., LI., Asch. IV. 73. és 102. l.

[59] L. *A „metodizmus" és a Zrínyi—Montecuccoli vita* c. tanulmányomat.

[60] Röder v. Diersburg, Ph., *Des Markgrafen Ludwig W. von Baden Feldzüge wider die Türken*. I—II. Carlsruhe 1842. II. köt. 18—19. l. — Villars, *Mémoires du Maréchal de Villars*. I—IV. Paris 1884—1904. I. Appendix 354. l.

galomban, s ha hajónként 50 szekér rakományt számítunk, 25 000 szekér terhét szállította egyszerre a hajóhad, azaz legalább 100 000 igásállat és 50 000 ember megtakarítását jelentette. Ezzel magyarázható az aránylag kicsi szekérpark, amely egyes adatok szerint mindössze 3000 szekeret számlált.[61]

Buda visszafoglalása után sem csökkent a Duna jelentősége. A császári hadak gyülekező helye és raktárai Baja és Vörösmart környékén voltak, és a régebbi gyakorlattól eltérően, amikor a hadjárati idő leteltével a hadak téli szállásra az örökös tartományokba vonultak, most itt maradhattak, mivel a Duna lehetővé tette élelemmel való ellátásukat. Mindez igen nagy idő- és költségmegtakarítást jelentett.[62] A Bácskában, a Bánátban és Belgrád körül folytatott hadjáratokban a hadsereg menetét csakis a Duna, a Tisza és a Maros mentén folytatta, hogy kihasználhassa a vízi szállítás által nyújtott előnyöket. Például fel sem merült az a gondolat, hogy a Duna—Tisza közét a Baja—Szeged vonal mentén átvágják, hanem a Duna és a Tisza menti, hosszabb, de biztosabb utat választották.[63]

Természetesen a török sem lehetett meg a dunai utánpótlás nélkül. Montecuccoli írja, hogy az 1663. évi hadjáratban „hihetetlen mennyiségű bivallyal" vontatta fel a Dunán a hadsereg élését és felszerelését.[64] 1664-ben az a körülmény, hogy a török kénytelen volt Kanizsa felmentése miatt eltávolodni a Dunától, majd később a Drávától, a legsúlyosabb nehézségeket okozta az élelemellátás szempontjából. Egyébként a török dunai hajóhad fölénye igen megnehezítette a császáriak helyzetét a felszabadító háborúk idején. Bár a 90-es évektől kezdve Bécsben igen nagy erőfeszítések történtek egy erős, a törökével egyenlő értékű flotilla felállítására, ennek fölénye vitathatatlan maradt.[65] 1690-ben Bádeni Lajos vonakodott átvenni a császári csapatok feletti parancsnokságot, mivel a szárazföldi utánpótlást az igen hiányos vonatfelszerelés miatt nem látta biztosítottnak, a vízi utánpótlást pedig a Dunán uralkodó „kiszámíthatatlan szelek", főleg pedig a

[61] Dezsényi M., *Hadiesemények a Dunán Buda 1686-os ostroma idején.* (HK. 1957. 1—2.) 248. l.

[62] *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. II. köt. 368. l.

[63] Uo. Suppl. H.: 36. l.

[64] DGCT. III./II.

[65] *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. I. köt. 253. l. — Takáts S. *A dunai hajózás a XVI. és XVII. században.* (MGSz. 1900.) — Dezsényi M. *Hadiesemények a Dunán Buda 1686-os ostroma idején* (HK. 1957. 1—2).

török dunai hajóhad abszolút fölénye miatt.[66] 1693-ban a Belgrádot ostromló császári seregek helyzetét nagyon megnehezítette, hogy a török hajóhad állandóan áttörte az ostromgyűrűt, utánpótlást vitt a védőknek és megnehezítette a császáriak utánpótlását.[67]

Arra nézve, hogy milyen hátrányt jelentett a császáriakra nézve a török hajóhad fölénye és általában az a körülmény, hogy a török a Dunára támaszkodhatott hadműveleteiben, jellemző Heister generális 1697-ben benyújtott terve az orsovai Vaskapu elfoglalására. Heister kiemeli, hogy a sziklazátonyokkal megtűzdelt és a Duna két partján szinte áthatolhatatlan hegyekkel körülvett szoros a török utánpótlásának legsebezhetőbb pontja. Itt a hajókat csak egyenként, nagy fáradtság árán és csak igen lassan lehet felvontatni. Azt javasolja tehát, hogy küldjenek egy különítményt a Morava völgyében, majd a Golubinje fennsík megkerülésével a szoros elfoglalására. Így elvágnák Belgrád utánpótlását és a császári védvonalat Moldvától a Kárpátok gerincén a Vaskapuig, onnan tovább Szendrőig, majd a Száva mentén egészen Horvátországig lehetne kiépíteni.[68]

[66] Röder v. Diersburg, Ph., *Des Markgrafen Ludwig W. von Baden Feldzüge wider die Türken.* I—II. Carlsruhe 1842. II. köt. 219. l.

[67] 1697-ben Heister generális a császárhoz benyújtott memorandumában Belgrád visszavételének legfőbb akadályát a fölényben levő török hajóhadban látja. — A. Arneth, *Das Leben des kaiserlichen Feldmarschalls Grafen Guido Starhemberg.* Wien 1853. 153. l. — *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. II. köt. 340. l.

[68] *I. m.* II. 343. l.

X. FEJEZET

A RAKTÁRÉLELMEZÉS

A raktárélelmezés és a hadtörténetírás

Láthatjuk az eddigiekből, hogy a tárgyalt korban az adott mezőgazdasági és népesedési viszonyok mellett a hadseregek nem támaszkodhattak a hadszínterek készleteire, de azt sem tehették meg, hogy nagyobb élelmi készletet szállítsanak magukkal. Így nem maradt más választás, mint az, hogy a hadjárathoz szükséges élelmet raktárakban halmozzák fel, és azokból táplálják a hadseregeket. Mindez igen természetes és a dolgok logikájából folyó következmény, s hogy itt mégis nagyobb teret szentelünk a raktárélelmezés szükségességének bizonyítására, annak oka az, hogy a hadtörténetírók nagy része ezt a szükségességet tagadja. Ha ez pusztán tárgyi tévedés lenne, nem is foglalkoznánk vele, mert az eddig elmondottak — úgy hisszük — kellően megcáfolják. Ennél azonban jóval többről, a hadtörténetírás alapvető módszertani kérdéséről van szó, épp ezért elvi szempontból világítjuk meg a problémát.

Mindenekelőtt felmerül az emberben a kérdés: miként volt lehetséges, hogy a hadtörténeti kutatók tekintélyes része nem ismerte fel, vagy nem akarta felismerni a raktárélelmezés szükségességét, ezt a rendkívül szembeötlő, a forrásokból lépten-nyomon kiütköző tényt? A kérdésre adandó válasznál vissza kell mennünk a francia forradalmi és napóleoni háborúk körüli évtizedekbe. A fiatal francia köztársaság, majd a császárság hatalmas katonai sikerei mély csodálkozással töltötték el a kortársakat, és ahogyan az ilyenkor lenni szokott, a sikerek magyarázatát ki ebben, ki abban találta meg. A sokféle magyarázat közül az egyik legelterjedtebb és problémánk szempontjából legfontosabb az volt, mely a sikerek okát abban látta, hogy a francia forradalmi hadsereg és annak gyakorlatát még magasabb szintre emelő Napóleon szakított a hadsereg mozgását oly nagymértékben akadályozó raktárélelmezéssel, és azt a helyszíni beszerzéssel helyettesítette. Ezt olyan újításnak tüntették fel, melyre egyedül a forradalmi

lelkesedéstől fűtött és a régi hadviselést és hadtudományt gyökeresen felforgató köztársasági hadsereg, majd Napóleon zsenije lehetett képes. Ennek a hiedelemnek azonban két alapvető gyengesége van. Egyrészt teljesen figyelmen kívül hagyja az ancien régime idejéhez képest bekövetkezett mezőgazdasági és demográfiai változásokat, melyek legalábbis Európa egyes vidékein megkönnyítették a helyszínről való ellátást. Márpedig a francia forradalom első idejében a háborúk Európa legsűrűbben lakott és mezőgazdaságilag legfejlettebb vidékein folytak, méghozzá olyan hadseregekkel, melyek létszáma nem volt lényegesen nagyobb az ancien régime egyes operáló hadseregeinek létszámánál. Másrészt arról is elfelejtkeztek e nézet képviselői, hogy amikor Napóleon alatt a hadseregek létszáma több százezerre emelkedett, a raktárak éppoly nélkülözhetetlenek voltak, mint annak előtte. Amikor pedig ezek a nagy hadseregek elhagyták Közép-Európa kulturált és magas népsűrűségű vidékeit, és szinte 17—18. századi viszonyok közé jutottak, már a raktárak sem segítettek. Gondoljunk csak a spanyolországi, a lengyelországi, de mindenekelőtt az oroszországi hadjáratra. Mindezek alapján tehát nem oszthatjuk azok nézetét, akik a „régi" és „új" hadviselés ellátási rendszerei között éles határvonalat húztak. Elvileg pedig teljesen helytelennek tartjuk, hogy e nézet képviselői, nem ismerve fel a raktárélelmezésnek az adott gazdasági és társadalmi viszonyokból eredő szükségességét, azt oly hibának tartották, amit okossággal, merészséggel és tisztultabb hadtudományi felfogással el lehetett volna kerülni. Ebből a tévedésből következett azután a 17—18. századi hadviselés lenézése és lekicsinylése, amiben a 19. század első felében szinte minden katonai szakíró osztozott.

A már idézett és sok tekintetben kitűnő szakmunkának számító *Militairökonomie*-ban olvashatjuk, hogy a 17—18. századi raktárélelmezés oka a hadvezérek túlzott óvatossága, a háborúk kicsinyes céljai és a hadviselés „iskolás szabályai"[1] voltak. Az 1841-ben megjelent *Militair-Conversations Lexicon* írói csak a legmélyebb elítélés hangján tudnak írni a raktárélelmezésről, mert drága volt, megkötötte a hadvezérek kezét, és „megbénította a háború energiáit".[2] A 19. századi német katonai irodalom egyik legkiemelkedőbb alakja, Willisen azt írja az 1840-ben megjelent *Theorie des grossen Krieges* c. művében, hogy Nagy Frigyes minden kényszerítő ok nélkül rakta önmagára a raktárellátás bilincseit, és szerencséje csak az volt, hogy ellenfelei még jobban belegaba-

[1] *I. h.* 62. l.
[2] *I. h.* 391. l.

lyodtak ebbe a rendszerbe; „Ezeket a bilincseket azonban minden pillanatban ledobhatta volna, hiszen a vidék sokkal inkább eltarthatta volna kis létszámú hadseregeit, mint a későbbi idők nagy hadseregeit" —, fejezi be gondolatmenetét Willisen, amiből világosan látható, hogy számára megállt az idő, és a 18. századi és száz évvel későbbi Európa között semmi különbséget sem lát.[3]

Ez a vélemény azonban nem ezeknek az íróknak köszönheti továbbélését és a későbbi hadtudományba való szilárd beépülését. Hogy tovább élhessen, ahhoz sokkal nagyobb névnek kellett fémjeleznie. Clausewitzre gondolunk, akinek műve óriási hatást gyakorolt a hadtudományra. Azonban Clausewitz tekintélye, művének filozófiai mélysége és rendszeressége, a háború problémáinak olyan elvi szinten való tárgyalása, ami előtte ismeretlen volt, nemcsak igazságainak biztosított örök életet, hanem tévedéseit is oly védőburokkal vette körül, melynek felfeszítése nemcsak nehéz, de hálátlan feladat is. És tévedései közül kevés hagyott oly mély nyomot, mint éppen a „régi" és „új" hadviselés különbségeiről, és azokon belül az élelemellátás különbségeiről alkotott véleménye. Teljes egészében elvetette a raktárélelmezést, a régi utánszállító rendszer „mesterkélt óraműberendezését", amit szerinte csak olyan háborúkban lehetett alkalmazni, amelyekből hiányzott a belső feszítő erő, a nagyszabású politikai cél, s amelyek a háború filozófiai értelemben vett „abszolút fogalmát" nem közelítették meg. Túl messze vezetne annak vizsgálata, hogy a háború társadalmi és politikai gyökereit sok tekintetben oly biztos kézzel megragadó Clausewitz miként eshetett ilyen tévedésbe, itt csak annak megállapítására szorítkozhatunk, hogy vannak kijelentései, melyek olvasásakor azt kell hinnünk, hogy fel sem ötlött benne, hogy a régi ellátási rendszert a népesedési és a mezőgazdasági viszonyok tették szükségessé, és hogy ennek vagy annak az ellátási rendszernek a megválasztása nem belátás és felismerés dolga volt elsősorban. Semmi sem jellemzi ezt jobban, mint az a megjegyzése, amit a 18. századi hadseregek silány ellátásához fűz: Nagy Frigyes nagy dolgokat vitt ugyan végbe rosszul táplált katonáival, azonban ez nem szolgálhat mértékül, „mivel nem tudhatjuk, hogy mennyivel nagyobb teljesítményekre lettek volna képesek, ha hadseregét Napóleon módjára (ti. helyszíni beszerzésből. P. G.) engedi élni."[4]

[3] Idézi: Caemerer, *Die Entwicklung der strategischen Wissenschaft im 19 Jahrhundert.* Berlin 1904. 105. l.

[4] K. Clausewitz, *Vom Kriege.* Berlin, 1915. 310. l.

Tovább él ez a felfogás különösen a német és az osztrák hadtudományi irodalomban. Lépten-nyomon ilyen megállapításokkal találjuk magunkat szemben: Montecuccoli, Turenne és Condé sok kedvező alkalmat szalasztottak el, mivel túlzott fontosságot tulajdonítottak a raktáraknak, „pedig — írják a gazdaságtörténetben nem túl járatos szerzők — a raktárak sokszor nélkülözhetők lettek volna, mivel a viszonylag kis hadseregeket el lehetett volna látni a helyszínen található erőforrásokból."[5] A *Feldzüge* írói szerint a kor hadvezérei arra törekedtek, hogy raktárakból biztosítsák az ellátást és egyre inkább eltávolodtak attól a szokástól, hogy a háború táplálja a háborút, s miután a háborúk egyébként is elvesztették döntésre törekvő jellegüket, viszont a raktárellátás jelentősége megnőtt, kifejlődött az utánpótlási vonalak megőrzésére törekvő „manőverművészet".[6] Jähns, a német hadtörténetírás egyik legkitűnőbb képviselője, különbséget tesz a régi és az új rekvizíciós rendszer között, és az előbbi sajátosságát abban látja, hogy szemben az új rendszerrel, melynél a rekvirált élelem azonnal a csapatokhoz jut, a réginél előbb raktárakban halmozták fel. Bülowot, a 18. századvégi hadtudomány egyik érdekes alakját azért ítéli el, mert az élelemellátás előfeltételét még mindig a raktárakban látta, pedig éppen az ő idejében (ti. a francia forradalom első éveiben) derült ki, hogy többé nem a raktár az alapja az ellátásnak.[7] A német nagyvezérkar 1913-ban adta ki az élelemellátás történetével foglalkozó művét. A mű szerzői elítélik a 17. század második felének „nehézkes" és „metodikus" hadvezetését és élelemellátási rendszerét: „Úgyszólván ismeretlen volt a hadszíntér erőforrásainak igénybevétele, mivel a csapatokat raktárakból élelmezték. Ebből következett, hogy a hadseregek mozgása a raktárak helyétől és számától függött. Az élelem utánszállításának gondja így még gazdag vidékeken is sokkal nagyobb mértékben korlátozta a hadműveleteket, amint az indokolt és célszerű lett volna."[8]

Mindez azonban alapvető tévedés. És az ember nem küzdheti le a kényszert, hogy kimondja: ezek a hadtörténeti kutatók valami egészen másról beszélnek, valami egészen mást néznek, mint ami a dolgok lényege és nem látják meg, hogy bármely kor hadviselését

[5] Obauer—Guttemberg, *Das Train-Communications- und Verpflegswesen*. Wien 1871. 380—381. l.

[6] *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*. I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. I. 586. l.

[7] M. Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, I—III. Leipzig 1889—1891. III. 2144. l.

[8] *Heeresverpflegung*. Berlin 1913. 2. l.

alapvetően a gazdasági és társadalmi körülmények határozzák meg. Esetleg túlzottnak tarthatná valaki, hogy mi itt a katonai szakíróktól mélyreható társadalomtörténeti műveltséget követelünk, sőt kimondottan méltánytalannak látszhat, hogy olyan tudást kérünk számon tőlük, amivel még a történész szakemberek se igen rendelkeztek, különösen a korabeli mezőgazdasági termelés és a népmozgalmak tekintetében. A raktárak szükségességének felismeréséhez azonban távolról sem kellett volna ilyen mélyreható tudás, mert arról éppen a szűken vett katonai forrásanyag nyújt rendkívül szembeötlő bizonyítékokat, nem beszélve a korabeli hadtudományi művekről, melyek mind hangsúlyozzák a raktárélelmezés rendkívüli fontosságát és elkerülhetetlenségét. Mindezt figyelmen kívül hagyni csak úgy lehet, hogy a kutatók bizonyos hamis elméleti előfeltevésekből kiindulva elfogadták, hogy a kor szakértői és hadvezérei vakággal verettek meg, és józan gondolkozásukat, helyes ítélőképességüket valamilyen légből kapott, erőszakolt és értelmetlen hadtudományi elmélet elvei zavarták meg.[9]

Savoyai Eugén és a raktárélelmezés

Igen hosszadalmas lenne a kor háborúiból vett példákkal bizonyítani a raktárélelmezés szükségességét. Viszont nem állhatunk ellent a csábításnak, hogy Savoyai Eugénnak, tehát éppen annak a hadvezérnek a tettein és írásain keresztül bizonyítsuk be a raktárak nélkülözhetetlenségét, akiről a hadtörténeti és történeti kutatók — különösen az osztrákok — azt állítják, hogy felismerve a háború „örök törvényszerűségeit", megelőzte korát, szakított a 17. századi nehézkes hadvezetéssel és természetesen a raktárélelmezéssel is.[10]

1701/02-ben, mint az itáliai hadszíntéren harcoló császári hadsereg parancsnoka elengedhetetlennek tartja, hogy Tirolban és Friaulban raktárakat állítsanak fel, és amikor a parancsnokságot átadja Starhembergnek, instrukciójában mint „fő pontot" említi a raktárak felállítását. 1705-ben tudomást szerez arról, hogy az udvarban intrikát szőnek ellene, és azt híresztelik, hogy nem folytatja elegendő eréllyel a hadműveleteket Itáliában. Starhembergnek panaszkodik emiatt, rábízván, hogy mint a vidéket ismerő

[9] L. *A „metodizmus" és a Zrínyi—Montecuccoli vita* c. tanulmányomat.

[10] *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. I. köt. 586., 587., VIII. 355. l. — O. Redlich, *Österreichs Grossmachtbildung.* Gotha 1921. 45. l.

és a háború minden csínját-bínját tudó tábornok ítélje meg, hogy miután a bécsi udvar tehetetlensége folytán nem lehetett raktárakat felállítani, vállalkozhatott-e volna merészebb hadműveletekre? 1708-ban, az oudenardei csata után úgy tűnt fel, hogy a megvert francia hadsereget üldözve, a szövetséges csapatok akár Párizsig is eljuthatnának. Az üldözés ellen szólt azonban az a körülmény, hogy maguk mögött kellett volna hagyni Lille várát, melynek francia helyőrsége megzavarhatta, esetleg teljesen elvághatta volna az előnyomuló hadsereg utánpótlását. A szövetségesek haditanácsán Marlborough az üldözés mellett volt, míg Savoyai Eugén elengedhetetlennek tartotta, hogy előbb szilárd utánpótlási bázisra tegyenek szert Lille elfoglalásával, ahol raktárakat állíthatnának fel. A haditanácsban Savoyai Eugén álláspontja győzött, és így került sor a költséges és igen hosszadalmas, egészen a téli idénybe belenyúló ostromra, ami alatt Franciaország felől elmúlt az invázió veszélye és az alkalom Párizs elfoglalására soha nem tért vissza többé. Mindezért az angol hadtörténeti és történeti kutatók elítélik Savoyai Eugént, pedig a korabeli viszonyokat, különösen pedig az élelemellátás problémáit tekintve, minden bizonnyal az ő oldalán állt az igazság, és Marlborough tervében igen sok volt a hazard elem, ami miatt a hadjárat valószínűleg katasztrófával végződött volna. 1709-ben, Marlborough helyzetének megrendülése után, a szövetségesek azt szerették volna, ha Savoyai Eugén veszi át a főparancsnokságot a németalföldi hadszíntéren. Savoyai Eugén, bár ebben az időben ő volt a franciákkal való leszámolás legintranzigensebb képviselője, a parancsnokság átvételét bizonyos feltételekhez kötötte, melyek közül leglényegesebb volt, hogy a raktárak feltöltését meggyorsítsák, hogy azok a hadjárati idő megkezdésére biztosíthassák a hadsereg ellátását.[11]

A kutatók tulajdonképpen egyetlen egy eset általánosításából vonták le azt a következtetésüket, hogy Savoyai Eugén teljes mértékben függetlenítette magát a raktáraktól. Ez az eset az 1706. évi ragyogó piemonti hadjárat, mely alatt Savoyai Eugén nagy merészséggel elszakadt tiroli raktáraitól, széles ívben megkerülte a franciák állásait, csatlakozott a savoyai herceghez, akivel együtt Turint felmentették. Tudni kell azonban, hogy nem kis aggodalommal fogott hadjáratába, és annak sikere hajszálon füg-

[11] *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. III. Suppl. H. 13., IV. 44, 696., VII. Suppl. H. 230., XI. Suppl. H. 35. l. — G. M. Trevelyan, *England under Queen Anne.* I—III. London 1930—34. II. köt. 367. l.

gött; a vidéken csak kevés élelmet talált, s csak úgy lehetett seregének ellátását megoldani, hogy a savoyai herceg küldött eléje élelmet.[12] Egy év távlatából visszatekintve pedig ezt írja a hadjáratról: „Aki csak egy kicsit is ért a háborúhoz, csodálkoznia kell, hogy egyetlen raktár nélkül sikerülhetett a hadjárat."[13]

A kuruc raktárélelmezés

Döntő jelentősége volt a raktáraknak a Rákóczi-szabadságharcban is. Rákóczi azt írja visszaemlékezéseiben, hogy miután elfoglalták a várakat, és a hadsereget szervezetszerű egységekbe osztották, raktárakat állítottak fel.[14] Ez azonban nem egészen pontos megállapítás részéről, mivel már jóval azelőtt, hogy az összes császári kézen levő várat elfoglalták volna — ami egyébként teljes egészében soha sem sikerült — állítottak fel raktárakat, sőt úgy tűnik fel, hogy a kuruc hadsereg megszervezése körüli ténykedések legelsői közé tartozott. Már a szabadságharc első két évében, tehát tulajdonképpen a kuruc hadsereg megszervezése idején folyik a raktárak felállítása és a hadsereg által elfoglalt területeken újabb és újabb raktárakat létesítenek, illetve a gabona tárolására alkalmas rögtönzésekkel élnek.[15]

A raktáraknak nagy fontosságot tulajdonítottak,[16] és szilárd elv volt, hogy működőképes állapotban tartassanak. Ezért, ha valamelyik kiürült, azonnal feltöltötték. A *Regulamentum Universale* szigorúan meghagyja a hadbiztosoknak, hogy a kiürült raktárakba sürgősen szállítsanak élelmet. Az adatok azt mutatják, hogy ezt be is tartották.[17]

De a raktárak nemcsak a hadműveletek sikere érdekében voltak elengedhetetlenek, hanem a csapatok és a lakosság kímélése, valamint a fegyelem fenntartása miatt is. Ugyanis, amennyiben

[12] *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. VIII. Suppl. H. 188, 234. l.

[13] *I. m.* IX. Suppl. H.: 37. l.

[14] Eml. 170. l.

[15] OL. RL. I. 2. d. 1703. IX. 16., Uo. V. 2. d. 1704., AR. I. 121—122. l.

[16] „Hadakozásnak fundamentoma: magazinum sohol sincs. . ." írja Eszterházi. — AR. IX. 344. l.

[17] RU. VI/2. — 1706. őszén Darvas Mihály kapja az utasítást, hogy a tiszántúli megüresedett raktárakat a legsürgősebben töltse fel, s ha kell még a szomszédos districtusokból is hozasson élést. OL. RL. V. 2. e—f. — 1706. Bercsényi 1708 januárjában utasítja a hadbiztosságot, hogy a téli kvártély ideje alatt a raktárak ki ne ürüljenek. Th. Gy. VIII. 65—68. — AR. VI. 571—572. l.

raktárak hiányában a csapatok közvetlenül vették igénybe a lakosság készleteit, a gabona és minden más élelem összegyűjtésével járó munkák igen nagy terhet jelentettek emberre és lóra egyaránt, az ilyen alkalmakkor elkerülhetetlen túlkapások, erőszakos cselekmények pedig bomlasztották a hadak fegyelmét, ugyanakkor nagy károkat okoztak a lakosságnak és általában teljesen felborították az előre megállapított elosztás és kivetés rendjét, ami végül is súlyos igazgatási zavarokhoz vezetett.[18]

A raktárak készleteinek egy részét a fiskális birtokok termelvényeiből biztosították. 1705-től kezdve, amikor a Gazdasági Tanács megalakult és kezelésbe vette a fiskális birtokokat, a raktárak felállításánál és feltöltésénél a főhadbiztosság a Tanáccsal egyetértésben járt el és az utóbbi köteles volt a birtokok gabonáját és marháját a raktárakba szállíttatni. A hadbiztosságnak negyedévenként kellett elszámolásait benyújtani a Gazdasági Tanácshoz a fiskális birtokokról származó élelmi cikkekről.[19]

A raktárakat nagyobbrészt azonban a megyék természetbeni adójából töltötték fel.[20] A *Regulamentum Universale* részletesen szabályozta a beszolgáltatást. Miután a főhadbiztosság tájékozódott a küszöbön álló hadjáratok irányáról, a résztvevő csapatok létszámáról és ennek alapján kiszámította a szükségletet, elosztotta a beszolgáltatást a megyékre és kötelessége volt „az Impositáknak kezéhez-való vételét úgy szorgalmaztatni, hogy a Hadak fogyatkozást ne szenvedgyenek." Mivel a hadak illetményeiket két havonta kapták, a kerületi hadbiztosok is két havonta szállíttatták a megyékkel a raktárakba az élést: „a naturálékat is két két hónaponként olly rendtartással, s restantiában-való maradás nélkül hordattassák a Profont Házakban a Nemes Vármegyékkel, hogy egy rendbéli adminisztrátió a'mennyire lehet, a másikkal öszve ne keveredgyék." A provinciális hadbiztos csak oly esetekben szállíttathatta a gabonát a raktárak megkerülésével közvet-

[18] 1706—07-ben Erdélyben a rossz termés miatt nem lehetett a raktárakat feltölteni s ezért a hadak a lakosságtól szerezték be közvetlenül élésüket. Ezzel kapcsolatban írják a hadak panasziratukban: „Nem kicsiny kárára vagyon" az országnak és a hadaknak is, hogy a „Vitézlő Rend nem a Profont Házból, hanem pro assignatione contentáltatik és interteneáltatik, mert az had azáltal igen distraháltatik, fárad s a szolgálatban impediáltatik, az excessusokra, condescensiokra, fel s alá való járásra alkalmatosság subministráltatik, és mind ezekbül nagyobb kára, hogy sem haszna következik az országnak." Hasonlóan panaszkodik a lakosság is, mivel a raktári készletek hiányából következik a megyékre és székekre való „assignatio adás és a kibocsátott militia excessusa." Th. Gy. VII. 284—289.

[19] AR. VIII. 35—36. l. — MGSz. 1897. 119. l.

[20] Eml. 190. l.

lenül a hadakhoz, amikor azt rendkívüli körülmények indokolták. A vármegyék a csapatok közvetlen igényléseit nem tartoztak figyelembe venni, és csak a hadbiztosság utasításai alapján és a provinciális commissáriuson keresztül szállítottak élést.[21]

A nagyobb raktárakban sütőházakat állítottak fel. Nagy Pál károlyi kapitány instrukciójában olvashatjuk: „Sütőházakat, kemenczéket, ha nem volnának, elegendőket csináltatván, ha vadnak, penigh azokat megh ujjitatván, az mellé hittel köteles sütőt állítván, visellye ugy Hadaink gongyát, hogy fogyatkozások az iránt is ne légyen."[22]

Az annonáriák személyzetének, főleg a profontmesterek kiválogatására nagy gondot fordítottak, hogy az ügymenet rendjét és a tiszta kezelést biztosítsák. Ezt elérni ugyan nem sikerült, hiszen Rákóczi visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy „egyrészük csaló, a másik tudatlan vagy gondatlan" volt,[23] mindenesetre a kiadott rendelkezések meglehetősen nagy követelményeket támasztottak a raktárak vezetőivel szemben. A raktár élén álló profontmester csak „hiteles", „alkalmatos, józan és vagyonos ember" lehetett, aki vagyonával is felelt a raktárak készleteiért.[24] A raktárak személyzete a profontmesteren kívül íródeákból, frumentáriusból (gabonaméró), székbíróból (a mészárszék vezetője), őrlő gazdából, mészárosokból, sütőkből, különböző mesteremberekből, őrszemélyzetből, szekeres béresekből és munkásokból állt. Ez utóbbiakat „közben közben az szemes élet meg-hányására" alkalmazták.[25]

Raktárak hiányában gyakran templomokban és vermekben helyezték el a gabonát. Egy-egy verembe 40—50 köböl, azaz 25—30 q gabona fért.[26]

A raktárakból a kerületi hadbiztosok irányították az élést a hadakhoz. A főhadbiztosság már jó előre meghatározta, hogy melyik raktár milyen hadak ellátásáról köteles gondoskodni; általában a hadszíntéren levő vagy oda legközelebb eső raktárhoz utalták a hadakat. Az elosztás rendjéről a főhadbiztosság értesí-

[21] RU. VI/4.

[22] OL. RL. I. 2. d. 1703. — AR. II. 121—122. l. — Takács J., *II. Rákóczi Ferenc hadszervezete*. Sárospatak 1930. 47. l.

[23] Eml. 170. l.

[24] A francia hadseregben is ugyanilyen szempontok alapján választották ki a raktárosokat. — Dupré d'Aulnay, *Traité général des subsistances militaires*. Paris 1744. 32. l.

[25] OL. RL. I. 2. d. 1703. — Uo. V. 2. d. 1704. — RU. VI./5. — AR. VIII. 397. l.

[26] AR. III. 376, 392—393. l.

tette a raktárak felügyeletével megbízott kerületi commissáriust, valamint a hadaknál levő tábori commissáriust, és amikor elérkezett az éléskiosztás ideje, a tábori commissárius igénylésére a kerületi hadbiztos szállíttatta ki az élést a hadakhoz.[27]

A raktárak elszámolását pontosan körvonalazták. A főhadbiztosság kéthavonta számoltatta el a raktárak vezetőit, de hogy a hadműveletek táplálásának folyamatosságát biztosíthassa, hetenként kért jelentést a raktárak készleteiről.[28]

[27] RU. VI/4. — OL. RL. V. 2. d. 1704. XI. 13.
[28] RU. VI/2.

IV. RÉSZ

A LOGISZTIKA, A VEZETÉSTECHNIKA ÉS A STRATÉGIA VÁLSÁGA

XI. FEJEZET

A LOGISZTIKAI ÉS VEZETÉSTECHNIKAI PROBLEMATIKA. AZ ETAPELLÁTÁS

A logisztika fogalma

A görög logisztika szó számolóművészetet jelent. A görögök és a bizánciak hadtudományi rendszerezésében a stratégia és a taktika mellett a logisztika volt a hadvezetés harmadik része mely az anyagi ellátást és általában minden, a hadsereg mozgásával, felszerelésével, szervezésével és harcával kapcsolatos mennyiségi, számításokon alapuló műveleteket foglalta magában. A fogalmat Bölcs Leó még használta, de utána a stratégiával és a taktikával együtt eltűnt a katonai terminológiából és csak a 18. század második felében merült fel újra.[1] Ekkor már a fogalom jelentése leszűkült és a vezérkari szolgálatnak csak azt a részét értették alatta, melynek feladata a stratégia és az anyagi ellátás szempontjainak összeegyeztetése és a hadsereg mozgásának megszervezése. A logisztika feladata tehát nem az, hogy a hadsereg összes ténykedésével kapcsolatos mennyiségi műveleteket elvégezze és nem is jelenti az anyagi ellátás egészét, mint az ókorban, hanem a vezérkari szolgálatnak csak azt a részét, mely a meneteket megtervezi, valamint a szükséges anyagokat a megfelelő időben, a megfelelő állapotban, a megfelelő helyre juttatja. Ez par excellence vezetési feladat, s mint ilyen nem foglalkozik az anyag előteremtésével és az anyagátváltoztatás technológiai folyamataival, sem pedig az anyag kezelésének adminisztrációjával, hanem a fogyasztásra, illetve felhasználásra alkalmas anyagoknak a hadműveleti

[1] Téves tehát az a Jomini nyomán elterjedt vélemény, hogy a „logisztika" szó a francia „major général des logis"-ból ered. Jomini, *Précis de l'art de la guerre.* Nouv. ed. I—II. Paris 1855. II. 146. l. — A kifejezés újra való bevezetésére a görög logisztika szó alapján tesz javaslatot a 18. század 70-es éveiben Bourscheid. Bölcs Leó, *Kaisers Leo des Philosophen Strategie und Taktik.* Übersetzt u. kommentiert von Bourscheid. I—IV. Wien 1777—1780. I. köt. 33. l. — Jähns M., *Geschichte der Kriegswissenschaften.* I—III. Leipzig 1889—91. I. köt. 161. l., III. köt. 1798. l. — Caemerer, *Die Entwicklung der strategischen Wissenschaft im 19. Jahrhundert.* Berlin 1904. 35. l.

követelményeknek megfelelő mozgatásával. A logisztika tehát, mint a hadműveleti mozgás, valamint a szállítás és elosztás összhangját kiszámító és megszervező szolgálat, megadja a háború vagy a hadjárat dinamikájának mennyiségi adatait, de egyben keretek közé is fogja ezt a dinamikát és döntően befolyásolja irányulását is. A következőkben a logisztika fogalmát ebben a számolva tervező, mennyiségi és dinamikus értelemben használjuk.[2]

A „hadsereg-üzem" sajátos mechanizmusa és az ingajárat

Áttekintve a raktárolás, az őrlés, a sütés, a takarmányozás és a szállítás rendkívül bonyolult folyamatait, megállapíthatjuk, hogy a harc a hadsereg tevékenységeinek csak egyike volt, és mellette egy másik tevékenység, a katonák és lovak élelemmel való ellátása az előbbinél semmivel sem volt lényegtelenebb. Sőt, szem előtt tartva, hogy egy-egy hadjárat során harcra csak néhány alkalommal került sor, míg a táplálékról minden nap gondoskodni kellett, beláthatjuk, hogy az élelemellátás körüli teendők tartam, terjedelem és folyamatosság tekintetében messze felülmúlták a harccal kapcsolatos tevékenységet. Hasonlattal élve, a hadsereg nemcsak harci gépezet volt, hanem hatalmas őrlő, sütő, takarmányozó és szállító üzem is, méghozzá olyan üzem, melynek sajátos törvényszerűségeken alapuló sajátos mechanizmusa volt. És ennek a mechanizmusnak az önmozgását igen nehéz volt beilleszteni a harci helyzetből folyó követelmények, a szűken vett stratégia keretei közé, épp ezért az ellátás és a stratégia szempontjainak összeegyeztetése csakis az utóbbi részéről tett kompromisszum által volt lehetséges. A stratégiai vezetésnek helyzetmegítélésében, elhatározásában és terveiben számolnia kellett a „hadsereg-üzem" mechanizmusával;[3] hogy a hadsereg milyen akciókra vállalkozhat, hogy hol és mikor veri fel táborát és ott meddig marad, hogy felveszi-e a harcot az ellenséggel vagy inkább elkerüli? — mindebben a raktárolás, a sütés, a takarmányozás és a szállítás szempontjai döntően játszottak közre. Végeredményben az egyes hadjáratoknak a harci cselekmények által megszabott

[2] *Military Dictionnary.* Ottawa 1945. — Hatton, *The Influence of Logistic on Military Strategy.* (The Army Quarterly. 1956. 2.) 173. l. — *Encyclopaedia Britannica.* London 1960 „Logistics" címszó.

[3] Tessé tábornok írja 1707-ben egy vállalkozás tervével kapcsolatban: „Tout cela sur le papier est bien facile à demontrer qu'à executer, et le mécanique des subsistances, les transports, les dépots. . . nous peuvent déranger." — De Vault—Pelet, *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV.* I—VIII. Paris 1835. VII. 7. l.

dinamizmusát egy másik, a hadsereg-üzem mechanizmusából folyó dinamika szőtte át, melynek irányát és ritmusát a kenyérsütés és a takarmányozás periodikus megismétlődése szabta meg. Ilyenformán a hadvezérre egy ritmuskiegyenlítő feladat is hárult, melynek lényege az volt, hogy a harci gépezet és a hadsereg-üzem működésének ritmusát összeegyeztesse. De ezen a ritmusegyeztetésen kívül szükség volt a hadsereg mozgásának és a szállítóeszközök mozgásának koordinálására is. Lássuk milyen feladatok merültek fel itt?

Láthattuk, hogy a hadseregek élelemellátásukat — kenyérellátás tekintetében teljesen, a takarmányellátás tekintetében részben — a raktárakra alapozták. A raktárak készletei rendszerint szekérszállítás útján jutottak el a csapatokhoz. Miután azonban a szállítóeszközök csak korlátolt számban álltak rendelkezésre, az élelem lerakása után a szekereknek vissza kellett térniök a raktárakhoz a következő 4—5 napi élelemért. Tehát ingajáratot kellett létesíteni, méghozzá nem két álló pont között, hanem egy álló és egy mozgó pont között, azonkívül ezt az ingajáratot, valamint a sütési turnusokat és a takarmányozó napokat össze kellett egyeztetni. Mindennek súrlódásmentes megszervezése a kor gyakorlati embereinek tudását jóval meghaladó matematikai apparátust kívánt meg, éppen ezért az egész koordináció szinte „trial and error" módon ment végbe.[4]

Az ingajárat klasszikus formáját az ún. „ötmenetrendszerben" (Fünfmarschsystem) öltötte fel a 18. század közepén. Ennek a rendszernek a lényege az volt, hogy az előnyomuló hadsereg raktáraitól öt napi menetre érve sütődéket állított fel. A lisztet a raktárakból a seregvonat szállította a sütődékbe ingajárattal, ahonnan a kész kenyeret a csapatvonat szállította a csapatokhoz szintén ingajárattal. Ilyenformán a hadsereg járművei nem is egy, hanem két ingajáratot végeztek, mai kifejezéssel élve egyet a „hadtápterületen", egyet pedig a „harci körletben". Mivel a csapatvonat kapacitás miatt legfeljebb 2—3 nap távolságra lehetett eltávolodni a sütődéktől, könnyű kiszámítani, hogy a hadsereg 7—8 menetnél messzebb nem távolodhatott el raktáraitól, tehát a hadsereg „akciórádiusza" 7—8 menet, kb. 140—160 km volt. Elérve ezt a határt, a raktárakat valamilyen módon — rendszerint vízi úton — előre kellett telepíteni, ami után újra elölről kezdődött minden.

[4] A megoldáshoz csak grafikus úton lehet eljutni. A koordináta rendszer ebben a korban ugyan Descartes felfedezése nyomán ismerős, de legfeljebb az analitikus geometriában használják Newton és Leibniz színvonalán.

Amint említettük, az ötmenetrendszer csak a 18. század közepén alakult ki. A tárgyalt korban, ha fel is ismerték az ingajáratok szükségességét, megoldani sem elvileg, sem gyakorlatilag nem tudták. Ezt igen fontos hangsúlyozni, mivel igen gyakori az a nézet, hogy már a 17. század második felében kialakult az ötmenetrendszer.[5] Erről azonban szó sincs. Még az ingajárat szükségességét is kevés szakértő ismerte fel, és még kevesebb azok száma, akik a problémát világosan meg is fogalmazták.

Az általunk ismert korabeli szakértők közül Zrínyi fogalmazta meg legvilágosabban az ingajárat szükségességét és lényegét. Ezzel kapcsolatban tett megállapítását érdemes teljes egészében idézni: „A kész élést embernek hordozni kell, mely vizen vagy szárazon lészen . . . Abban penig mód nincsen, hogy egy vagy két hólnapi élést egyszersmind a táborban hordozzon ember. Mert ugyanis, az mint a felső részben írtuk, arra a 205 szekérre csak öt napi élés fér (ti. a Zrínyi által alapul vett 24 000 harcosból álló hadsereg szekereire. P. G.), azért azoknak a szekereknek *szüntelen kell csak jönni-menni* (Kiemelés tőlem. P. G.) a végső, kezednél levő városban, kiben jó idején kell gabonát hordani, amennyit ember szükségesnek gondol; s ott sütvén, szüntelen kell a táborban hordani a kenyeret. Ha a hely igen messze esik, közép helyen egy alkalmatos helyt erősséget kell felvetni, abban sütőházakat csinálni."[6]

Montecuccoli leírása már nem ilyen világos, bár kétségtelenül utal az ingajáratok szükségességére: „A raktárakat közel a hadsereghez több várban kell elhelyezni és azok vízen, szekereken vagy málhásállatokon történő szállítás szempontjából kedvező helyen legyenek; ez utóbbiaknak (ti. a szállítóeszközöknek, P. G.) azonban kétszeres mennyiségben kell meglenniök, hogy amíg egyik részük a táborba menetel, a másik elindulhasson onnan új rakományért."[7]

A *Dictionnaire Militaire* egy helyen szóról szóra ismétli Montecuccolit, de máshol sem mond sokkal többet; a katonáknál és a szállítóeszközökön állandóan legyen négy-négy napi kenyér, a szállítmányok pedig „állandóan jönnek és mennek, ugyanis minden negyedik nap kap a csapat kenyeret."[8]

Hogy ebben az időben az utánszállítás rendszere mennyire kiforratlan volt még, s hogy mennyire helytelen az az állítás,

[5] H. Delbrück, *Ueber die Verschiedenheit der Strategie Friedrichs und Napoleons.* (Hist. u. pol. Aufsätze.) Berlin 1887. 30. l.

[6] ZMHM. 119. l.

[7] DGCT. I/XLII.

[8] DM. „Magasin", „Munitionnaire" és „Convoi" címszavak.

hogy Savoyai Eugén sikereinek oka az, hogy szakítani mert a raktárélelmezéssel és ötmenetrendszerrel — mely utóbbi ebben a korban még nem is volt meg —, arra nézve idézzük saját sorait, melyeket 1705-ben, Itáliában írt: „Vonat nélkül... képtelen vagyok tovább menni, kiváltképpen, amikor a hadsereg az egyik vidékről a másikra megy át, és a raktár, mely itt vagy ott van felállítva, túl messze van, s így néhány napba telik, míg raktárt telepíthetünk az új helyen és a sütődéket üzembe helyezzük. De időközben is szüksége van a hadseregnek kenyérre, s ha nem tudjuk magunkkal vinni, hogyan segítsek magamon?" Röviddel ezután megint baj volt az utánszállítás megszervezésével: „Már minden markotányos kocsit beosztottam a gyalogsághoz, de mégsem mozoghatok szabadon, mivel meg kell várnom a kocsik visszatérését (ti. a raktáraktól)". És miután kenyeret sem tartalékolni, sem magával szállítani nem tud, abban a négy napban, amíg a szekerek megfordulnak a raktár és a csapatok között, két napig nem tud kenyeret osztani.[9] Mindez azt mutatja, hogy nemhogy az ötmenetrendszer, de még az ingajárat sem volt kiforrva ebben az időben az osztrák hadseregben.

A kor legkitűnőbb ellátási szakértője, sőt az újkori logisztika tulajdonképpeni megalapítója, Puységur marsall egy oktatás célját szolgáló hadműveleti példájában egyáltalán nem ingajárattal oldja meg az ellátást. Ő a 120 000 harcost számláló hadsereget nyolc napi élelmi készlettel indítja útjára, s mikor az kifogyott, már csak vízi szállítással tartja lehetségesnek az utánpótlást.[10]

A logisztika és a vezetéstechnika válsága és a válságtudat jelentkezése

A létszámok hirtelen megnövekedése folytán óriási sütő, takarmányozó és szállító üzemmé vált hadsereg ellátási és stratégiai szempontjainak összeegyeztetése igen nagy, pillanatnyilag szintén megoldhatatlan problémákat vetett fel és ennek következtében a logisztika és vezetéstechnika kimondott válságba jutott. A válság meglehetősen élesen jelentkezett a kortársak előtt, s ha mibenlétét, főleg pedig előidéző okait rosszul is magyarázták, magát a tényt hűen regisztrálták. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a válságról, pontosabban a válságnak az emberek tudatában való tükröződéséről nem kisebb ember, mint Saint-Simon leírásából

[9] *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. VII. Suppl. H.: 305. és 375. l.

[10] *I. m.* II. 61. l.

nyerhetünk képet. Bár Saint-Simon a katonai pályán túl sok babért nem aratott, s katonai szakértőnek alig tekinthető, az udvarban való gyakori megfordulása és a legmagasabb polgári és katonai funkcionáriusokkal való közeli kapcsolatai révén kitűnően volt értesülve mindenről. Ezért véleményére sokat adhatunk.

Mindenesetre tudni kell róla, hogy szélsőséges konzervatív volt, az arisztokrácia előjogainak makacs harcosa, aki osztályának az új adminisztráció által való háttérbeszorítását, a feudális kiskirályoknak az abszolút központosítás által való megfékezését nemzeti csapásnak tartotta. Ő a változások lényegét a régi nagy idők nagy embereinek, igazi jellemeinek és tehetségeinek kihalásával magyarázta. Természetesen a hadvezetésben mutatkozó válságot is ilyen szemszögből nézte. Gyakran emlegeti emlékirataiban a régi szép időket, amikor a tábornokok egyformán értettek a csatavezetéshez és a táborozáshoz, a manőverhez és az erődítéshez, a takarmányozáshoz és a menettervezéshez, de jött egy generáció, a derék apák méltatlan fiainak generációja, amely mindebből már semmit sem tud. Elszörnyülködik a fiatalok tudatlanságán és léhaságán: „A maiak nem tudván hozzászólni ahhoz, amit nem értenek, csak a kártyáról és az asszonyokról fecsegnek. Bezzeg a régiek! Csak a szállítmányokról és a takarmányozásról beszélgettek." Nincs úgy, mint régen, amikor a fiatalok áhitattal hallgatták az idősebbek harci élményeit és tapasztalataikból tanultak. Különösen a logisztikai tennivalókban való járatlanságukat ostorozza. Apósáról, De Lorge marsallról, a régi generáció egyik kiemelkedő alakjáról írt visszaemlékezésében egyebek között kiemeli, hogy kitűnően értett ahhoz, hogy összeegyeztesse az élelemellátást a hadsereg mozgásával. Viszont az általa igen gyűlölt Villars tábornokról így írt: „Semmit sem értett az élelemellátás, a szállítmányok, a takarmányozás és a menetek részleteihez és mindezt olyan tábornokokra bízta, akik vállalták a velük járó fáradságot."[11] Láthatjuk tehát, hogy Saint-Simon diagnózisa, ha félre is ismeri a jelenségek okait, lényegében helyes: nem értenek a hadvezérek a logisztikához és ebből ered a hadvezetés válsága.[12]

Úgy tűnik fel azonban, hogy az osztrák hadseregben sem lehe-

[11] Saint-Simon, *Mémoires*. Ed. par Boislisle. I—XVII. Paris. 1879—1905. XIII. 344, 345., X. 353, 311. l.

[12] A hadművészetnek a logisztikai nehézségeiből eredő válságára rámutat Reboul francia hadtörténész is. — G. Hanotaux, *Histoire de la nation française*. Tome VIII: *Histoire militaire et navale*. Premiere vol.: J. Colin *Des origines aux croisades*. Fr. Reboul *Des croisades à la revolution*. Paris 1925. 466. l. — Guibert szintén ezzel magyarázza a hadművészet „visszafejlődését". Guibert, *Essai général de tactique*. I—II. London 1772.

tett jobb a helyzet. Savoyai Eugén arról panaszkodik, hogy bátor és derék tábornokokban nem lenne hiány, de „az utóbbi időben annyira lehanyatlott a hadsereg, hogy úgyszólván egy sem használható magasabb beosztásban". Más alkalommal meg azt írja, hogy „közismert, hogy nem a legjobban vagyunk ellátva tábornokokkal". A spanyol örökösödési háború idején rajta kívül önálló hadseregparancsnoknak tulajdonképpen csak Starhemberg Guido és Rabutin alkalmas, és nincs annyi magasabb kvalifikációjú tábornok, ahány hadszíntér van. Ezért kell Magyarországon Heistert megtűrni, holott köztudomású, hogy alkalmatlan önálló beosztásra. És amikor 1710-ben Starhemberg megbetegszik, igen nagy gondot okoz az udvarnak, hogy kit nevezzenek ki helyébe a spanyolországi császári csapatok parancsnokául.[13] Feltehető, hogy ugyanúgy, ahogyan a francia hadseregben, az osztrákban sem a tábornokok lettek gyengébbek, hanem a feladatok nőttek meg és váltak a régebbi időkhöz képest bonyolultabbakká a logisztika újszerű problémái miatt.

A logisztikai funkciók gazdátlansága és átszállásuk a szállásmesterre

De a logisztika körüli bonyoldalmat nem csak a felmerült problémák újszerűsége okozta, hanem az a körülmény is, hogy a logisztikai funkcióknak tulajdonképpen nem is volt gazdájuk a hadseregben. Ilyenformán a logisztikai problémának három aspektusa is volt. Az első mennyiségi és anyagi: miként lehet a hirtelen megnövekedett hadseregeket lényegében változatlan erőforrásokból és eszközökkel ellátni? A második minőségi, par excellence hadvezetési: miként lehet a hadsereg ellátó apparátusának önállósulni igyekvő mechanizmusát összeegyeztetni a hadműveleti szempontokkal? A harmadik aspektus pedig szervezeti: ki legyen az a személy, aki megteremti ezt az összhangot és feladata ellátásához milyen szervezet álljon rendelkezésére?

Hogy ezt az utóbb említett problémát megérthessük, futó pillantást kell vetnünk a modern idők és a tárgyalt kort megelőző idők logisztikai szervezetére. Napjainkban[14] a hadműveleti és az ellátási szempontok összehangolását a vezérkari főnök (törzs-

[13] *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. XIII. Suppl. H.: 91., VIII. Suppl. H.: 7., VII. Suppl. H.: 126. l. — A. Arneth, *Prinzen Eugen von Savoyen.* I—III. Wien 1858. II. köt. 479. l.

[14] A II. világháborút követő logisztikai változásokat nem volt alkalmam figyelemmel kísérni, így a mondottak csak a két világháború közötti időszakra vonatkoznak.

parancsnok, szállásmester) végzi. Ehhez két személy, illetőleg osztály áll rendelkezésére: a szorosan vett hadműveleti tervezést végző vezérkari tiszt és annak osztálya, a hadműveleti osztály, valamint az anyagi tervezést végző anyagi vezérkari tiszt és annak osztálya, illetve alárendelt szervei, mint a hadbiztosság, a lőszer-, a fegyver-, az üzemanyagosztály, a vonat[15] stb. A modern szervezetben tehát a feladatok pontosan körülhatároltak, a teendők világosak, a hadműveleti és anyagi szempontok összehangolása biztosított, mert egy vitathatatlan autoritással felruházott személy, a vezérkari főnök kezében futnak össze a szálak, és ő maga, parancsnoka, valamint alárendeltjei és munkatársai egységes módszerek és szempontok alapján kiképzett, egyugyanazon elveket valló és egyugyanazon gyakorlat szerint eljáró szakértők.

A tárgyalt korszakot megelőző időszakban, tehát a harmincéves háború idején a logisztika szervezete nem volt ennyire centralizált és tulajdonképpen két egymással párhuzamosan működő apparátus intézte egymástól függetlenül vagy csak igen laza összefüggésben. A szűken vett hadműveleti tervezés és intézkedés a hadvezér feladata volt, aki ehhez néhány segédközeggel rendelkezett. Az anyagi ügyeket pedig az intendáns vagy a hadbiztos intézte, aki közvetlenül a kormánytól függött és nem volt alárendelve a hadvezérnek. Ez a laza szervezet mégis biztosíthatta a logisztika folyamatosságát, az ellátás és a hadműveletek szempontjainak összehangolását, mivel a kis létszámú hadseregek ellátása távolról sem jelentett olyan nagy feladatot és nem kívánt meg oly nagy apparátust, olyan saját törvényeit követni igyekvő mechanizmust, hogy jelentősebb mértékben befolyásolhatta volna a hadvezetést. Lényegében tehát arról volt szó, hogy a hadvezér szabadabban, könnyebben, akadálymentesebben követhette a katonai szempontokat és célokat, zavartalanabbul haladhatott a maga útján. Az ellátást intéző intendáns vagy hadbiztos pedig sokkal könnyebben tehetett eleget a hadvezér kívánságainak. Ebben a helyzetben az intendánsnak vagy hadbiztosnak nem volt szüksége különösebb katonai szakképzettségre, viszont a hadvezér is ellehetett mélyreható ellátás-technikai szakismeretek nélkül.

Mindez egy csapásra megváltozott a harmincéves háború után. Ez a különállás, a funkcióknak ez a párhuzamossága többé már nem volt fenntartható. Sürgető szükségként jelentkezett tehát a két funkció szempontjainak összeegyeztetése, a logisztikai tervezés egységének megteremtése. Ehhez új állást kellett kreálni,

[15] Nyitray *Anyagi szolgálat*. Jegyzet. Bp. 1944. — J. D. Hittle, *The Military Staff*. Harrisburg 1949.

vagy már valamelyik meglevő állás feladatkörét kellett a logisztikai funkciókkal kibővíteni.

Erre az utóbbira került sor, és a logisztikai feladatokat a *főszállásmesterre* (Zrínyinél főtábormester, a franciáknál maréchal général des logis, a németeknél Generalquartiermeister) ruházták. A szállásmesteri állás már a 16. században megvolt és létét a korabeli hadviselés ama sajátosságának köszönte, hogy a hadsereg életében rendkívüli fontossága volt a tábornak.[16] A szállásmester feladata eredetileg a tábor kiválasztása és kijelölése volt. Idők folyamán azonban több más feladat is járult ehhez. Mivel a tábor helyének kiszemelése végett előre kellett mennie, rábízták a felderítést is. A felderítés viszont együtt járt a terep megvizsgálásával, a kiválasztott táborhely biztosítása pedig felvetette az erődítés problémáit is. Így a szállásmester lassanként hivatalból intézte a felderítést, ő lett a fő térképész szakember, sőt szükség esetén hadmérnöki feladatokat is ellátott.[17] Miután azonban ő ismerte legjobban a terepet, véleményét kikérték menettervezési kérdésekben is, később pedig teljesen az ő feladatává vált a menetek irányítása. A menettervezés viszont természetszerűen maga után vonta, hogy az élelemszállítás megszervezésében és a vonat irányításában is döntő legyen a szava. Így lett a szekérmester az ő szakközege, aki az ő intenciói szerint irányította a vonatot.[18] Mindez azonban meglehetősen lassú folyamat volt, és a tárgyalt korban a szállásmester feladatköre még nem volt ilyen széles, a logisztikai funkciók pedig nem tartoztak kimondottan hozzá.[19] Hogy a logisztikai funkciók miképpen váltak a szállásmester feladatává, arról Puységur leírásából egészen pontos értesüléseink vannak. Mint fiatal, törekvő tiszt úgy látta, hogy a szállásmesteri állás kulcsállás a hadseregnél, ezért elvállalta, holott mások megvetették ezt a beosztást. Így ír erről: „Ezt a funkciót alacsonyabb rendűnek tartották a többinél, amiből én csak azt ítélhettem meg, hogy tudatlanok az emberek, és a feladatok, melyekkel megbízattam, kiterjeszt-

[16] ZMHM. 105. és köv. l.

[17] M. Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*. I—III. Leipzig 1889—91. II. köt. l. 264. l.

[18] J. S. Grubern, *Die heutige neue volkommene Kriegsdisziplin*. Leipzig 1702. 123—124. l.

[19] Hittle azt írja könyvében, hogy az anyagi ellátás megszervezése kezdettől fogva a szállásmester feladatai közé tartozott. Ez azonban tévedés. Sem Zrínyinél, sem Montecuccolinál nem találunk erre adatot. J. D. Hittle, *The Military Staff*. Harrisburg 1949. — ZMHM. 462. — ASch. I. 206. — L. még: M. Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*. I—III. Leipzig 1889—91. I. köt. 758. l. — *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*. I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. I. köt. 303. l. — DM. „Maréchal Général des Logis" címszó.

hetők, ha valakinek van tehetsége hozzá." Már meglehetősen gazdag szállásmesteri tapasztalatokkal rendelkezett, amikor a kilencvenes években Luxembourg marsall hadseregéhez került főszállásmesternek. Ekkor már világos volt előtte, hogy milyen irányban kell kiterjeszteni ezt a feladatkört. Mindenesetre eleinte Luxembourg mellett sem állt másból a feladata, minthogy annak terveit és parancsait írásba foglalja és eljuttassa a csapatokhoz. Ez volt a szokás ebben az időben, mivel néhány kivételes tehetségű hadvezéren kívül senki sem értett a hadműveletek egészét felölelő tervezéshez, még kevésbé a logisztikához. Miután Puységur minden eddigi elődjét felülmúlta tudásban, azonkívül a csapatok között, valamint a terepen való sűrű megfordulása következtében állandóan pontos információkkal rendelkezett, Luxembourg felfigyelt rá és apránként teljesen rábízta a menetek és a szállítások megszervezését. Így vált azután a francia hadsereg első logisztikai szakemberévé és XIV. Lajos tanácsadójává. A király azután a szükséghez képest osztotta be egyik vagy másik hadsereghez a logisztika irányítására, amiből egyrészt az látszik, hogy a hadseregek szállásmesterei ebben az időben még nem intézték mindig a logisztikát, másrészt az a körülmény, hogy szükség volt ilyen vándor logisztikusra, azt mutatja, hogy mennyire ismeretlen volt a feladatkör.[20]

Az étappellátás

Gyakran volt arra szükség, hogy egyes személyeket, csapatokat vagy egész hadseregeket küldjenek az ország egyik részéből a másikba, illetve, hogy az egyes hadszínterek között átcsoportosítsák az erőket. Ilyenkor az ellátást az ún. „étappokra", azaz élelmezési állomásokra alapították. Az élelmezési állomásokon az élelmet különböző módokon biztosíthatták. A legegyszerűbb mód az volt, hogy a polgári hatóságok a hivatalos írást felmutató személyt vagy csapatot készpénzfizetés vagy nyugta ellenében ellátták élelemmel és előfogattal.[21] Az ellátásnak ez a módja azonban

[20] Puységur, *Art de la guerre par principes et par règles* I—II. Paris 1749. II. köt. 84, 155. l. — Chevennières is még azon panaszkodik, hogy az ellátási és a hadvezetési funkciók különváltak. Chevennières, *Détails militaires.* I—II. Paris 1750. I. köt. 11. l.

[21] DM. „Étappes" címszó. — *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen* —XIII. Bd. Wien 1876—1886. III. köt. 76., 409., 442. l. — Magyarországon a császári hadak éttappellátását egy 1695-ben kiadott császári pátens szabályozta. Hornyik J. *Kecskemét város története.* I—IV. Kecskemét 1860—66. II. köt. 432. l. — A Rákóczi-szabadságharc alatt a „statiok", azaz az étappok egy részét a megyék állították fel. TT. 1910. 12 — 1706-ban a hadbiz-

sok visszaélésre és zavarra adott okot, másrészt ilyen módon nagyobb tömegek ellátását nem is lehetett mindig biztosítani, ezért az állam a számításba jövő hadiutak mentén saját rezsiben vagy vállalkozók útján raktárakat állított fel.[22] A kuruc állam is gondoskodott az ilyen raktárak felállításáról és azokat egymástól egy napi járóföldre állították fel.[23] Az étappok vagy „Statiok" fenntartása ilyenkor a hadbiztosság hatáskörébe tartozott.[24]

Az eddig elmondottakat tekintve úgy tűnhet fel, hogy az étappélelmezés megszervezése nagyobbára inkább igazgatási feladatot jelentett, és kevés volt benne a dinamikus, logisztikai elem. Ugyanis az a specifikusan logisztikai funkció, amit a raktáraktól távolodó hadsereg utánszállításának és a szekerek ingajáratának megszervezése jelentett, itt teljesen hiányzott, hiszen a hadseregek raktártól raktárig meneteltek. Hogy mégis itt, a logisztikai résznél tárgyaljuk, annak az az oka, hogy az ország belsejében, tehát a hadszínterektől távol eső területeken folytatott meneteknek is stratégiai jelentőségük volt végső soron, ti. ily módon lehetett a hadszínterek közti átcsoportosításokat végrehajtani. Ennek különösen Franciaország esetében volt nagy jelentősége, mivel a kor háborúinak egészét tekintve állandóan a belső vonalon harcolt. De még Ausztria esetében is, melynél belső vonalon folytatott hadműveletekről csak az észak-itáliai, a rajnai és a magyarországi hadszinterek viszonylatában lehetett beszélni, igen fontos volt, hogy a hadak az előkészített élelmezési állomások mentén minél hamarabb és minél kevesebb fáradtság árán érjenek rendeltetési helyükre.

De igen nagy fontossága volt az étappellátásnak olyan esetekben is, amikor a hadseregek átcsoportosítása oldal irányban, tehát a hadműveletek tengelyére merőlegesen történt. Ilyenkor az arcvonalak, illetve az országhatárok mögött telepített raktárak mentén vonultak a csapatok és nem kellett magukkal vinniök élelmet, ami mozgásukat igen megkönnyítette. Az ilyen átcsoportosításokra kitűnő lehetőséget biztosítottak a franciák számára északkeleti és keleti erődövezeteik és a bennük elhelyezett raktárak. A németalföldi, a moseli és az elzászi hadszíntér viszonylatában

---

tosság „egyezséget" köt Bihar és Szabolcs megyével, valamint Debrecennel és a hajdúvárosokkal a statiok felállítására. A szerződés pontosan megszabja az egyes statiokra kiszállítandó élelem mennyiségét, árát, a vecturára kifizetendő összeget, a kenyér- és húsporció súlyát stb. OL. RL. I. 2. d. 1706. I. 17. — AR. II. 31, 32. l. — ETK. 583. l. — RT. I. 139. l.

[22] DM. „Étapier, ou entrepreneur des vivres" címszó.

[23] Eml. 170. l.

[24] ETK. 3—5. l.

ezek a raktárak tették lehetővé a hadseregek átcsoportosítását, ami az „économie des forces" szempontjából igen nagy előnyt jelentett Franciaországnak.

De sajátosan logisztikai problémákat vetett fel az étappellátás olyan esetekben, amikor a hadszíntér egészén voltak várak és raktárak, melyek lehetővé tették, hogy a hadsereg sokszor az ellenség által ellenőrzött vagy legalábbis veszélyeztetett területeken is étapponként élelmezhesse magát. Magyarországon a Rákóczi-szabadságharc alatt az étappellátásnak ez a módja képezte az élelemellátás alapját. A kuruc hadsereg általában, a császári hadsereg pedig gyakran így oldotta meg az élelemellátását. Ha egymástól meglehetősen távol eső étappok is voltak, de például Pozsony, Komárom, Esztergom, Buda, Szeged és Arad feltétlenül annak számítottak a császáriak szempontjából. A kurucok birtokában levő sokkal számosabb raktárra és várra mindez természetesen még fokozottabb mértékben vonatkozik.

Logisztikai tervezés a kuruc hadseregben

Miután a hadtörténetírásnak könyvünkben már sokszor említett egyoldalúsága miatt a kutatók vajmi keveset foglalkoztak az ellátás kérdéseivel, igen nehéz az egyes hadjáratok logisztikai terveit rekonstruálni. Még fokozottabban vonatkozik ez a Rákóczi-szabadságharcra, melynek stratégiai története még mindig rendkívül hézagosan áll előttünk. Ilyenformán nemcsak a kuruc hadseregben folyó logisztikai munkát nem ismerjük, de magukat a hadjáratokat sem, amelyeket ennek a logisztikának táplálnia kellett volna.[25] Épp ezért, amikor a kuruc hadsereg logisztikai tervezésével foglalkozunk, még fél munkát is alig végezhetünk, és mindaz, amit elmondunk, problémafelvetésnél többnek nem is tekinthető.

[25] Mindez nem érinti természetesen Markó Árpád döntő jelentőségű munkásságát, amely a tulajdonképpeni alapvetésnek tekinthető a Rákóczi-szabadságharc katonai története szempontjából. Markó Árpád nagy könyvében igen helyesen első sorban a szabadságharc nagy csatáit vette elemzés alá, s minden elődjénél pontosabban rekonstruálta a háború *taktikai eseményeit*. A feladat ezek után a háború stratégiai eseményeinek és összefüggéseinek feltárása lenne, tehát az egyes csaták közt végbement hadjáratoké. Markó Árpád érdemei ilyen szempontból is igen nagyok; könyvében számos alapvető stratégiai problémára mutatott rá, de ezenkívül tanulmányaiban feldolgozott néhány hadjáratot is. Arra természetesen nem vállalkozhatott, hogy a nyolc évig tartó háború összes hadjáratát feldolgozza, hiszen ez olyan feladat, amely egy ember erejét jóval túlhaladja. Megoldás egyedül intézményesen szervezett munkaközösség munkájától várható. Markó munkásságának fontosságára legújabban Várkonyi Ágnes mutatott rá. — Várkonyi A. *Thaly Kálmán*. Bp. 1961.

Azonban nemcsak a feldolgozások hiányos volta nehezíti meg a munkát, hanem az is, hogy a nyugati hadseregek gyakorlatából nyert szempontok nem használhatók fel minden további nélkül a szabadságharc logisztikai munkájának tanulmányozásánál, mivel több olyan különleges körülmény játszott itt közre, mely alapvetően más gyakorlatot tett szükségessé, illetve lehetővé. Nagy különbséget jelentett mindenekelőtt az, hogy az együtt operáló kuruc hadseregek létszáma lényegesen alacsonyabb volt a nyugatiaknál. Még a legnagyobb csatákhoz sem gyűlt össze 20 000-nél több katona. Ez természetesen óriási könnyebbséget jelentett az élelemellátás szempontjából, igen megkönnyítette a helyszínen való beszerzést, annál is inkább, mivel az ország nagyobb része kuruc ellenőrzés alatt állt és a lakosság általában támogatta a hadsereget. Ezért is válhatott a kuruc élelemellátás alapjává az étappellátás. Ebből következett — és ez is igen nagy különbséget jelentett a nyugati gyakorlattal szemben, — hogy a polgári igazgatás sokkal nagyobb szerepet kapott a hadseregek ellátásában.

A felsorolt körülmények miatt a sajátosan logisztikai elem sokkal nehezebben ragadható meg a kuruc hadműveleti tervekben. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy hasonlóan a nyugati viszonyokhoz, a logisztikai funkciók nem voltak pontosan körülhatárolva és a benne résztvevő személyek, intézmények és szervek hatásköre és feladatai nem különíthetők el egymástól teljes élességgel, legalábbis a kutatás mai fokán. Ez mindenekelőtt abban nyilvánult meg, hogy a meneteket és az utánszállítást, illetve az étappellátást koordináló ún. „marsruták" (Marschrute) összeállítását nem egy állandó személy végezte. A valószínűleg 1706-ból származó „Tábori Commissariatusság Instructioja" c. rendelettervezet szerint a hadak marsrutáját a főhadbiztosság készíti el és küldi el a hadak átvonulásától érintett kerületek hadbiztosaihoz, akik ennek alapján intézkednek az ellátásról.[26] Viszont a *Regulamentum Universale* a provinciális commissárius feladatává teszi a marsruták megtervezését.[27] Voltak esetek azonban, amikor nem hadbiztos készítette el a marsrutát, sőt úgy tűnik fel, hogy voltak nem hadbiztosi beosztású személyek, akik hivatalból intézték a menetek irányítását. 1707 januárjában írja Rákóczi Vay Ádámnak, hogy készítse el a besztercei gyűlésre való menethez „a szokott marsrutát" az udvari hadak

[26] OL. RL. I. 2. d. 1706.

[27] A főhadbiztosság előre értesíti a hadak átvonulása által érintett kerületek kommiszáriusait, akik a „Marsrutát s a Státiokat az utaknak mivoltához képest (közelebb a rossz utakon, és messzebb a jó utakban, nem különben Gyalog Hadaknak rövidebb Statiot, mint sem a Lovasoknak rendelvén) mértékelni fogják. . ." RU. IV/11.

számára és tervéről tájékoztassa a főhadbiztosságot, valamint a tiszántúli districtus hadbiztosát is.[28] Mintha Vay Ádám állandó jelleggel, szállásmesterként intézte volna az udvari hadak logisztikáját.

De találkozunk olyan esettel is, hogy Bercsényi készít marsrutát. 1708 júniusában írja neki Rákóczi, hogy Drégely vidékéről az általa készített marsruta szerint folytatja útját, bár van a mondatnak egy része, amelyből az vehető ki, mintha a hadbiztosságnak jogában állhatott volna ezen a marsrután változtatni „az mint az legalkalmatosabbnak ítéli".[29] Végül arra is találtunk példát, hogy a marsrutát a megye készítette el.[30]

A marsrutákon kívül találhatunk nagyobb szabású, egy-egy hadjárati terv szerves részét képező logisztikai terveket is. Ilyen a Bercsényi által 1707 májusában táblázatos formában kiadott „Az elkezdendő cámpániának rendi" c. tervezet.[31] Bercsényi ebben a tervben 6 brigádba osztott 12 gyalog- és 18 lovasezredet, továbbá 2 gyalog- és 3 lovasezredet oszt el Jablonkától Ónodig három districtusban, megjelölvén az ezredek számát, táborhelyét, a brigádok parancsnokait, a brigádok mellé beosztott commiszáriusokat és a hadak eltartására rendelt profontházakat. Sajnos a terv nem jelöli meg az egyes brigádok feladatát, és azt sem — pedig a vizsgálataink szempontjából ez lenne a legfontosabb —, hogy miután a hadjárat megindult és a hadak elhagyták eredeti felállítási helyeiket, miként kapják meg élelmüket, azaz éppen a specifikusan dinamikus-logisztikai elem hiányzik.

Mindenesetre nem mindig ilyen pontos a logisztikai tervezésben Bercsényi. Az 1709-ben Liptó ellen tervbe vett vállalkozáshoz ugyan kidolgozza a tervet arra az időre, amíg a hadak előnyomulnak, de arra nem intézkedik, hogy mi történik akkor, ha az előnyomulás megakad és a hadak huzamosabb ideig tartózkodnának egy helyen. Mindössze csak annyit mond, hogy ebben az esetben a parancsnokok intézkedjenek „az mindenfelől való élésnek hajtására", tehát a hadakra bízza az élelemellátást, ami lényegében a központi vezetés kikapcsolódását jelenti.[32]

Igen tanulságos Károlyinak 1708-ban kidolgozott „Nemes Erdély Országban való mostani Expeditiok provisiok és dispositiok iránti Oppinio"-ja.[33] Ez a terv teljesen igazolja Rákóczinak

[28] AR. II. 7—8. l.
[29] Uo. 282. l.
[30] ETK. 652. l.
[31] AR. V. 414—415. l.
[32] AR. VI. 246. l.
[33] Th. Gy. VIII. 303—310. l.

Károlyi képességeiről alkotott véleményét és a katonai mesterségben tett szép előrehaladását.[34] A hadműveleti és a logisztikai szempont biztos egyensúlya jellemzi már a bevezető sorokat is: „Az Hadakozásnak és az Hadaknak subsistentiájának rendben vételérül és modalitásárul kelletvén gondoskodni, mint hogy Füvelés alkalmatosságáigh, az Takarmány szüksége miatt egy Corpusban az Hadakat nem lehetséges tartani és Vélle operálni, azért. . . Mind az ellenségh Lineájára, mind az Communicatiok folytatására itiltem három Corpusban tanácsosnak disponáltani az egész Hadakat. . ." Az egyik corpus Nagybányánál, a második Kalotaszegnél, a harmadik pedig Gyulafehérvárnál állna fel. Az egyes corpusok élésüket a vidékről kapják, amihez Károlyi pontosan kijelöli az élést adó megyéket. A tulajdonképpeni hadműveletekre csak a fű kinövése után kerülhet sor, amikor a hadak már egy csoportba vonhatók, de „az hadakat is formális operatiokra fordítani" csak akkor lehet „ha subsistentiára való médiumoknak in tempori gondolkozunk." Ezért Huszton, Kőváron, Szatmárban és más helyeken raktárakat állíttat fel.

[34] Eml. 200. l.

XII. FEJEZET

A STRATÉGIA VÁLSÁGA

Milyen értelemben lehet beszélni válságról a 17—18. századi stratégiában?

Általánosan elfogadott nézet a hadtörténeti irodalomban, hogy a 17. század második felétől a francia forradalomig terjedő korszak stratégiája valamiképpen eltér más korszakok stratégiájától. Az eltérés lényegét a kutatók nem egyformán látják, és okait is másként magyarázzák. Egyes kutatók abban látják a kor stratégiájának legfőbb jellegzetességét, hogy a politikai célok és a háborúk mögött feszülő érdekellentétek kicsinyessége miatt a háborúk elvesztették az ellenség megsemmisítésére és országának elfoglalására irányuló jellegüket, megszelídültek, „humanizálódtak", szinte királyi társasjátékokká váltak. A kor háborúi mind „kabinetháborúk" lettek volna, melyek csupán dinasztikus érdekekért folytak. Ez a nézet különösen Clausewitz nyomán terjedt el a hadtörténeti irodalomban. Egy tőről fakad ezzel az a vélemény, mely a kor stratégiájának hanyatlását hibás hadtudományi elméletnek, például a metodizmusnak tulajdonítja.[1] Bár kevés képviselője van, mégis említést érdemel a harmadik nézet is. E szerint a válság oka az volt, hogy az elnyújtott vonalakban harcoló hadseregek nehézkesen mozogtak, a harcrendet a menetrendből, illetve a menetrendet a harcrendből lassan alakították meg, aminek következményeként igen nehéz volt csatára kényszeríteni az ellenfelet, és szinte lehetetlen volt a megnyert csatát az ellenség teljes megsemmisítéséig üldözéssel folytatni.[2] Végül megemlítjük Delbrücköt, aki tulajdonképpen nem is lát válságot, hanem azt állítja, hogy a stratégia két fajtája, az ún. „letipró" és „kifárasztó" stratégia közül, a kor gazdasági és társadalmi adottságai következtében csakis az utóbbira nyílt lehetőség.[3] Szerinte tehát a kor stratégiája teljesen megfelelt

[1] L. *A „metodizmus" és a Zrínyi—Montecuccoli vita* c. tanulmányomat.

[2] R. Mousnier, *Les XVIe et XVIIe siècles.* 2. ed. *(Hist. Générale des Civilisations.* IV.) Paris 1956. 287. l.

[3] H. Delbrück, *Ueber die Verschiedenheit der Strategie Friedrichs und Napoleons.* (Hist. u. pol. Aufsätze.) Berlin 1887. *Die Strategie des Perik-*

a kor lehetőségeinek, épp ezért — de ezt már mi tesszük Delbrück gondolatmenetéhez — a háborúk céljai és az alkalmazott stratégia között törés nem volt, így válságról beszélni nem is lehet.

Ezek után mi az igazság: volt-e válság vagy nem a 17—18. század stratégiájában? Véleményünk szerint, volt. Azonban szemben Clausewitztzel és követőivel, mi a válság okát egyáltalán nem abban látjuk, hogy a háborúk kicsinyes céljai következtében hiányzott volna belőlük a megsemmisítésre való törekvés. Aki csak egy kicsit is tájékozott a korszak történetében, jól tudja, hogy igen nagy érdekek forogtak kockán különösen a 17. század második felében. Annak nyomát pedig sehol sem találtuk, hogy létezett volna valamilyen hamis, hibás hadtudományi elmélet, amely megakadályozta, sőt megtiltotta volna a döntésre való törekvést.

A válság létét állító harmadik felfogással kapcsolatban — amely amint emlékezhetünk rá, a stratégia válságát tulajdonképpen taktikai okokkal magyarázza — véleményünk az, hogy a hadseregek 19. századi megnagyobbodása még súlyosabb menet- és felfejlődési problémákat vetett fel, s mégsem eredményezett válságot.

A válság szerintünk abban állt, hogy a háborúk politikai céljai, valamint az alkalmazott — és a tárgyi körülményekből kifolyóan egyedül alkalmazható — stratégia között törés állt be; a stratégia nem tudott megfelelni a politika által támasztott követelményeknek. Gondolatainkat Clausewitznek a háború céljáról és lényegéről írt elvi fejtegetésein keresztül óhajtjuk megvilágítani, anélkül azonban, hogy a 17. századi stratégiáról alkotott konkrét véleményével a legkisebb mértékben is egyetértenénk.[4]

Clausewitz szerint a háborúnak két fajtája lehet. Az egyiknél a cél az ellenség leverése, hogy akaratunk elfogadására kényszerítsük. Az ellenség leverését jelentheti az is, ha katonailag teljesen megsemmisítjük, de az is, ha csupán képtelenné tesszük a további védekezésre. A háború másik fajtájánál a cél nem az ellenség leverése, hanem pusztán bizonyos területek, rendszerint határmenti tartományok elfoglalása. Ez az ún. „korlátolt célú" háború.

---

les. Berlin 1890. és a *Geschichte der Kriegskunst.* Berlin 1920. 4. köt. *Der Strategie-Streit* fejezete.

[4] A *Vom Kriege* következő részeit vettük alapul: „Nachricht", 1. könyv. I—II. fej., 4. könyv. X., XI. fej., 7. könyv, I., II., VI. fej., 8. könyv I., IV., V. fej. (K. Clausewitz, *Vom Kriege.* 9. Aufl. Berlin 1915.) Clausewitz hadtörténeti módszerére nézve az előbb idézett tanulmányomban vetettem fel néhány gondolatot.

Ha már mostan ilyen szempontból vizsgáljuk a kor háborúit, akkor azt kell mondanunk, hogy kevés kivétellel mind az első fajtához tartozott. Kevés háborúban volt a cél pusztán egyes tartományok elfoglalása, hanem ennél sokkal messzebb mutató célokról volt szó, és jóllehet az egyes háborúk sok esetben láthatóan nem is végződtek mással, mint egy-egy tartomány ide vagy oda csatolásával, az eredmény, különösen ha a korszak háborúit együtt nézzük, Európa hatalmi és politikai struktúrájának teljes átrendeződése lett. Gondoljunk csak arra, hogy az 1660-tól 1715-ig terjedő időre esik a spanyol világbirodalom széthullása, Angliának, Ausztriának és Oroszországnak európai nagyhatalommá válása, ezzel szemben Hollandia gazdasági és politikai hanyatlása, Franciaország hegemóniájának megszűnése és a török hatalom összeroppanása. És miután ezek a háborúk az első fajtához tartoztak, természetesen a küzdő felek célja az volt, hogy egymásra kényszerítsék akaratukat, egymást leverjék, sőt nemegyszer megsemmisítsék. Kifejezetten ez utóbbi volt a célja a franciáknak 1672-ben a hollandokkal szemben, a török és a nyugatiak között vívott háborúkban pedig úgyszólván mindig.

És nem hiányoztak ezekből a háborúkból azok a kritériumok sem, melyeket Clausewitz az ellenség megsemmisítése, illetve védképtelenné tétele szempontjából oly lényegesnek tartott, ti. az ellenség haderejének megsemmisítése, országának meghódítása és háborús erejének megtörése. E kritériumok egyike vagy másika, kimondva vagy kimondatlanul benne volt a korabeli haditervekben, és ha megvalósításukra legtöbbször nem is kerülhetett sor, ez nem abból következett, hogy a hadvezérek elvileg lemondtak volna e célokról, vagy nem ismerték volna fel szükségességüket, hanem abból, hogy a stratégia eszközei hiányosak voltak hozzá, és éppen ez jelzi a stratégia válságát. Mert nem beszélhetnénk a stratégia válságáról akkor, ha a háborúk csak korlátolt céllal folytak volna, ugyanis ebben az esetben a stratégiai eszközök hiányossága teljesen megfelelt volna a háborús célok korlátolt voltának, de természetesen akkor sem lett volna válság, ha a háborúk megsemmisítő, „akaratrákényszerítő" céljainak a stratégia minden tekintetben megfelelt volna.

Mondanivalónk lényege: jogosult a stratégia 17. századi válságáról beszélni, de nem azért, mintha a politikai és a közvetlen háborús célok között nem szerepelt volna a megsemmisítésre való törekvés, amint ezt Clausewitz állítja, de nem is azért, mintha a kor kormányai és hadvezérei felismervén az eszközök fogyatékos voltát, már eleve lemondtak volna a megsemmisítésre törő stratégiáról, és már eleve a „kifárasztó" stratégia elveit és gyakorlatát követték

volna, amint ezt Delbrück állítja, hanem éppen azért, mivel az ellenség haderejének megsemmisítése, országának elfoglalása és akaratának megtörése elképzeléseik központját alkotta, de mindezt a stratégia eszközeinek elégtelensége folytán megvalósítani nem tudták.

A kor szakértői és a stratégia válsága

Állításaink igazolására néhány korabeli szakértő véleményét idézzük. Ezek mindegyikéből az derül ki, hogy a kor hadvezérei előtt a példa a harmincéves háború és Gusztáv Adolf, aki elindulva Európa egyik félreeső sarkából, a kontinens jó részét meghódította, hadseregeket semmisített meg, és ellenfelei akaratát megtörte.

1697-ben Choiseul marsall, a Felső-Rajna vidékén működő francia hadsereg parancsnoka mentegetőzik XIV. Lajosnál balsikerei miatt. Amint írja, azért nem tudott döntő sikert elérni, mivel nem talált a vidéken elegendő élelmet és ez megbénította hadműveleteit. Egyesek ugyan szemére hányják, hogy ugyanezen a vidéken Turenne el tudta tartani csapatait, e vélemény hangoztatói azonban elfelejtkeznek arról, hogy Turenne hadserege mindössze 20 000 katonát számlált, és abban az évben a termés is jobb volt. Egyébként is — jegyzi meg — a németországi hadszíntér minden más hadszíntértől különbözik, mivel itt sokkal nehezebb élelmet találni, mint másutt.[5]

1704-ben, amikor Marlborough, a birodalmi és osztrák csapatokkal egyesülendő Alsó-Rajnától a Dunához menetel, a francia hadvezetőség azzal a gondolattal foglalkozik, hogy támadást intéz a Neckar vidékére és megelőzi a szövetségesek egyesülését. E tervnek azonban alapvető akadálya, hogy nem lehet megoldani a hadsereg élelemellátását. Chamlay generális, a kor egyik legjobb katonai szakértője így ír erről: „Németországban igen nehéz biztosítani a hadak ellátását raktárak nélkül. A münsteri béke előtt minden protestáns fejedelem és város Franciaország oldalán állt, a francia seregek pedig távolról sem voltak olyan számosak, mint ma a Rajnánál levők, tehát sokkal könnyebben tarthatták fenn magukat."[6]

Puységur, korának stratégiai problémáit vizsgálva, szintén a harmincéves háborúból indul ki; ekkor a kis létszámú hadseregek

[5] Saint-Simon, *Mémoires*. Ed. par Boislisle. I—XVII. Paris 1879—1905. IV. köt. 486, 487. l.

[6] *Campagne de Mr. le Maréchal de Tallard en Allemagne*. 1704. I—II. Amsterdam 1762. I. köt. 264. l. — L. még: *A höchstädti csata* c. tanulmányomat.

távoli expedícióit semmi sem akadályozta, míg ezzel szemben a század második felében a létszámok megnagyobbodása miatt a hadseregek nem tudnak elszakadni raktáraiktól és csak „határmenti háborúkat" tudnak vívni, pedig „az összes háború közül ezek a határmenti háborúk a legnehezebbek és legtudósabbak."[7]

Ez a probléma még a 18. század második felében is fennáll. Tempelhoff így ír: „Tíz-tizenöt-húszezer emberrel könnyebb benyomulni az ellenség országába, mint ötven-hatvan-százezer emberrel. Ezért volt könnyű végigrohanni a harmincéves háború idején Németországon."[8] Guibert szerint pedig „a harmincéves háború idején kis hadseregekkel is nagy hódításokat lehetett tenni", de amióta a hadseregek létszáma megnövekedett és jelentkeztek az élelmezés nehézségei, a hadvezérek lemondtak a mozgásról és a háborúk nem állnak másból, mint ostromokból.[9]

Mindez igazolja tehát előbbi állításunkat: valójában válságba jutott a stratégia a 17. század második felében és a válság abból eredt, hogy bár a kormányok és hadvezérek törekedtek ugyan a döntő jellegű hadműveletekre, ezek helyességét, egyedül célravezető voltát hangsúlyozták is, azonban mindezt a stratégia eszközeinek fogyatékosságai miatt megvalósítani nem tudták. De még más is kiderült ezekből a megnyilatkozásokból: a stratégia fogyatékosságait elsősorban és döntően a megnövekedett létszámú hadseregek élelmezésének nehézségei okozták. Mindez teljesen egybevág azzal, amit könyvünkben eddig elmondottunk. Most már csak az van hátra, hogy megkíséreljük összefoglalni, hogy az élelemellátás nehézségei miként bénították meg a kor stratégiáját.

Mi itt az élelemellátás nehézségeinek hatását két nagy csoportban tárgyaljuk. Az első csoportban azokat a hatásokat vizsgáljuk, melyeket az élelemellátás a szorosan vett hadvezetés területén idézett elő, a másodikban pedig azokat, amelyek az állami adminisztrációban jelentkeztek. A jelenségek ilyen szétválasztása meglehetősen önkényes, mivel azok szoros kölcsönhatásban voltak egymással, egymás hatását felerősítették és együttesen visszahatottak magára az élelemellátásra is. Hogy mégis szétválasztjuk őket, azt egyedül didaktikai okok indokolják.

[7] Puységur, *Art de la guerre par principes et par règles.* I—II. Paris 1749. II. köt. 151, 152. l.

[8] Lloyd—Tempelhoff, *Geschichte des siebenjährigen Krieges in Deutschland.* Berlin 1783. 190. l.

[9] Guibert, *Essai général de tactique.* I—II. London 1772. „Discours" bevezető és II. 61. l.

Az élelemellátás nehézségeinek kihatása a szorosan vett hadvezetésre

Az élelemellátásnak a szorosan vett hadvezetésre gyakorolt befolyásának vizsgálatánál abból a három kritériumból indulunk ki, amit Clausewitz az ellenség leverése szempontjából alapvetőnek tartott. Amint emlékszünk rá, ez a három kritérium a következő volt: az ellenség haderejének megsemmisítése, országának elfoglalása és ellenálló akaratának megtörése. Nézzük meg, hogy mi a szerepe az élelemellátásnak abban, hogy ezeknek a kritériumoknak együtt soha, de egyenként is ritkán sikerült megfelelni.

Ha az első kritériumot nézzük, a döntő csata megvívásának vagy kikerülésének problémáját kell vizsgálat alá vennünk. Ismeretes, hogy a hadtörténeti kutatás a „régi" és az „új", tehát az ancien régime és a francia forradalmat követő idők hadviselése különbségének lényegét mindenekelőtt a döntő csatának a két hadviselésben betöltött eltérő funkciójában látja. Az új hadviselésben, attól kezdve, hogy a hadjárat megindult, minden szál, minden esemény, a dolgok egész logikája a döntő csatához vezetett, míg a régi hadviselésben ez egyáltalán nem így volt. Különbség volt azonban a csata kihatása tekintetében is: a régi hadviselésben a döntő csata csak a legritkább esetben vezetett valódi döntéshez, míg az új hadviselésben általában a győztes csata vagy a győztes csaták sorozata vezetett a stratégiai győzelemhez. Mi volt az élelemellátás szerepe abban, hogy ennyire más volt a „döntő" vagy nyílt csata[10] funkciója a két hadviselésben?

Mindenekelőtt a már ismertetett logisztikai problémákat kell itt közelebbről vizsgálat alá vennünk. Ezeknek a nehézségeknek a kellő megértése és értékelése a modern kutató számára meglehetősen nehéz, ugyanis a modern háborúkban az élelemellátás problémái távolról sem játszanak akkora szerepet a hadműveleti tervezésben, mint régen. A különbség ott van, hogy az élelemellátás problémái napjainkban más *szinten, más terjedelemben* és egészen más *relációban* jelentkeznek. Napjainkban az élelem előteremtése legkevésbé katonai kérdés. A harcoló hadsereget általában az anyaország látja el, s ha a hadszíntéren található készleteket természetszerűen igénybe is veszik, ezeknek a készleteknek a felkutatása, nyilvántartása, összegyűjtése és elosztása a kormány által kirendelt polgári szervek feladata. Azaz napjainkban az élelem beszerzésének

[10] Helyesebb talán a „nyílt csata" kifejezést használni, mert látni fogjuk, hogy a „döntő" csata az esetek többségében nem hozott valódi döntést, tehát a kifejezés csak bizonyos megszorításokkal alkalmazható.

problémája csak a kormányok szintjén jelentkezik mint a háború összes gazdasági, politikai és katonai vonatkozásait magában foglaló *magasabb stratégia* problémája. Amint láttuk, régebben ez egészen másként volt, és az élelem tekintélyes részét kitevő takarmányt mindig, de néha a kenyeret is a harcoló hadsereg teremtette elő magának. Tehát az élelembeszerzés problémája sokkal alacsonyabb szinten, a szűken vett *katonai stratégia*, a *hadműveleti vezetés* szintjén jelentkezett.

Ebből következik az is, hogy más terjedelemben jelentkezik a szorosan vett hadvezetésben az élelemellátás problémája a modern háborúkban. Napjainkban a hadvezért az élelemellátásnak csak a logisztikai része érinti, és nem foglalkozik annak beszerzési, technológiai és igazgatási oldalaival. Régen viszont, a harci apparátus működését a „hadsereg-üzem" működéséhez kellett igazítani és az élelembeszerzés, a feldolgozás és a szállítás technikai problémái közvetlenül befolyásolták a hadműveleti tervezést.

És más az élelemellátásnak és a hadvezetésnek a viszonya is. Napjainkban az élelemellátás a hadműveleti tervezésben egy adat a többi között, régen a legdöntőbb adat, igen gyakran maga a cél volt. A mai hadvezér elhatározza, hogy mit akar tenni, és ehhez megadja az élelemellátás vezetőjének, hogy mennyi élelmet biztosítson. Régen viszont a hadvezérnek legtöbbször abból kellett kiindulnia, hogy a rendelkezésre álló élelemkészlet meddig elég, hogy meddig távolodhat el raktáraitól, hogy hol találhat takarmányt, sőt nemegyszer az egész hadjárati terv vezető motívuma az volt, hogy olyan vidéket találjon, amely el tudja tartani hadseregét.

Mindez még akkor is nagy különbséget jelentene, ha régen a szükségletek és a készletek felmérése, valamint az élelem feldolgozása és szállítása racionális számításon alapulhatott volna, továbbá, ha a számításokat végző személyek teljesen tisztában lettek volna feladatukkal.[11] Minderről azonban a legkevésbé lehetett szó. Láthattuk, hogy a korabeli statisztika mellett, a kormányoknak és a hadvezéreknek semmilyen konkrét, értelmes számszerű adatuk nem volt a tekintetbe jövő erőforrásokról. Egyébként is az a körülmény, hogy a takarmányt, tehát a szükségletek nagyobb részét a hadszíntér adta, tehát olyan terület, melynek kapacitását a háború teljesen kiszámíthatatlan és előre nem látható alakulása

[11] Dupré d'Aulnay írja: „Mon objet a été de développer, d'éclaircir, et de simplifier des matiers d'autant plus intéressantes aujourd'hui, que les operations militaires semblent être devenues assujetties et subordonnées aux Subsistances, par la confusion et l'obscurité qu'on affecte de mettre, ou d'entretenir dans le service de celles-ci" Dupré d'Aulnay, *Traité général des subsistances militaires*. Paris 1744. III—IV. l.

befolyásolta, minden előzetes számvetést illuzórikussá tett. De nemcsak a várható élelem megbecsülése, hanem a beszerzett élelem feldolgozása és a csapatokhoz való kiszállítása is egy sereg kiszámíthatatlan tényező közrejátszásától függött, ugyanis az őrlést, a sütést, a kenyér és a takarmány elszállítását az ember által jórészt befolyásolhatatlan és kiszámíthatatlan természeti, organikus és biológiai tényező határozta meg. Hogy a malmok működését a víz- és a szélviszonyok lehetővé teszik-e vagy nem, hogy az utakat nem változtatja-e sártengerré az esőzés, hogy az igásállatok állapota megengedi-e a szállítást, minderre az embernek semmilyen vagy csak igen csekély befolyása lehetett, és egyik tényező alakulását sem láthatta előre. Napjainkban viszont a természeti és organikus korlátok alól nagyrészt felszabadult gépi technika eszközei mellett a hadsereg ellátó apparátusának működése kiszámítható, előre látható és megtervezhető. Mindehhez járult és súlyosbította a nehézségeket, hogy amint láttuk, a hadseregek létszámának megnövekedésével járó újszerű problémákkal szemben tanácstalanul álltak az emberek, sőt még gazdája sem volt a specifikusan logisztikai funkcióknak.

Mindez azt jelenti, hogy a régi háborúkban a váratlan, a kiszámíthatatlan elemeknek, a Zrínyi által oly sokat vizsgált „szerencsének" sokkal nagyobb szerepe volt. Zrínyi szerint a háború jelenségeinek csak egyik része számítható ki, a másik részét a szerencsére kell bízni, mert az embernek semmilyen befolyása sem lehet felettük. A legjobb hadvezér is legfeljebb csak annyit tehet meg, hogy leszűkíti a szerencse birodalmának határait, de teljesen nem szüntetheti meg. Mindez magából a háború lényegéből következik, a hadi gépezet működését megnehezítő akadályokból, Clausewitz kifejezésével, a „súrlódásokból". A súrlódásokat előidéző okok között pedig régen a legfontosabbak egyike éppen az ellátó apparátusnak előzőekben ismertetett bizonytalan, előre nem látható, természeti és organikus tényezők által befolyásolt működése volt.[12]

Az élelemellátásnak és a hadvezetésnek ebből a különleges viszonyából eredt, hogy régen a háborúknak egészen más volt a dinamikájuk, mint ma, és bennük az események rendje nem vezetett szükségszerűen a csatához, sőt attól inkább elvezetett. Egyrészt a hadsereg-üzem mechanizmusa nem is tette lehetővé mindig a csatát; gondoljuk csak meg, hogy miután a katonák és lovak nem

[12] A „szerencse" kérdésére nézve l. tanulmányaimat. — ZMHM. 61., 151. l. — A „súrlódásokra" nézve l.: K. Clausewitz, *Vom Kriege*. 9. Aufl. Berlin 1915. I. könyv. VII. fejezet.

maradhattak éhen, mindkét félnek kellett sütnie, takarmányoznia és élést szállítania, ami azt jelenti, hogy az összecsapás idejét és helyét távolról sem pusztán a harci helyzet szabta meg. Másrészt pedig, éppen abból kifolyóan, hogy a hadsereg fennmaradása döntően az élelemellátástól függött, az ellenség hadseregének megsemmisítését vagy legalábbis megbénítását nemcsak csatával lehetett elérni, hanem úgy is, hogy élelemellátását megnehezítették, vagy éppen lehetetlenné tették. Erre annál is könnyebben sor kerülhetett mivel a hadseregek utánpótlási vonalai sokkal érzékenyebbek voltak mint ma. Ez abból a kedvezőtlen arányból adódott, ami az utánpótlási vonal és a hadsereg arcvonala között volt; az utánpótlási vonal igen hosszú volt, míg a hadsereg arcvonala keskeny, ami azt jelentette, hogy a hadsereg nehezen fedezhette utánpótlási vonalát és alig háríthatta el az ellenség ellene irányuló támadását. Viszont az utánpótlási vonalnak ez az érzékenysége bő alkalmat nyújtott minden megkerülő, az utánpótlási vonalak ellen irányuló manőverre. Ezért volt — más okok mellett — oly nagy szerepe a kor stratégiájában a manővernek, egészen pontosan a „manővrírozásnak".

De az élelemellátás nehézségei nemcsak a csata bekövetkezését vagy be nem következését dönthették el, hanem befolyásolhatták a ténylegesen lefolyt csaták kihasználását is. Köztudomású, hogy a csatában a győztes és a vesztes fél nagyjából egyforma veszteséget szenved, amennyiben a győztesnek nem sikerült teljesen bekerítenie ellenfelét. Viszont az ellenség haderejének teljes megsemmisítésével végződő, Cannae-szerű bekerítő csaták a hadtörténet ritkaságai közé tartoznak. A valódi veszteségek a harcmező elhagyása, tehát a visszavonulás közben éri a vesztest, amikor harcrendje meglazul, a katonák közt pánik tör ki, fegyverüket és felszerelésüket elhagyják és általában csak a menekülésre gondolnak. Normálisan tehát a győztes fél nem magában a csatában, hanem az azt követő üldözésben okozza a legnagyobb veszteségeket, olyanokat, melyek azután az ellenség teljes megsemmisítéséhez vezethetnek. Nos, a tárgyalt korban az üldözést legtöbbször lehetetlenné tették az élelemellátás nehézségei, mivel a nehézkes ellátó apparátus mechanizmusának az üldözés gyors üteméhez való igazítása — ugyanis gyorsnak kell lennie az üldözésnek, mert egyébként hatástalan — teljesen lehetetlen volt. Amennyiben a csata befejezése után azonnal üldözni lehetett, az élelemellátás nem okozott különösebb problémát, mivel ilyenkor a diadalittas katonák esetleg napokig is elviselték az éhezést, de még a lovak egy-két napi élésének elmaradása sem okozott katasztrófát. Amíg tehát a hadsereg biológiai teljesítőképességének határain belül,

gyakorlatilag tehát egy-két nap alatt sikerült a menekülő ellenséget teljesen megsemmisíteni, a győzelem döntővé válhatott. A baj azonban ott volt, hogy a már említett taktikai okok miatt — ti., hogy a hadseregek harc- és menetrendi alakzatváltoztatásai sok időt vettek igénybe — a visszavonuló könnyű szerrel lelassíthatta az üldöző előnyomulását, ugyanis utóvédjei állandó időt rabló felfejlődésre kényszerítették, ami alatt seregének zöme egérutat nyerhetett. Így azonban az üldözésből lassú nyomonkövetés lett, ami alatt az üldöző egyre jobban lemaradt, és egyre inkább elvesztette a lehetőséget arra nézve, hogy a megvert ellenségnek a kegyelemdöfést megadja, mivel még abban az esetben is, ha az ellenség nem égette fel maga mögött a vidéket — s alig valószínű, hogy ezt ne tette volna meg, — akkor is, már önmagában az a tény, hogy egy menetvonalon két hadsereg követte egymást, azt jelentette, hogy a másodiknak már alig maradhatott valami a helyszíni készletekből, hiszen az első mindent felélt előtte. Ilyenformán a győztes fél csak a menetvonaltól messzebb eső falvakban és környékükön találhatott takarmányt — mert elsősorban erről van szó! — ami azonban igen nagy időveszteséget jelentett. Így azonban az üldözés önmagától megszűnt. Egyébként is, a visszavonuló fél sokkal kedvezőbb helyzetben volt az élelemellátás szempontjából, hiszen ellátási bázisához állandóan közeledett, míg az üldöző attól állandóan távolodott. A „döntő", nyílt csata különleges helyét és funkcióját a régi hadviselésben tehát az elmondottak szerint határozta meg, illetve befolyásolta az élelemellátás.

Hogy állunk most már a második kritériummal, ti. az ellenség országának elfoglalásával? Mit jelentettek ebből a szempontból az élelemellátás nehézségei? Tegyük fel, hogy az ellenség országa elfoglalásának első feltételét, ti. hadseregének megsemmisítését sikerült elérni. Amennyiben tehát a győztes folyamatosan előnyomul, semmi sem akadályozhatja meg abban, hogy elfoglalja az ellenség országát. Mivel a mozgás az idő függvénye, vizsgálat alá kell vennünk az idő-momentumot.

Több alkalommal említettük könyvünkben, hogy a korban élesen elkülönült egymástól a hadjárati idő és a téli kvártély ideje. Ennek mindenekelőtt az volt az oka, hogy ősztől tavaszig szinte lehetetlen volt biztosítani nagyobb létszámú hadseregek ellátását hadműveletek közben. Ebben az időszakban a rossz utakon gyakorlatilag minden nagyobb tömegű szállítás megszűnt. Ezért az előnyomuló hadseregek kenyérellátását sem lehetett megoldani. De nem volt mód a lovak takarmányellátására sem, hiszen láthattuk, hogy a lakosság téli takarmánykészlete oly kevés volt, hogy abból még saját állatait is csak nagy keservesen tudta átteleltetni, nemhogy

a hadsereg állatait is eltarthatta volna. A takarmány utánszállítása pedig még megoldhatatlanabb volt, mint a kenyéré, hiszen súlyban négyszer-ötször annyi kellett belőle, mint a kenyérből.

A hadsereg azonban a hadjárati idő hat hónapját sem használhatta ki folyamatos előnyomulásra. Egyrészt ugyanis a folyamatos előnyomulás előfeltételének tekintett, győzelemmel végződő nyílt csatára a csata elkezdésének vázolt nehézségei miatt a legritkább esetben kerülhetett sor a hadjárat megnyitása után azonnal. Rendszerint eltelt néhány hónap, amíg csatára érett a helyzet. Így tehát a folyamatos előnyomulásra sem maradhatott három-négy hónapnál, azaz átlagosan száz napnál több. Ebből a száz napból azonban le kell számítani a takarmányozásra, a kenyérkiosztásra, a pihenőkre és a raktárak előretelepítésére fordított időt. Számítsuk úgy, hogy négy naponként osztottak kenyeret és takarmányoztak, így tehát 25 nap esett le az előnyomulásra fordítható időből. A hat naponként tartott pihenőre lement további 16 nap. Így már csak 59 menetnap maradt. Ha úgy számítunk, hogy 6—8 naponként telepítik előre a raktárakat, és egy-egy előretelepítésre igen szerényen 4 napot számítunk, akkor kereken 30 napot kell levonnunk a menetnapok számából. Ilyenformán tehát kereken 30 nap marad az előnyomulásra. Napi 20 km-es menetet véve, a hadsereg tehát mindössze 600 km-t tehetett meg, ami igen kevés ahhoz, hogy a korban bármelyik hadviselő állam bármelyik ellenfelének országát elfoglalhassa vele, viszont túl sok ahhoz, hogy az óriásira megnyúlt utánpótlási vonalat biztosítani lehessen. Nem is találkozunk ekkora menetteljesítménnyel Közép- és Nyugat-Európa egyik hadszínterén sem. Igen nagy teljesítménynek számított, és nagy feltűnést keltett a korban Marlborough 1704. évi menete az Alsó-Rajnától a Dunáig. A megtett út azonban csak 450 km-t tett ki, ezenkívül végig szövetséges területen vezetett, a csapatok az ellátást étapp-állomásokon kapták, és ellenséges behatással számolni nem kellett. Másik híres menet volt ugyenebben az évben a francia hadsereg menete Strassburgtól Bajorországba. A menettávolság azonban csak 200—250 km volt, és az út jórészt francia, illetve bajor ellenőrzés alatt tartott területen keresztül vezetett. 1707-ben a szövetségesek touloni expedíciójuk alkalmával ugyan végig ellenséges területen haladtak, a távolság azonban legfeljebb 150 km volt, a hadsereg élelmezését pedig az út nagyobb részén a földközi-tengeri angol flotta biztosította. Mindent összevéve tehát, az ellenség országának elfoglalását a rendelkezésre álló idő rövidsége akadályozta meg.

De az élelemellátásból kifolyóan a térbeli korlátok is súlyosan megnehezítették a hadseregek előnyomulását. Mindenekelőtt a raktá-

raktól való függés akadályozta a hadseregek szabad mozgását. Láthattuk, hogy a raktáraktól 6—8 napi menetnél messzebb eltávolodni nem lehetett. Nagyobb mozgási szabadságot csak a vízi utak biztosíthattak, így viszont a folyók folyásiránya már eleve megszabta a hadműveletek irányát. Korlátozta a hadműveleteket térben az utak ritkasága és rossz minősége is. A hadszíntér földrajzi adottságai, a terep nehézségei pedig sokkal nagyobb mértékben korlátozták a mozgást, mint ma; aránylag alacsony hegyvidékek, erdők és folyók sokszor áthághatatlan akadályt jelentettek az élelmet és minden más hadi anyagot szállító nehézkes szekereknek.

Nagymértékben korlátozták a hadműveleteket térben a várak is. A várak azáltal korlátozták a támadó előnyomulását, hogy elzárták előnyomulási útját. Felmerülhet a kérdés: miért nem kerülte ki a támadó a várat? Hiszen az az úttöbblet, amit meg kellett tennie, hogy kijusson a vár ágyúinak hatásköréből, néhány kilométert jelenthetett csak. A dolog azonban nem volt ilyen egyszerű, ugyanis amennyiben a hadsereg elkerülte az ellenség várát, és hátában hagyta, kitette magát annak, hogy annak garnizónja elvágja az utánpótlását. De a várak olyan szempontból is korlátozták a támadó előnyomulását, hogy a nagy, offenzív jellegű hadjáratok táplálásához raktárakat kellett telepíteni, ezeket viszont várakkal kellett fedezni. A támadó mozgását tehát nemcsak az ellenség, de saját várai is korlátozták. Abban tehát, hogy a korban oly nagy volt a várak feltartó ereje, nem kis szerepet játszottak az utánpótlás problémái. Ez volt tehát az oka annak, hogy a kor háborúi a Puységur által leírt „határmenti háborúkká" váltak, és általában a hadviselő felek országainak határain épült várak és várrendszerek területéről nem távolodtak el. Ezen a szűk területen tett hódítások ragadták meg azután a hadtörténeti kutatók figyelmét, és ezek alapján formálták meg ítéletüket is: a kor háborúi mind jelentéktelen célokért, pusztán egyes határmenti tartományok meghódításáért folytak.

Az időbeli és térbeli korlátok, valamint a döntő csata megvívásának és kihasználásának akadályai kizárták, hogy egy-egy hadjárat döntő eredménnyel végződhessék. Ugyanis még a legnagyobb sikerekkel induló és a legtöbb eredménnyel biztató hadjáratokat is félbe kellett szakítani ősszel, a hadjárati idő leteltével. Így a hadjárati év sikerei sokat nem jelentettek, hiszen nem vezettek sem az ellenség haderejének megsemmisítéséhez, sem pedig országa elfoglalásához, arról meg nem lehetett szó, hogy úgy, mint a könyvelésben, az évvégi zárszámadásban mutatkozó hasznot átvigyék a következő évre. Ugyanis a kényszerű téli pihenő alatt az ellenség kiheverte az elszenvedett veszteségeit, erőt gyűjthetett, és tavasszal

jól felszerelt, ütőképes, a vereséget követő erkölcsi válságból kilábolt hadsereggel nyithatta meg a hadjárati évet. Gondoljunk például arra, hogy a spanyol örökösödési háború idején milyen hatalmas győzelmeket arattak a szövetségesek a höchstaedti, a ramilliesi, a turini és oudenardei csatákban! — És mi lett az eredmény? A következő tavaszon az előző évinél szinte erősebb francia hadsereggel találták magukat szemben. Döntést tehát egy hadjáratban elérni nem lehetett, azaz a háború befejezéséhez több hadjáratra volt szükség. Így azonban a háborúk igen elhúzódtak. A háborúk elhúzódása viszont egyrészt azt jelentette, hogy a hadszínterek — melyek állandóságáról már beszéltünk — egyre jobban kimerültek, azaz az alapbaj, a hadsereg ellátásának nehézsége egyre fokozódott, a hadvezetés lehetőségei még jobban összeszűkültek, tehát a stratégia válsága még jobban elmélyült. Ugyanakkor a háború elhúzódása még jobban kimerítette az államokat, egyre nagyobb terheket rakott az adminisztráció vállaira, ami gyengítette a hadseregek ellátását és ezen keresztül a stratégiát. Erről azonban a jelenségek másik csoportjánál beszélünk majd.

Mindez együtt azt eredményzte, hogy a clausewitzi harmadik kritérium, ti. az ellenség ellenálló akaratának megtörése, sem volt teljesíthető minden további nélkül. Miután ennek legbiztosabb módja, az ellenség haderejének megsemmisítése csak ritkán volt kivihető, országát elfoglalni pedig még kevésbé lehetett, előtérbe lépett az ellenség ellenálló akaratának közvetett módon való megtörése, ti. kifárasztás útján. Erre pedig igen nagy lehetőséget adott a háborúk előbb említett elhúzódása. Most már a cél az lett, hogy még jobban kerüljék a döntést, még jobban elnyújtsák a háborút, még jobban kimerítsék az ellenfelet, és olyan helyzetbe juttassák, melyben nincs más választás, mint a béke.

Mindent összevéve tehát, a szorosan vett hadvezetésen belül az élelemellátásból eredő nehézségek csökkentették a stratégia lehetőségeit a döntés kivívása szempontjából, de amilyen mértékben csökkent a döntés lehetősége, ugyanolyan mértékben nyúlt el a háború. Így azonban fokozódtak az élelemellátás nehézségei, ennek következtében viszont egyre mélyült a stratégia válsága.

A láncreakció és az állami adminisztráció hagyományos eszközeinek csődje

A kezdeti bajt, a stratégiának az élelemellátás nehézségeiből eredő fogyatékosságait egy sereg más baj követte. Ezek kölcsönhatásba léptek egymással, felerősítették egymást, és együttesen visszahatottak az alapbajra, és azt fokozták. Már beszéltünk arról,

hogy az a körülmény, hogy a hadseregek nem haladhattak előre gyorsan és folyamatosan, azt eredményezte, hogy huzamosabb ideig ültek egy-egy vidék nyakán, s így még gazdagabb, sűrűbben lakott területek sem tarthatták el a hadsereget. Mindez, a már ismertetett módon, a hadjáratok dimenzióinak még erősebb leszűkülésához és ezzel párhuzamosan a háborúk elhúzódásához vezetett. A háború elhúzódása viszont pénzügyi nehézségeket és általános gazdasági romlást okozott, ami csökkentette az állami adminisztráció egyébként sem túl magas hatásfokát, és igen megnehezítette a háború megvívásához szükséges eszközök előteremtését. Végeredményben tehát egy láncreakció indult meg, mely az élelemellátásnál kezdődött, átfutott a stratégia, az állami pénzügyek és az állami adminisztráció szektorain, és a közbeeső médiumokon felerősödve visszafordult a kiváltó okhoz, abból újabb impulzust nyert, és egyre nagyobb amplitudóval hullámzott ide-oda az állami és gazdasági élet egész területén.

Elhagyva a metafórák területét, nézzük meg konkréten, hogy az élelemellátás nehézségei milyen hatásokat váltottak ki az állami adminisztráció és pénzügyek területén. A harmincéves háború idején az államok a hadseregek élelmét kontribució útján, vagy állami rezsiben történő felvásárlás útján biztosították. Most mindkét módszer csődöt mondott. Az állami rezsiben történő felvásárlás lényege az volt, hogy az állam az adót pénzben vetette ki, és azon saját hivatalnokai útján gabonát és takarmányt vásároltatott. Ennek az volt az előnye, hogy mentesítette az állami apparátust, főleg azonban a hadsereget az élelem összegyűjtésének nagy gondjától, módot adott arra, hogy a vásárlásokat a piaci viszonyok alakulásának megfelelően a legmegfelelőbb helyen és időben bonyolítsák le, ami lehetővé tette az egyenletesebb teherelosztást és a készletekkel való jobb gazdálkodást, végül pedig — s ez volt a legfontosabb előny — ilyen módon az élelem áru formájában iktatódott be a forgalomba, fokozta a pénz forgási sebességét, s ezáltal csökkentette a fizetőeszközök szűkösségéből eredő monetáris nehézségeket — ami a korban szinte általános volt —, és általában élénkítően hatott a gazdasági életre. Zrínyi igen jó véleménnyel volt erről a módszerről, ezt tartotta katonai, humánus és gazdasági szempontból a legcélravezetőbbnek. Amikor erről ír, rögtön válaszol is arra a lehetséges ellenvetésre, hogy az élésnek az állam pénzén történő beszerzése igen sokba kerül. Elsősorban is — mondja — akár sokba kerül, akár kevésbe, „enni kell" a katonának, másodsorban pedig nincs drágább dolog annál, mintha a katona maga „vonsza kenyeret szegény ember házából. . . és az szegény emberrel baltával aruljon (ti. alkudjon) meg." Bármilyen olcsónak is látszik, ha az

állam ténylegesen nem fizet ki pénzt az élésért, mégis „felette igen fogy a haza pénze, mikor a szegény ember nyomorog és szenyerűl (sanyarog)." Gazdasági szempontból pedig kimondottan hasznosnak tartja, ha az állam pénze „igaz utakon" a kézművesekhez és a parasztokhoz jut, mivel képessé teszi őket az adófizetésre, azaz ilyen módon az élésért kiadott pénz újra az állam kasszájába tér vissza. Így fejezi be gondolatmenetét: „Így ezek is ismég adózhatván, a pénz majd mind ismét megtér a respublica társaságában, ahonnét ismét kimégyen jövendőben. Ez a circulatio penig oly szükséges s oly hasznos mindenben a hazában, hogy annak nagy hasznát könnyebb álmélkodva csudálni, mintsem leírni."[13]

Mindazonáltal a tárgyalt korban ez az eljárás már nem vezethetett eredményre. Ugyanis a létszámok megnövekedése következtében nem a Zrínyi által felállítani tervezett „armada" 26—48 000 katonájának ellátásáról kellett gondoskodni, hanem 200—500 000 harcoséról. S még akkor is, ha az állandó pénzzavarral küzdő államok rendelkeztek volna az igen nagy mennyiségű élelem felvásárlásához szükséges pénzzel — márpedig a legritkább esetben rendelkeztek — a feladattal nem tudtak volna megbirkózni az üzleti életben járatlan, a piaci és hitelviszonyokat nem ismerő, nehézkes, valamint bürokratikus módszerekkel dolgozó és hallatlanul korrupt állami tisztviselők és ügynökök. Így az élelem drágán, késve és rossz minőségben érkezett el a katonákhoz, de igen gyakran el sem érkezett. A korban vitán kívül az osztrák élelemellátás a legrosszabb, és ennek oka nem kis mértékben éppen az, hogy az élelmet általában állami rezsiben szerzik be.[14]

[13] ZMHM. 120. l. — Egyébként a pénz forgási gyorsasága fontosságának felismerése és azon túlmenően annak meglátása, hogy az állam valódi gazdasága az alattvalók anyagi jólétében van, és mindennek a katonai ellátás szektorából az egész állami és gazdasági életre való kivetítése egyedülálló a kor hadtudományi irodalmában.

[14] Annak bizonyítására, hogy a korban az osztrák ellátás a legrosszabb, négy szakértőt idézünk. Marlborough írja 1704-ben Bajorországból: „Our greatest difficulty, is that of making our bread follow us; for the troops that I have the honour to command, cannot subsist without it, and the Germans (ti. a császári és németbirodalmi csapatok) that *are used to starve* (Kiemelés tőlem. P. G.) cannot advance without us." Idézi G. M. Trevelyan, *England under Queen Anne*. I—III. London 1930—34. I. 366—367. l. — Villars marsall írja 1705-ben Strassburg alól: „Et à la dureté que nous voyons aux ennemis sur toutes les pertes, il semble qu'ils comptent rien les hommes et les chevaux. Leurs troupes manquent souvent de pain, sont très mal payées, et rien n'étonne tant nos ennemis que de voir toutes celles de votre majesté, depuis le premier officier jusqu'au dernier soldat, entièrement payées, le pain de munition régulier, et les équipages de vivres et d'artillerie plus complets et en meilleur état qu'ils n'ont jamais été." De Vault—Pelet, *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV*. I—VIII.

Az élelem beszerzésének másik módja a harmincéves háború idején a kontribució volt, azaz a természetben kivetett élelmi adó. A tárgyalt korszakban ez a módszer sem biztosíthatta a hadsereg élelmét, mivel a megnövekedett létszámú hadseregek ellátásához annyi élelemre volt szükség, hogy még abban az esetben is, ha az természeti adó formájában begyűlt, a harcoló hadseregekhez az anyaországból való eljuttatása a szállítás nehézségei miatt ütközött hatalmas akadályokba. Különösen Ausztriában, ahol a központi hatalom gyenge, az adminisztráció pedig zilált volt, gyakran fordult elő, hogy az egyes tartományokban összegyűjtött élelmet nem lehetett elszállítani a hadszíntérre. Általában pedig, az élelem nagy mennyiségű kivetésével, begyűjtésével és elszállításával járó feladatok jóval meghaladták a korabeli adminisztráció eszközeit és lehetőségeit. Ezenfelül, a kormányoknak a korabeli „statisztikai munka" megbízhatatlanságából eredő tájékozatlansága és az állami alkalmazottak korrupciója miatt,[15] a saját országban kivetett természetbeni adó egyenlőtlenül terhelte meg az egyes vidékeket, másrészt pedig az ország erőforrásaival való igen rossz gazdálkodáshoz vezetett. A természetbeni kontribució problematikus voltát éppen a Rákóczi-szabadságharc bizonyítja legjobban. Tudjuk, hogy a kuruc hadsereg élelmét túlnyomórészt a jobbágyság természeti adójából fedezték. Ez azonban, eltekintve attól, hogy a szabadságharc második felében már nem is biztosíthatta zavartalanul az ellátást, a jelek szerint még jobban mélyítette a pénzügyi válságot, amennyiben hatalmas, értékben és mennyiségben az összes többi árucikket messze meghaladó árut vont ki a forgalomból, és szinte a természeti cseregazdálkodás színvonalára süllyesztette vissza az országot.[16]

Paris 1835. V. köt. 545. l. — Vendôme marsall írja Itáliából 1702-ben, hogy igen megnehezíti a dolgát a császáriakkal szemben, hogy nagyobb gondot kell fordítania az ellátásra, mint azoknak: „car je serais faché d'avoir a disputer de subsistance avec une armée aussi *gourmande* que celle-ci, contre une aussi *sobre* que la leur." (Kiemelés tőlem. P. G.) — *I. m.* II. köt. 218—219. l. Lássuk magát Savoyai Eugént; 1710-ben írja Flandriából: „Wann die Auxiliares wie die Kaiserlichen *Hunger zu leiden gewohnt wären*, würde ich mich des Brodes halber so sehr nixht (sic) sorgen. . . aber. . . die Auxiliares wann das Brod nur einen Tag ausbleiben würde, keinen Schritt marschieren würden." *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. VIII. Suppl. H. 212. l.

[15] A természetbeni adó beszedése körüli visszaélésekről említést tesz Dupré d'Aulnay is. Dupré d'Aulnay, *Traité général des subsistances militaires.* Paris 1744. XI. l.

[16] A kérdés igen bonyolult és megvilágítása alapvetően fontos lenne. A jelek mindenesetre azt mutatják, hogy a természetbeni adó, amelyhez Rákóczi szociális és politikai okokból ragaszkodott, végeredményben ellen-

Miután a kontribució és az állami rezsiben történő beszerzés a szükséges élelem nagy mennyisége és az igazgatási apparátus tökéletlenségei miatt nem járhatott kielégítő eredménnyel, a kormányok a vállalkozóhoz fordultak. A vállalkozó mindazokkal a tulajdonságokkal rendelkezett, amelyek az állami tisztviselőkből hiányoztak: fürge volt és rugalmas, ismerte a piaci viszonyokat és az üzleti élet titkait, pénze volt, de ami még ennél is fontosabb volt, hogy sokszor egész Európára kiterjedő összeköttetései révén szinte korlátlan hitele volt.[17] A vállalkozó pénzével elővarázsolhatta azokat az elrejtett készleteket, amelyeket az emberek éppen az állami szervek túlkapásai elől dugtak el. A vállalkozó, a hadseregszállító közreműködése a hadseregek ellátásában nem új jelenség. Ami új, az ennek a közreműködésnek a formája. Eddig a vállalkozó rendszerint csak kölcsönöket folyósított a kormányok számára, most közvetlenül bekapcsolódott az ellátó apparátus működésébe, azt szinte bérleti alapon vezette. Ennek kétségtelenül voltak káros következményei, bár nem azok, amelyeket a kortársak és nyomukban a történetírók is oly gyakran emlegetnek, ti., hogy a vállalkozó becsapta az államot és óriási nyereségeket vágott zsebre. Ezek a vádak alapjában túlzottak voltak és abból a gyűlöletből eredtek, amit a kortársak a vállalkozóval szemben éreztek. Az embe-

---

kező hatást ért el, mivel inkább súlyosbította a jobbágyok helyzetét. Persze, hogy az alapbajon, a fizetőeszköz hiányán miként lehetett volna segíteni, olyan kérdés, amelyre igen nehéz választ adni. Ezek a bajok a korban mindenütt jelentkeztek s egyedül Anglia tudott megbirkózni velük a Bank of England által kibocsátott bankjegyek segítségével. Az mindenesetre tény, hogy az oly sokszor emlegetett „rézpénz-circulatio" megindításához mindenekelőtt árura lett volna szükség, amint lényegében minden inflációs zavarnál ez a leghatásosabb orvosszer. Nos, a természetbeni adó éppen ezt az árut vonta ki a forgalomból. A „circulatio" szükségességének felismerésére nézve igen sok az adat. Itt csak néhányra hivatkozunk: AR. V. 49., VIII. 35, 36, — KO. 601—603. l. — Hogy a rézpénzért naturálékat kellene vásárolni, amelynek árából azután a jobbágy adót fizethetne: AR. II. 212., 213., 230., V. 476. l. — Th. Gy. VIII. 138. — RT. I. 130. l. — Takács J. *Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában.* Zalaegerszeg 1941. 118., 183., 223., 320. l. — A kuruc állam pénzügyi politikájának problematikus voltára rámutat G. Heckenast *Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban.* Bp. 1959. 112. l. — Azt mindenesetre igen kétesnek tartjuk, hogy a vagyondézsmával alapjában változtatni lehetett volna a helyzeten, ahogyan azt Heckenast állítja. A korban Franciaországban és Ausztriában is kísérleteztek ezzel, de eredményt alig értek el vele.

[17] Dupré d'Aulnay a vállalkozó kiválasztásánál fontosabbnak tartja annak hitelét, mint tényleges vagyoni erejét. Dupré d'Aulnay, *Traité général des subsistances militaires.* Paris 1744. 5. l.

rekben még élénken élt a középkori felfogás, mely szerint „Homo mercator vix aut numquam potest Deo placere", és elítélték a „iustum pretium"-ot jóval meghaladó profittal dolgozó kapitalista üzletember módszereit. Ezeken az etikai eredetű kifogásokon kívül alapvető osztályellentétek is közrejátszottak a vállalkozó elleni gyűlölet kialakításában: az üzleti életben érdekelt feudális arisztokrácia féltékenysége a polgári eredetű üzletemberrel szemben. De maga az állami apparátus is ellenségesen állt szemben a vállalkozóval, hiszen működése megszüntette az állami rezsiben való felvásárlásokat, melyekkel pedig oly nagy haszonra tehettek szert a hivatalnokok. Mindazonáltal, bármennyi vélt vagy valódi, jogos vagy jogtalan érv szólt a vállalkozók ellen, a kormányok mégis újra és újra hozzáfordultak, mert ha ő vállalta a szállítást, a katonák biztosan megkapták élelmüket, míg az állami beszerzésnél és kontribuciónál ennek éppen ellenkezője volt az általános.[18]

De nemcsak az állami szervek elégtelen működése miatt kellett a vállalkozóhoz fordulni, hanem pénzügyi okokból is. Ugyanis az államok állandó pénzzavaraik közepette sokszor képtelenek voltak az élelem beszerzéséhez szükséges tekintélyes összeget előteremteni. Az állami bevételeknek sokszor 10—20, a hadi kiadásoknak pedig 25—50%-át tette ki a hadsereg élésének költsége.[19] Ilyenformán a vállalkozó által folyósított kölcsön vagy utólagos kifizetés mellett teljesített szállításai óriási könnyebbséget jelentettek az államoknak, sőt nemegyszer ez volt az egyetlen lehetőség

[18] 1697-ben az udvar a magyarországi hadsereg összes szükségleteinek fedezésére Oppenheimer és Wertheimer vállalkozókkal kötött szerződést. Kolonich, abban a meggyőződésben, hogy az állami rezsiben történő élésbeszerzéssel legalább fél milliót takarítanának meg, kiviszi az udvarnál, hogy a szerződéseket felmondják. Öt nap alatt kiderült, hogy a terv kivihetetlen, a hadak viszont enni kértek, ezért az udvar újra a vállalkozókhoz fordult. Ezek azonban, arra hivatkozva, hogy Kolonich akciója súlyos károkat okozott nekik, most már lényegesen magasabb árakat kértek. A kamara kénytelen volt elfogadni a feltételeket, s már csak sovány vigasztalást jelentett számára, hogy Kolonichot bepanaszolta a császárnál illetéktelen beavatkozása miatt. — *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. I. köt. 41. l.

[19] Itt nem részletezhető számításaink szerint a francia hadsereg egy évi élésének költsége 24 millió livret tett ki, amikor az 1700 körüli években 160 millió volt az összes állami bevétel. Ez tehát 15%-ot jelentene, azonban 1705 és 1711 között a gabona ára mintegy 80%-kal emelkedett, így az arány 25%-lett. Ausztriában 1706-ban a hadi költségvetés 6,4 millióra rúg, ebből 2 milliót az élés tesz ki. *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. VIII. köt. 57. l. — A kuruc hadseregben az élés költsége az összes hadi kiadásoknak kb. 30%-át tette ki. Takács J. *Köztehervıselés II. Rákóczi Ferenc korában.* Zalaegerszeg 1941. 9. és köv. l. — Zrínyinél a hadi kiadások 10%-át teszi ki az élés ára. ZMHM. 118—120. l.

arra, hogy a háborút tovább folytathassák. Ilyen körülmények között természetesen nem csodálható, ha a vállalkozó, kihasználva az állam szorultságát, szállításaiért a normális árakat magasan meghaladó árakat számított.[20] Ez azonban bizonyos fokig védekezés és biztosíték volt a vállalkozó részéről a jogos követeléseit sokszor egy tollvonással áthúzó, fizetési kötelezettségeiket csak vonakodva teljesítő és pénzügyi szempontból teljesen felelőtlen kormányokkal szemben. Se szeri, se száma a korban azoknak a vállalkozóknak, akik az állammal kötött üzleteikben tönkrementek.

Mindamellett, hogy a vállalkozó közreműködését a hadsereg élelemellátásában pozitív, főleg pedig szükségszerű jelenségnek tartjuk, nem tagadhatjuk el, hogy káros következményei is voltak ennek a közreműködésnek. A vállalkozó az államnak tett óriási szolgálatai révén jogot formált és nyert ahhoz, hogy befolyást gyakoroljon a hadvezetésre. Ez gyakorlatilag abban nyilvánult meg, hogy részt vehetett a haditanácsokon és ott vétót emelhetett olyan haditervekkel szemben, melyek közvetlenül veszélyeztették üzleti érdekeit. Ilyenformán abban az időben, amikor éppen arra lett volna szükség, hogy megszüntessék az ellátásban és a stratégiában működő különböző kompetenciákat, és a logisztikát egységesítsék, egy új kompetencia jelentkezett, a vállalkozó kompetenciája.[21]

A végeredmény

Csak futólag tekintettük át az élelemellátás nehézségei által keltett hatás továbbgyűrűzését az állami adminisztrációban és a pénzügyekben. A kérdés számos vonatkozása beható kutatást érdemelne, mivel igen sok adattal és szemponttal gazdagíthatná az abszolút központosítás folyamatáról alkotott képünket, és különösen a vállalkozó szerepének tanulmányozásán keresztül megvilá-

[20] Franciaországban a vállalkozók 1709-ben egy zsák gabonát 50 livreért adtak el az államnak, amikor annak piaci ára legfeljebb 30 livre volt. X. Audouin, *Histoire de l'administration de la guerre.* I—IV. Paris 1831. II. köt. 388. l. — 1703-ban Dél-Németországban a liszt mázsája 2,8 Ft, a zab mérője 1,3 Ft, viszont a vállalkozók 6, illetve 2,5 Ft-ért adják el a hadseregnek. Oppenheimer 1701-ben 67 Ft-ot kér egy pár ökörért, amikor annak piaci ára csak 40—45 Ft. *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen.* I—XIII. Bd. Wien 1876—1886. V. köt. 109. l., III. köt. 69—70. l.

[21] A vállalkozókra nézve l.: M. Weber, *Wirtschaftsgeschichte.* Leipzig, 1924. — Gebhardt, *Handbuch der deutschen Geschichte.* 2. Bd. Stuttgart, 1955. — Dupré d'Aulnay, *Traité général des subsistances militaires.* Paris 1744. — X. Audouin, *Histoire de l'administration de la guerre.* I—IV. Paris 1831. — DM. idevonatkozó címszavai.

gíthatná a kezdeti tőkefelhalmozás processusának számos részletét. Mindenesetre az elmondottak talán érzékeltetik a probléma rendkívüli érdekességét és fontosságát.

A magunk részéről ezen a helyen csak annak hangsúlyozására szorítkozhatunk, hogy az élelemellátás nehézségeiből eredő problémák láncreakciószerű áthatolása az állami élet különböző szektorain egy soha meg nem szűnő és váltakozó irányú folyamat volt, amely visszafordulva a kiváltó okhoz, azt felfokozta; és végső soron a stratégia válságát mélyítette. Mert, ha már a kezdeti baj, az élelemellátásnak a mezőgazdasági technika alacsony színvonalából, a kis népsűrűségből és a szállítási technika elmaradottságából eredő nehézségei csökkentették a stratégia hatásosságát, mennyivel inkább mélyült a szakadék a háború politikai céljai és az azokat megvalósítani hivatott stratégia között, ha maga az állami adminisztráció hiányosságai és a pénzügyi zavarok is segítették tágítani a repedést. Mindez egyre jobban csorbította a „megtorlás villogó kardjának" élét, egyre jobban megnehezítette a politikát felváltó háború apparátusának működését, — egyszóval: fokozta a stratégia válságát!

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AR. *Archivum Rákóczianum.*
ASch. *Ausgewählte Schriften des Raimund Fürsten Montecuccoli.* Bearbeitet von A. Veltzé. I—IV. Wien 1899—1904.
ATSz. Agrártörténeti Szemle.
DGCT. *Della Guera col Turco in Ungheria. Operi di Montecuccoli.* 2. ed. I—II. Milano 1831.
DM. *Dictionnaire Militaire.* Par M. E. Nouvelle ed. Dresde 1751.
Eml. *II. Rákóczi Ferenc emlékiratai.* Bp. 1951.
ETK. *Gróf Eszterházy Antal tábori könyve.* Közli: Thaly K. Bp., 1901.
HK. Hadtörténelmi Közlemények.
KO. *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára.* Sajtó alá rendezte: Géresi. V. köt. Bp. 1897.
MGSz. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle.
OL. RL. Országos Levéltár. Rákóczi Levéltár.
RU. *Regulamentum Universale.* Kelt Ónódnál levő táborunkban, die 5. julii. An. 1707. OSzK. Kézirattár. RMK. I. 1733.
RT. *Rákóczi Tár.* I—II. Pest 1866—68.
Sz. Századok.
Th. Gy. Thaly Kálmán kuruckori gyűjteménye. OSzK. Kézirattár. Fol. Hung. 1389.
TSF. *A történeti statisztika forrásai.* Bp. 1957.
TSK. Történeti Statisztikai Közlemények.
TT. Történelmi Tár.
ZMHM. *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái.* Bp. 1957.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

ACHILLES, W. *Getreidepreise und Getreidehandelsbeziehungen europäischer Räume im 16. und 17. Jahrhundert.* (Ztschft. f. Agrargesch. und Agrarsoz. 1959. április.)

Die Getreidewirtschaft der Kirche zu Hedeper und Bornum. (Uo. 1960. okt.)

ACSÁDY I. *Magyarország Budavár visszafoglalása korában.* Bp. 1886.

Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században. Bp. 1889.

ACSÁDI—CSIZMADIA *Kísérlet a bélapátfalvai jobbágyok XVIII. századi életszínvonalának megállapítására.* (TSK. 1958. 1—2.)

Agricultural Returns of Great Britain. London 1868.

ALBERTI, H. J. *Mass und Gewicht.* Berlin 1957.

Annuaire International Statistique Agricole. Roma 1917.

Annuaire Statistique. Paris 1938.

ARNETH, A. *Das Leben des kaiserlichen Feldmarschalls Grafen Guido Starhemberg.* Wien 1853.

Prinz Eugen von Savoyen. I—III. Wien 1858.

AUDOUIN, X. *Histoire de l'administration de la guerre.* I—IV. Paris 1831.

ÁLDÁSY, A. *Az 1707. évi ónodi országgyűlés története.* Sz. 1895. 6 közl.

BAKÁCS I. *Trautsohn herceg regéci uradalmának terméseredményei a XVIII. században.* Bp. 1930.

A dicális összeírások. TSF.

Népességi és mezőgazdasági adatok a Széchenyi család Somogy-Zala megyei birtokairól a XVIII—XIX. század fordulóján. (TSK. 1959. 1—2).

BAUR, F. *Handbuch für Offiziere des Generalstabes.* Stuttgart 1840.

BELITZKY J. *A magyar gabonakivitel története 1860-ig.* Bp. 1932.

BERLÁSZ J. *A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában.* Bp. 1936.

Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században. Bp. 1958.

BOG, I. *Die bäuerliche Wirtschaft im Zeitalter des dreissigjährigen Krieges.* Coburg 1952.

BÖLCS LEÓ, *Kaisers Leo des Philosophen Strategie und Taktik.* Übersetzt u. kommentiert von Bourscheid. I—IV. Wien, 1777—1780.

BRAEUR, W. *Quelques remarques sur l'oeuvre économique de Vauban.* (Rev. d'Hist. Ec. et Social. 1951. 1.)

BURCHARD—BÉLAVÁRY K. *Malomipar. (Magyarország közgazdasági és közművelődési állapotai.* VIII. köt.) Bp. 1898.

CAEMERER, *Die Entwicklung der strategischen Wissenschaft im 19. Jahrhundert.* Berlin 1904.

Campagne de Mr. le Maréchal de Tallard en Allemagne. 1704. I—II. Amsterdam 1762.
CARL, ERZHERZOG *Beiträge zum praktischen Unterrichte im Felde.* (Ausgewählte Schriften. I. Bd.) Wien 1893.
CARRÉ, H. *Le maréchal de Villars.* Paris 1936.
CASTELLAN, G. *Fourages et bovins dans l'économie rurale de la restauration.* (Rev. d'Hist. Éc. et Soc. 1960. 1.)
CHEVENNIÈRES, *Détails militaires.* I—II. Paris 1750.
CHURCHILL, W. S. *Marlborough. His Life and Times* I—IV. London 1934.
CLAUSEWITZ, K. *Vom Kriege.* 9. Aufl. Berlin 1915.
CLOUGH, SH. B. *The Economic Development of Western Civilization.* New York 1959.
CONRAD, J. *Die Geschichte und Theorie der Statistik. Die Bevölkerungsstatistik.* 4. Aufl. Jena 1918.
CSOCSÁN J. *Három Pest megyei falu népesedése a XVIII. század második felében.* (TSK. 1959. 1—2).
Culture, production et commerce du blé dans le monde. Paris 1912.
DANYI—DÁVID *Az első magyarországi népszámlálás. (1784—1787).* Bp. 1960.
DÁVID Z. *Az 1715—20. évi összeírás.* TSF.
DELBRÜCK, H. *Ueber die Verschiedenheit der Strategie Friedrichs und Napoleons.* (Hist. u. pol. Aufsätze.) Berlin 1887.
Die Strategie des Perikles. Berlin 1890.
Geschichte der Kriegskunst. IV. Bd. Berlin 1920.
DEZSÉNYI M. *Hadiesemények a Dunán Buda 1686-os ostroma idején.* (HK. 1957. 1—2.)
DUPRÉ D'AULNAY *Traité général des subsistances militaires.* Paris 1744.
Encyclopaedia Britannica. London 1960.
Encyclopédie Méthodique. Paris 1784.
Encyclopédie, ou Dictionnaire Raisonnée des Sciences, des Arts et des Métiers. Publié par Diderot et D'Alambert. 3. ed. Livorno 1773.
EMBER GY. *Magyarország XVI. századi külkereskedelmének történetéhez.* (Sz. 1961. 1.)
ENGELS, FR. *Válogatott katonai írásai.* Bp. 1960.
ERDÉLYI L. *Pisky István tihanyi számadáskönyve.* 1585—1589. (MGSz. 1905. 2 közl.)
Die Ernährung und Leistungsfähigkeit der k. k. Truppen im Felde, von der Zeit des 30 jährigen Krieges bis zur Gegenwart. (Mitth. d. KA. 1885.)
ESZE T. *A Rákóczi-szabadságharc.* (Magyar Történész Kongresszus. 1953.) Bp. 1954.
Kurucz vitézek folyamodványai. 1703—1710. Bp. 1955.
Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai. I—II. Ford. Karácson I. Bp. 1904—1908.
FAESCH, G. R. *Règles et principes de l'art de la guerre.* I—II. Leipzig 1771.
FELHŐ I. *A Mária Terézia úrbérrendezés során készült adatfelvételek.* TSF.
Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. I—XIII. Bd. Wien, 1876—1886.
FESTY, O. *L'agriculture pendant la Révolution Française.* 3. ed. Paris 1947.
FEUQUIÈRES *Mémoires sur la guerre.* Amsterdam 1734.
FOURASTIER, *Machinisme et bien-être.* 2. ed. Paris, 1951.
Le grand espoir du XXe siècle. 3. ed. Paris 1952.
La productivité. Paris 1959.
FRAUENHOLZ, E. *Des Söldnertum in der Zeit des dreissigjährigen Krieges.* München 1938.
Das Heerwesen in der Zeit des Absolutismus. München 1940.

FRECSKAY J. *Mesterségek szótára*. Bp. 1912.
FRIEDRICH der GROSSE *Unterricht des Königs von Preussen an die Generale seiner Armeen*. Vermehrt von Scharnhorst. Hannover 1794.
GAILLARDIN, M. C. *Histoire du régne de Louis XIV*. III—V. vol. Paris 1874—75.
GEBHARDT, *Handbuch der deutschen Geschichte*. 2. Bd. Stuttgart 1955.
GOEHLERT, V. *Die Ergebnisse der in Österreich im vorigen Jahrhundert ausgeführten Volkszählungen*. Wien 1854.
GOLTZ, TH. *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*. I—II. Berlin 1902.
GRASSMANN, G. L. *Bestimmung des Landes zu dem reichlichen Unterhalt einer Bauernfamilie*. Berlin 1776.
GRIMOARD *Traité sur le service de l'état major-général des armées*. Paris 1809.
GRUBERN, J. S. *Die heutige neue volkommene Kriegsdisziplin*. Lpg. 1702.
GUIBERT *Essai général de tactique*. I—II. London 1772.
HAJAS—RÁZSÓ *Mezőgazdaság számokban*. Bp. 1955.
HAJNAL I. *Az újkor története*. (Egyetemes történet 3. köt.) Bp. 1936.
HANOTAUX, G. *Histoire de la nation française*. Tome VIII: *Histoire militaire et navale*. Première vol.: J. Colin, *Des origines aux croisades*. Fr. Reboul, *Des croisades à la révolution*. Paris 1925.
HANSSEN, G. *Agrarhistorische Abhandlungen*. I—II. Lpg. 1880.
HANZÓ L. *Tessedik és az európai gazdaságtudomány*. (ATSz. 1961. 2.)
Tessedik néhány kiadatlan gazdasági írása. (ATSz. 1961. 2.)
HASENKAMPF *Die Verpflegung der Truppen*. (Organ d. Mil.-Wiss.-Verein. 1877.)
HATTON *The Influence of Logistic on Military Strategy*. (The Army Quarterly. 1956. 2.)
HAUS, R. *Einleitung. Fr. Engels als Militärtheoretiker*. (Engels, *Der deutsch-französiche Krieg*. 1870—71). Berlin, 1957.
HAUSHERR, H. *Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit*. 2. Aufl. Weimar 1955.
HÄPKE *Die Bevölkerung des Mittelalters und der neueren Zeit bis Ende des 18. Jahrhunderts in Europa*. (Hdwb. der Staatswiss. II. Bd.) Jena, 1924.
HECKENAST G. *A Rákóczi-szabadságharc*. Bp. 1953.
Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban. Bp. 1959
Heeresverpflegung. Berlin 1913.
HEISCHMANN *Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich*. Wien 1926.
Historical Statistics of the United States. Colonial Times to 1957. Washington 1960.
HITTLE, J. D. *The Military Staff*. Harrisburg 1949.
Hivatalos Statisztikai Közlemények. I. évf. Bp. 1868.
HORNYIK J. *Kecskemét város története*. I—IV. Kecskemét 1860—66.
HUBER—BUNLE—BOVERET *La population de la France*. 3. ed. Paris 194?
HÜPPER, G. *Von der Vierstromgrenze zur Rheingrenze*. Berlin, 1936.
ILA B. *A gömöri jobbágyság a XVII—XVIII. században az úrbérrendezésig*. Bp. 1938.
A dézsmajegyzékek mint a történeti statisztika forrásai. TSF.
IMMICH, M. *Geschichte des europäischen Staatensystems von 1660 bis 1789*. Berlin 1905.
JÄHNS, M. *Geschichte der Kriegswissenschaften*. I—III. Lpg. 1889—91.
JOMINI *Précis de l'art de la guerre*. Nouv. ed. I—II. Paris 1855.
KÁPOLNAI I. *Mezőkövesd*. (TSK. 1958. 1—2.)
KELETI K. *Die Ernährungs-Statistik der Bevölkerung Ungarns*. Bp. 1887.

Kemény János önéletírása és válogatott levelei. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta: Windisch Éva. Bp. 1959.
VAN KLAAREN, J. *Fiskalismus-Merkantilismus-Korruption.* (Vierteljahrschrift f. Sozial-u. Wirtschaftsgesch. 1960. 3.)
KOVACSICS J. *Bevezetés a történeti statisztika forrásainak tanulmányozásába.* TSF.
K. KOVÁCS L. *A magyar népi közlekedés kutatása.* Bp. 1948.
KÖPECZI—VÁRKONYI *II. Rákóczi Ferenc.* Bp. 1955.
Közgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. Bp. 1887.
KRÜNITZ *Ökonomisch-technologische Encyclopaedie.* Berlin.
KULISCHER, J. *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit.* I—II. 2. Aufl. Berlin, 1958.
LABROUSSE, C. F. *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France du XVIIIe siècle.* I—II. Paris 1933.
La crise de l'économie française à la fin de l'ancien régime et au début de la révolution. I. Paris 1944.
LAMBRECHT K. *A magyar malmok könyve.* Bp. é. n.
LÁNG L. *A statisztika története.* Bp. 1913.
LAVISSE, E. *Histoire de la France illustrée.* Tome. VII. 1. partie: *Louis XIV.* Paris 1911.
LAVISSE—RAMBAUD *Louis XIV. 1643—1715.* (Histoire Générale. VI.) Paris 1912.
LEDERER E. *Régi magyar űrmértékek.* (Sz. 1923—24. 2 közl.)
LEVASSEUR, E. *La population française.* I—III. Paris 1888—1892.
LLOYD—TEMPELHOFF *Geschichte des siebenjährigen Krieges in Deutschland.* Berlin 1783.
DE LUCA *Historisch-Statistisches Lehrbuch zur Kenntnis der Österreichischen Staates.* I—II. Wien, 1779—98.
LUTHER, G. *Die technische und wirtschaftliche Entwicklung des deutschen Mühlengewerbes.* Lpg. 1909.
LÜTGE, FR. *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte.* Berlin 1952.
MADZSAR J. *A táplálkozás reformja.* Sz. 1911.
Magyar Statisztikai Zsebkönyv. Bp. 1958.
Magyarország malomipara az 1885. év elején. (Hiv. Stat. Közl. 1885.)
MAKKAI L. *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. (1631—1648)* Bp. 1954.
Paraszti és majorsági termelés a XVII. században. Bp. 1957.
MAKSAY F. *Urbáriumok.* TSF.
Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Bp. 1958.
MARKÓ Á. *II. Rákóczi Ferenc a hadvezér.* Bp. 1934.
Gr. Bercsényi Miklós felvidéki hadjárata. (HK. 1932.)
Herbeville marsall útja. (HK. 1935.)
Adalékok a Rákóczi-szabadságharc hadihelyzetéhez Erdélyben. Sz. 1957.
MAURIZIO, A. *Die Getreide Nahrung im Wandel der Zeiten.* Zürich 1916.
MÁRKI S. *II. Rákóczi Ferenc.* I—III. Bp. 1907—1910.
MERÉNYI L. *A kaposvári uradalom 1720-ban* (MGSz. 1905.)
MEUVRET J. *Les crises des subsistances et la démographie de la France d'ancien régime.* (Population. 1946. 4.)
Mezőgazdasági Lexikon. I—II. Bp. 1958.
MEYNERT, H. *Geschichte der k. k. österreichischen Armee.* I—IV. Wien 1852—1854.
MÉSZÁROS I. *Történeti statisztikai források a török hódoltság korából.* (Stat. Szemle, 1960. május)

Militair Conversations-Lexicon. Aldorf 1841.
Military Dictionnary. Ottawa 1945.
MOLS, R. *Indroduction à la démographie historiques des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle.* I—II. Louvain 1954.
MÓRICZ M. *1690—1890. Kétszáz év Magyarország népesedése történetéből.* Kézirat. Bp. 1954.
MOUSNIER, R. *Les XVIe et XVIIe siècles.* 2. ed. *(Hist. Générale des Civilisations.* IV.) Paris, 1956.
MOUSNIER—LABROUSSE—BOULOISEAU *Le XVIIIe siècle. (Hist. Générale des Civilisations.* V.) Paris 1953.
MRÁZ V. *Nezsider község történeti statisztikája a 16—17. században.* (ATSz. 1957. 3—4.)
MULHAL, M. *The Dictionnary of Statistics.* London 1892.
NAGY L. *Élelmezés kézikönyve.* I—II. Bp. 1930.
NAUDÉ, W. *Getreidehandelspolitik der europäischen Staaten vom 13. bis zum 18. Jahrhundert.* Berlin 1896.
NAUDÉ—SCHMOLLER *Die Getreidehandelspolitik und Kriegsmagazinverwaltung Brandenburg-Preussens bis 1740.* Berlin 1901.
Nemzetközi Statisztikai Évkönyv. 1929—1957. Bp. 1959.
NEUMANN—SPALLART—JURASCHEK *Übersichten der Weltwirtschaft.* Jhg. 1885—89. Berlin 1890.
N. KISS I. *16. századi dézsmajegyzékek* Bp. 1960.
NYITRAY *Anyagi szolgálat.* Jegyzet. Bp. 1944.
OBAUER—GUTTEMBERG *Das Train—Communications- und Verpflegswesen.* Wien 1871.
ORLICSEK J. *A kataszteri felmérések főbb területmegoszlási adatai az 1853—1935. évek között.* (TSK. 1958. 1—2.)
PEKÁR I. *Földünk búzája és lisztje.* Bp. 1886.
PERJÉS G. *A höchstädti csata.* (HK. 1958. 3—4.)
Zrínyi Miklós, a hadtudományi író. ZMHM.
Bevezetés a Tábori kis Traktához. ZMHM.
Bevezetés a Vitéz Hadnagyhoz. ZMHM.
A „metodizmus" és a Zrínyi—Montecuccoli vita. Sz. 1961/4—5. és 1962/1—2.
PONGRÁCZ P. *A mezőgazdasági jellegű ipari építészet műemlékei. A malmok.* Bp. 1957.
Practica Arithmetica, azaz számvető tábla. Nagyszombat 1709.
La problème de l'alimentation. I—IV. Genève 1936.
PUYSÉGUR *Art de la guerre par principes et par règles.* I—II. Paris 1949.
Quartélyozások rendit illető Particuláris Regulamentum. Bajmócz 1706. OSzK. Kézirattár. RMK. I. 1723.
François Quesnay et la physiocratie. I—II. Paris 1958.
RANDA *Handbuch der Weltgeschichte.* Freiburg 1956.
RAVASZ J. *A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében.* Bp. 1938.
Ráday Pál iratai. I. Köt.: 1703—1706. Sajtó alá rendezte: Benda K., Esze T., Maksay F., Pap L. Bp. 1955.
Recueil des ordonnances militaires. Gravenhage 1720.
REDEN, FR. *Deutschland und das uebrige Europe.* Wiesbaden 1854.
REDLICH, O. *Österreichs Grossmachtbildung.* Gotha 1921.
Das Werden einer Grossmacht, 3. Aufl. Wien 1942.
REDLICH *Contribution in the Thirty Years' War.* (The Econ. Hist. Review. 1959. 2.)
REINHARDT, M. *Histoire de la population mondiale de 1700 à 1948.* Paris. é. n.

REIZNER J. *Szeged mezőgazdasági története.* MGSz. 1900.
Révai Lexikon.
ROSCHER V. *A földművelés.* 2. kiad. Bp. 1913.
ROUSSET, C. *Histoire de Louvois.* 6. ed. I—IV. Paris 1879.
RÖDER v. DIERSBURG, PH. *Des Markgrafen Ludwig W. von Baden Feldzüge wider die Türken.* I—II. Carlsruhe 1842.
RUBNER, M. *Wandlungen in der Volksnährung.* Lpg. 1913.
SAINT-LÉGER—SAGNAC, *La préponderance française. Louis XIV. (1661—1715)* Paris 1935.
SAINT—SIMON *Mémoires.* Ed. par Boislisle. I—XVII. Paris 1879—1905.
SÁNDOR P. *Rezi község földbirtokstatisztikája a kataszteri felvételek tükrében (1789—1851). (Tört. Statisztikai Évkönyv.* 1960.)
SCHEMPP, A. *Der Feldzug 1664 in Ungarn.* Stuttgart 1909.
SCHMOLLER *Preussische Verfassungs-Verwaltungs- und Finanzgeschichte.* Berlin 1921.
SÉE, H. *Histoire économique de la France.* I—II. Paris 1948—1951.
SOMBART, W. *Der moderne Kapitalismus.* II. Bd. 1—2. Hbd. 3. Aufl. Lpg. 1919.
SPIGL H. *Die Besoldung, Verpflegung und Bekleidung des kaiserlichen Kriegsvolkes im dreissigjährigen Kriege.* (Mitth. d. Kriegsarch. 1882.)
Szabad királyi Bártfa városa követeinek naplója az ónodi gyűlésről, 1707. MTE. II. o. XXVII. köt. Bp. 1875.
SZAMOTA I. *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten.* Bp. 1891.
SZEKFŰ *Magyar történet.* IV—V. köt. Bp. é. n.
Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie. Wien 1831.
TAKÁCS J. *II. Rákóczi Ferenc hadszervezete.* Sárospatak 1930.
Köztehervisélés II. Rákóczi Ferenc korában. Zalaegerszeg 1941.
TAKÁCS S. *A dunai hajózás a XVI. és XVII. században.* (MGSz. 1900.)
TANGL H. *A táplálkozás.* Bp. é. n.
TÁLASI I. *Beregmegyei úrbéri szabályzat. 1791.* (ÁTSz. 1957. 1—2.)
TESSIN, G. *Wert und Grösse mecklenburgischer Rittergüter zu Beginn des dreissigjährigen Krieges.* (Zschft. f. Agrargesch. u. Agrarsoziologie. 1955. okt.)
TREVELYAN, G. M. *England under Queen Anne.* I—III. London 1930—34.
Urbáriumok. XVI—XVII. század. Szerk. és bev. tan. Maksay F. Bp. 1959.
Über die Militairökonomie im Frieden und Krieg und ihr Wechselverhältniss zu den Operationen. St. Petersburg 1820.
VARGA GY. *Kismarja. (Agrártörténeti tanulmányok.)* Bp. 1960.
VARGA J. *Az úrbéres föld mennyiségének változása Bihar megyében az úrbérrendezés és 1836 között.* (ATSz. 1959. 1—4.)
DE VAULT—PELET *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV.* I—VIII. Paris 1835.
VÁRKONYI Á. *Thaly Kálmán* Bp. 1961.
VÁSÁRHELYI B. *Közlekedésügy.* Bp. 1959.
VERESS É. *A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVII. század közepén.* (Tört. Szemle, 1958. 3—4.)
VIDALENC, J. *L'approvisionnement de Paris en viande sous l'ancien régime.* (Revue d'Hist. Econ. et Sociale. 1952. 2.)
VILLARS *Mémoires du Maréchal de Villars.* I—IV. Paris 1884—1904.
WEBER, M. *Wirtschaftsgeschichte,* Lpg. 1924.
WELLMANN I. *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása.* Bp. 1933.
Az 1707. évi kassai gyűlés tárgyalásai. (Levélt. Közl. 1935.)
Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. (Domanovszky Emlékkönyv.) Bp. 1937.
Tessedik és a magyar agrárfejlődés. (ATSz. 1961. 2.)

WILLCOX, W. *Increase in the Population of the Earth and the Continents since 1650.* New York 1931.
WOYTINSKY *Die Welt in Zahlen.* III. *Die Landwirtschaft.* Berlin, 1926.
ZOLTAI L. *Debrecen a török uralom végén.* (MGSz. 1903.)
ZSEMLEY O. *A magyar sütő-, cukrász-, és mézeskalács ipar története.* Bp. 1940.
ZWIEDINECK—SÜDENHORST *Deutsche Geschichte.* I—II. Berlin 1892.

A kiadásért felelős
az Akadémiai Kiadó igazgatója

⁎

A szerkesztésért felelős
SCHERER NORBERT

⁎

Műszaki felelős
GARAMVÖLGYI ÁGNES

⁎

A kézirat beérkezett: 1962. VII. 12
Példányszám: 700
Terjedelem: 12 ív

⁎

62.55566 Akadémiai Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bernát György

ÉRTEKEZÉSEK A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

ÚJ SOROZAT

A sorozatban megjelent

1 HAJNAL ISTVÁN
A Batthyány-kormány külpolitikája

2—3 RÉVÉSZ IMRE
Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából

4 WITTMAN TIBOR
Az „árforradalom" és a világpiaci kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1566—1618)

5 KOVÁCS ENDRE
Magyar—délszláv megbékélési törekvések 1848/49-ben

LACKÓ MIKLÓS
Adalékok a budapesti munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén

7 MAKSAY FERENC
Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon

8 V. WINDISCH ÉVA
Közlöny (1848—1849)

9 MÁLYUSZ ELEMÉR
A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog

10 BERLÁSZ JENŐ
Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században

11 M. KONDOR VIKTÓRIA
Az 1875-ös pártfúzió

12 I. TÓTH ZOLTÁN
Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom (1790—1848)

13 HECKENAST GUSZTÁV
Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban

14 TOKODY GYULA
Az Összném et Szövetség (Alldeutscher Verband) és közép-európai tervei (1890—1918)

15 HAJDU TIBOR
Március huszonegyedike (Adatok a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának történetéhez)

16 GONDA IMRE
Bismarck és az 1867-es osztrák—magyar kiegyezés

17 DOLMÁNYOS ISTVÁN
Mezőfi és a koalíció

18 MARKÓ ÁRPÁD
Egy elfelejtett magyar író-katona (Jakkó László huszárkapitány) (1781—1833)

19 MUCS SÁNDOR
A Magyar Néphadsereg megszervezése

20 JEMNITZ JÁNOS
Az 1926. évi angol általános sztrájk előzményeiről

21 HERMANN ZSUZSA
Az 1515. évi Habsburg—Jagelló szerződés

22 GERICS JÓZSEF
Legkorábbi Gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái

23 DIÓSZEGI ISTVÁN
Ausztria—Magyarország és Bulgária a San Stefanó-i béke után (1878—1879)

24 LUKÁCS LAJOS
Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth 1860—61-ben

25 G. SOÓS KATALIN
A nyugat-magyarországi kérdés (1918—1919)

26 BÓNIS GYÖRGY
Nagy György és az 1914 előtti köztársasági mozgalom

27 SZENTGYÖRGYI MÁRIA
Jobbágyterhek a XVI—VII. századi Erdélyben

28 SÁRKÖZI ZOLTÁN
Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (1790—1848)

Ára: 22,– Ft